

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН

**ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҲИ РҶДАКӢ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 891.550+891.55+891.1

ТКБ: 83.3 (2 тоҷик)+83.3ф+83.3хинд

М -25

Манонзода Абубакр Манон

Достони “Рамайна” ва тарҷумаҳои форсии тоҷикии он

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик

Рохбари илмӣ:

номзади илмҳои филология,
Муҳаммадиев Ш.

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3-8
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ,.....	9-15
БОБИ I. АЗ ТАЪРИХИ РАВОБИТИ АДАБӢ ВА ФАРҲАНГИИ МАРДУМОНИ ЭРОНӢ ВА ҲИНД.....	16-47
1.1. Равобити адабӣ ва фарҳангии мардумони эронӣ бо Ҳиндустон дар даврони бостон.....	16-23
1.1.2. Равобити адабии Ҳинду Эрон дар замони Сосониён.....	23-28
1.1.3. Муколамаи адабӣ ва фарҳангии Эрону Ҳинд дар давраи Сосониён.....	28-33
1.2. Нигоҳе ба сайри таърихии “Калила ва Димна” дар адаби форсии тоҷикӣ.....	34-47
БОБИ II. ҲАМОСАИ БОСТОНИИ ҲИНД “РАМАЯНА” ВА ТАРҶУМАҲОИ ФОРСИИ ТОҶИКИИ ОН.....	48-94
2.1. Ривочи наҳзати тарҷума дар даврони пас аз нашри дини ислом дар шибҳи қорраи Ҳинду Покистон.....	48-65
2.2. Достони «Рамаяна» - қадимтарин асари ишқии Ҳинд.....	65-73
2.2.1. Тарҷумаҳои форсии «Рамаяна».....	73-84
2.2.2. Шайх Саъдуллоҳ Масеҳои Понипатӣ ва маснавии “Ром ва Сито”- и ӯ.....	84-89
2.2.3. Сохт ва таркиби маснавии «Рамаяна»-и Масеҳои Понипатӣ.....	89-94
БОБИ III. АРЗИШҲОИ БАДЕИИ ДОСТОНИ “РАМАЯНА”-И МАСЕҲОИ ПОНИПАТӢ.....	95-141
3.1. Вазн ва баъзе истисноҳои арӯзӣ дар достони “Рамаяна” (“Ром ва Сито”)-и Масеҳои Понипатӣ.....	95-98
3.1.1. Қофия ва анвои он дар достони “Ром ва Сито”.....	98-103
3.1.2. Радиф ва ҷойгоҳи он дар достони “Ром ва Сито”.....	103-106
3.2.1. Санъатҳои маънавӣ дар дoston.....	106-129
3.2.2. Санъатҳои лафзӣ дар дoston.....	129-141
ХУЛОСА.....	142-149
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	150-152
РӢЙҲАТИ АДАБИЁТ.....	153-169
ЗАМИМА	172-180

МУҚАДДИМА

Дар дунё кам миллатеро метавон ёфт, ки ба андозаи мардумони эронинажод ва ҳиндӣ умумияти аз ҳама бештар дошта бошанд. Ин умумият ва пайвастагӣ решаи хеле қадимӣ ва мустақкаме дорад, ки дар ҳеҷ як давраи таърихӣ гусаста нагардидааст. Муҳимтарин санади ин пайванди маънавӣ, қаробату шабоҳати ин қавмҳо сурудаҳои нахустини онон “Ригведа” ва “Авесто” мебошад, ки ба эътирофи муҳаққиқон “сухани нахустини инсонии ориёӣ” маҳсуб мешавад [119, с.87]. Дар душвортарин гузари замон Ҳинд барои мардумони Осиёи Марказӣ амнтарин макон барои зист ва идомаи таълиму таълифи афкор ва андешаи онҳо будааст. Доманаи равобити адабӣ, фарҳангӣ ва ҳунарии тоҷикон бо мардумони шибҳи қорраи Ҳиндустон васеъ, густарда ва тулонӣ мебошад. Аз ҳафриёти минтақаҳои гуногуни шибҳи қорра ва Осиёи Марказӣ санадҳои муҳимми ин равобит аз даврони бостон ба даст омадааст, ки гӯёи иртиботи фарҳангӣ, адабӣ ва ҳунарии ақвоми маскуни ин кишварҳост. Таҳқиқу баррасии ҳама тарафаи равобити адабӣ, фарҳангӣ ва маънавии қавмҳои эронӣ ва сокинони шибҳи ҷазираи Ҳиндустон аз даврони пеш аз таърих, бостон ва асрҳои миёна аз вазифаҳои муҳимми илми адабиётшиносӣ ба шумор меравад. Таҳқиқу пажӯҳиш дар ин замина асосан дар осори таърихӣ сурат гирифта, мақола ва гузоришҳои алоҳидае дар самтҳои адабиётшиносӣ ба чоп расида бошанд ҳам, гӯшаҳо ва завоёи норавшан дар ин қисмати равобити адабӣ ва ҳунарий вучуд доранд, ки дар бахши нахуст аз таҳқиқ ба онҳо пардохта мешавад. Пайгирӣ ва бармало сохтани намунаҳои равшану мушаххас аз деринагии пайвандҳои адабӣ – ҳунарии ин қавмҳо барои таърихи комили робитаҳои адабию фарҳангӣ аҳаммияти бевосита доранд.

Бино бар шаҳодати манбаъҳои адабию таърихӣ равобити адабӣ дар замони Сосониён (224 - 651) ба сатҳу салиқаи баланде расидааст, ки он ба вазъи таърихӣ ва дар таҳти қаламрави давлатҳои ягона қарор

доштани ин минтақа ва мардумони онҳо вобастагӣ дошта, дар риштаҳои адабӣ, ҳунари, хоса наққошӣ, пайкарасозӣ, сохтмони қасру коҳҳо, ҳаҷҷорӣ дар маъбадҳо, қабулу пазироии сафирон аз ҳар ду ҷониб, дар сару либос, ашёи рӯзгор ва дигар соҳаҳо мушобихоту таъсирпазирии ошкор ва муайянро мебинем. Ин иртибот дар улуми пизишкӣ ва дақиқ бештар ба ҷашм мерасад, ки бисёре аз осор аз ин даст маҳз дар замони Сосониён ба паҳлавӣ баргардон ва баъдан дар замони хилофати арабҳо аз паҳлавӣ ба арабӣ тарҷума ва ба ин восита дастраси аврупоиён гардидааст, ки таҳқиқ дар ин самт барои равшан намудани пайвандҳои адабии мо бо Ҳиндустон аҳаммияту арзиши илмӣ хос дорад. Намунаи барҷастаи равобити адабию ҳунарии ин давра табодули ихтирои бозихҳои шатранҷ ва нард мебошад, ки тафсилу тавзеҳи ин масъала дар “Шоҳнома” ба вузӯҳ зикр гардидааст [41, с.348 -350; 43, с. 211]. Масоили ёдшуда бар зарурати аҳаммияти онҳо дар ин равобит аз тарафи муаллиф ба таҳқиқ кашида шудаанд. Барои ҳеҷ кас аҳаммияти адабию ахлоқии баргардон ва интишори ёдгории адабии Ҳинди бостон “Калила ва Димна”, ки дар замони ҳукумати Хусрави Парвизи Анӯшервон (590 – 628) сурат гирифта, баъдан ба забонҳои гуногуни ҷаҳон тарҷума шудааст, таърихи адабиёти мо пӯшида нест. Сарнавишту саргузашти “Калила ва Димна” бо таҳриру тасхехоти мухталифи он дар таҳқиқоти донишмандони ҷаҳон аз он ривоят мекунад, ки беш аз дусад таҳрир ва зиёда аз панҷоҳ тарҷумаи он ба забонҳои гуногуни олам шухрати ин ёдгори адабию ахлоқиро таъмин намудааст, ки нақшу саҳми ҷаҳонишавии он хеле назаррас ва дорои аҳаммияту арзиши адабӣ ва илмӣ мебошад.

Робитаҳои адабии Эрону Хуросону Мовароуннаҳр бо шибҳи ҷазираи Ҳиндустон пас аз интишори дини мубини ислом боз ҳам ривоч ёфтааст, ки муҳимтарин роҳи густариши ин пайванди адабӣ тарҷумаи осори бадеӣ, матнҳои динӣ, ирфонӣ, фалсафӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ, сафарномаҳо, пизишкӣ, риёзӣ, ахтаршиносӣ, мазҳабӣ ва ғ. аз забони

хиндӣ ба форсии тоҷикӣ мебошад. Дар баробари ин, аз забонҳои дигар ҳам дар асрҳои миёна ба форсӣ осори муҳимми илмию адабӣ баргардон шудаанд, ки нақшу саҳми чунин осори тарҷумашуда дар тавсияи робитаҳои адабии ин кишварҳо хеле назаррас ва қобили таҳқиқу пажӯҳиши алоҳида мебошад. Дар миёни осори тарҷумашуда ба форсии тоҷикӣ асари Ҳамосӣ – ишқии бостонии Ҳинд “Рамаяна” мебошад, ки ҳовии достони ишқи Ром ва Сито буда, шуҳрат ва эътибори ин қисса ба далели пайванди воқеаҳои тасвирёфта дар он бо асотир, бо сохтору бофти динию мазҳабии ҳиндуҳо мебошад. Дар ин асар дин бо фалсафа, урфу одат, суннатҳо, устура, Ҳамоса ва ишқи адабиёт омехта гардида, онро ҷовидона сохтааст. Нуқтаи аз Ҳама муҳим дар ин достон он аст, ки эзадбонҳо ва худоён мисли инсонҳои заминӣ диданӣ ва бо зиндагии рӯзонаи мардум пайванд гардидаанд. Дар ин қиссаи ошиқона ва Ҳамосӣ бар хилофи осори Ҳамгуни эронӣ ва юнонӣ поёни шоду сурурангез ва рақсу хурсандӣ дошта, бо руҳияи мардумони сарзамини паҳновар бо оинҳои муҳталиф (дори се миллион худо, ки ҳар кадом маъбаде дорад) созгору мувофиқ мебошад. Ин асари барои ҳиндувон муқаддас, дар баробари он як Ҳамосаи адабии ишқӣ мебошад бо муҳтавои баланди ахлоқӣ, маънавӣ барои тарбияти ҷомеа судманд ва ҳар ҳинду хонаи хешро бо ин китоб ва тасвирҳои он музайян мегардонад. Тасаввур ва тааллуқи хоҳири аҳли Ҳинд ба Ром-қаҳрамони марказии асар ба дараҷаест, ки ўро таҷаллии нури Худованд дар чехраи инсон мепиндоранд. Қаҳрамони дигари марказии асар Сито ҳам дар тасаввури мардум рамзи садоқат, некӣ, сабру таҳаммул ва Ҳамсару маҳбуби беназир, мазҳари як зани ормонӣ мавриди тавачҷуҳ ва парастии қарор дошта, намунаи пайравӣ ва эътиқод мебошад. Ба ифтихори ин Ҳамосаи ҷовид дар Ҳиндустон дар рӯзҳои ҷашни Дасера дар тирамоҳ саҳнаҳои “Рамаяна” ба намоиш гузошта мешаванд, ки моҳияти он муҳтаво Ҳама пирӯзии некӣ бар бадӣ мебошад [68, с. 105-111] . Чунин намоишҳо бар мабнои “Рамаяна” дар ҷашнҳои Девали ва Рамлила дар давоми даҳ шом

дар сахнаҳо ба мардум нишон дода мешавад, ки дар тарбияти ахлоқӣ ва эстетикӣ мардум таъсиру нуфузи болое дорад [120, с. 11].

Шуруъ аз замони Акбар – подшоҳ (1556 – 1605) ин манзума ба забони форсии тоҷикӣ баргардон мешавад, ки чанд тарҷумаи форсии манзуму мансур аз он то имрӯз маълум аст. Бехтарин ва аз ҳама шуҳратёфтаи ин тарҷумаҳо тарҷумаи манзуми ин шоҳкори адабӣ аз тарафи Мулло Саъдуллоҳ Масеҳои Понипатӣ мебошад, ки ду чопи он маълум аст [14; 32].

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Роҷеъ ба равобити адабии Эрон ва Ҳинд мақолаҳо [101, с. 476-547; 125, с. 455- 465; 102, с. 272-288; 144, с. 88- 106; 104, с. 109-119; 103, с. 73 -78; 94, с. 254- 300; 98, с. 157- 174; 140, с. 1-7; 148, с.76-90;149, с. 30-31; 150, с.45-64;] ва гузоришҳо вучуд дошта бошанд ҳам, бештар чанбаҳои таърихӣ мавзӯро баррасӣ кардаанд. Дар таҳқиқи ҳозир ба чанбаҳои адабии ин пайвандҳо ва равобити илмӣ, хунари ва фарҳангӣ таваҷҷуҳ шудааст. Ҳамчунон мақолаҳо дар бораи “Рамаяна”, тарҷумаҳои форсии он, хусусан тарҷумаи Масеҳои Понипатӣ ҳам андак буда, таҳқиқоти муфассалу монографӣ дар ин замина ба чашм намерасад.

Аз навиштаҳои муҳаққиқон дар ин замина метавон аз мақолаи Саййид Амир Ҳасани Обидӣ - устои форсии Донишгоҳи Дехлӣ таҳти унвони “Достони “Ромоёно” дар адабиётӣ форсӣ” [109, с. 336 – 345] ёд кард, ки дар он баъзе огоҳиҳо роҷеъ ба пайдоиш ва тарҷумаҳои он ба забонҳои гуногун, бахусус тарҷумаҳои форсии он сухан рафтааст. Аз чумла, дар ҳамин мақола сабаби пайдо шудани вариантҳои ҳиндии ин асар аз забони Роҷо Гупал Ачори омадааст: “Вақте ки мутолиаи санскрит рӯ ба инҳитот овард, Волмики дар шимол (-и Ҳинд - А. М.), Камбан дар жануб дар миёни мо падидор гашт ” [109, с. 336]. Бино ба навиштаи ин муаллиф бисту ду тарҷумаи форсии ин асар маълум аст, ки баъзе аз ин тарҷумаҳо аз асли санскритии он, баъзеи дигар бар асоси

вариантҳои ҳиндии он дар нигориши Тулсидос ба миён омадаанд [109, с. 338]. Дар ин мақола чанд нукта аз маъхазҳое, ки дар дастраси мо нест, дар мавриди Масеҳо ва ҳусну кубҳи маснавии “Ром ва Сито” – и ӯ омадааст, ки зикри онҳоро зарур медонем. Тибқи навиштаи ин мақола дар тазкираи “Ҳамешабахор” – и Кришан Чандри Чаҳнободӣ, ки дар байни солҳои 1718 – 1724 таълиф намудааст, омадааст: “Масеҳо шоири соҳибқудрат, маъниёб ва олифитрат буд” ва нависандаи “Яди байзо” – Мирғуломалии Озоди Билгиромӣ (солҳои таълифаш 1752 – 1753) овардааст: “Шоире буд дақиқашинос, масеҳоанфос, нутқи руҳафзояш ҳамранги насими чаман ” [109, с. 339]. Муаллифи “Хулосату – л – калом ” Алӣ Иброҳим Халилхони мутахаллис ба Халил (соли таълифаш 1874) дар баробари мазийяти достони “Ром ва Сито” – и Масеҳо аз заъфҳои он чунин ёдовар мешавад: дар ин маснавӣ... “кароҳати адо ва сустии пайванд ва ғукдони маъонии барҷаста бисёр аст, вале аз гоҳ – гоҳе шоир хунари суханварии худро ошкор месозад” ва бад-ин ҷиҳат аст, ки муаллифи тазкираи умумии “Маҷмаъу-н-нафоис” Сирочиддин Алихони Орзу (1685 – 1775) “бисёр талоши маонӣ намуда” менависад [109, с. 339]. Дар идома бо абёте аз маснавии “Ром ва Сито” – и Масеҳо хунари шоирии ӯро нишон дода, баъзе нуктаҳои марбут ба вазъияти иншои дostonро муайян намудааст [109, с. 340-341]. Ҳамчунин дар ин мақола аз тарҷумаҳои форсии Гардҳардос ба назм, Гупол писари Сари Гӯвинд ба наср (дар солҳои 1093 – 1097 / 1681 – 1686) маълумоти кӯтоҳе додааст. Дар ҳамин ҷо аз тарҷумаҳои мансур ва манзуми Чандрмани Бедил дар солҳои 1685 ва 1693 – 1694м (манзум дар 4903 байт) дар шаш дафтар ёдовар шудааст [109, с. 341]. Дар бораи “Ромояно”-и Масеҳо тазкиранигорони дигар ҳам зимни овардани шарҳи ҳоли шоир қайдҳое намудаанд, ки дар бахши роҷеъ ба “Масеҳои Понипатӣ” ва достони “Ром ва Сито”- и ӯ” маълумот додаем.

Аз мутолиаи осори ёдшуда бар меояд, ки роҷеъ ба равобитии адабии халқҳои эронӣ ва ҳиндӣ, ривочи тарҷумаи осори ҳиндӣ ба форсии

точикӣ, бахусус тарҷумаҳои форсии “Ромяно” таҳқиқи мукамал ва фарогир сурат нагирифтааст. Бахусус пажӯҳиши хоса дар мавриди вазну кофия, радиф ва санъатҳои бадеии ин ёдгории адабии адабиёти форсии тоҷикӣ анҷом нагирифтааст, ки таҳқиқоти мо дар ин замина хоҳад буд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар ҷаҳорҷӯби таҳия ва таълифи нақшаи корҳои илмӣ таҳқиқотии шӯбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёти АМИТ барои солҳои 2016 – 2020, ки ба таълифи Таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ (аз Даврони бостон то ибтидои асри XX) равона шудааст, анҷом ёфтааст.

Тавсифи умумии таҳқиқ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии кори дисертационӣ таҳқиқу пажӯҳиши масъалаҳои равобити адабии халқҳои эронӣ ва ҳиндӣ дар замони бостон, хоса дар замони Сосониён (221 – 651), асрҳои миёна, тарҷумаи осори санскрит ва ҳиндӣ ба забони форсии тоҷикӣ, тарҷумаҳои форсии ҳамосаи бостонии Ҳинд – “Рамаяна”, бавижа маснави “Ром ва Сито”-и Масеҳи Понипатӣ ва муҳасанноти бадеии он мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои даст ёфтани ба ҳадафҳои мазкур қарор додем, ки ба ҳалли вазифаҳои зер ҳиммат гуморда шавад:

1. Бар мабнои сарчашмаҳо, таълифоти илмии муосир ошкор намудани самтҳои асосии равобити адабию фарҳангӣ ва ҳунарии кавмҳои эронӣ ва сокинони шибҳи қорраи Ҳинд дар даврони бостон;
2. Пажӯҳиш ва таҳқиқи равобити илмӣ, адабӣ, ҳунари ва фарҳангии Эронӣ Ҳинд дар даврони Сосониён (221 – 651) ва самти пайвандҳои маънавии ин халқҳои ҳамнаҷод, ҳамсоя ва ҳамқавм дар ин даврони пурбаракати таърихи ин халқҳо;
3. Баррасӣ ва пайгирии тарҷума ва таълифи ёдгории адабии “Калила ва Димна ” ва таҳрирҳои гуногуни он дар забони асл ва тарҷума дар замони гуногун ва сабабҳои пайдо шудани тарҷумаҳои ин асар ба форсии тоҷикӣ.
4. Таҳқиқу баррасии осори тарҷумашуда аз забонҳои санскрит ва ҳиндӣ ба форсӣ дар замони ҳукумати силсилаҳои эронӣ дар шибҳи қорраи Ҳинду Покистон, бахусус осори илмӣ ва бадеӣ;
5. Баррасии эҳсоии тарҷумаҳои форсӣ дар заминаи риштаҳои гуногун ва арзишу аҳаммияти онҳо дар густариши равобити адабӣ ва саҳму нақши онҳо дар ғанои адабиёти форсии тоҷикӣ;
6. Муаррифӣ ва ошноӣ бо “Рамаяна” – бузургтарин ва қадимтарин асари ҳамосӣ ва ишқии Ҳинди бостон;

7. Таҳлилу таҳқиқи тарҷумаҳои форсии ин ҳамоса аз асрҳои миёна то имрӯз;
8. Таҳқиқу пажӯҳиши тарҷумаи Масеҳии Понипатӣ аз достони “Рамайна”;
9. Баррасӣ ва таҳқиқи нусхаҳо ва нашрҳои ин достон, ки маъхазии ин таҳқиқот будаанд;
10. Таҳлили сохт ва таркиби достони “Ром ва Сито”-и Масеҳии Понипатӣ;
11. Таҳқиқу баррасии вазн, қофия ва радиф дар маснавии “Ром ва Сито”;
12. Ҳунари шоирии Масеҳӣ дар ин маснавӣ ҳангоми коргирӣ аз қофия ва анвои он, радифҳои сода ва таркибӣ;
13. Маҳорати эҷодии шоир дар истеъмоли санъатҳои лафзӣ дар маснавии “Ром ва Сито”;
14. Истифода аз санъатҳои маънавӣ ва вижагиҳои он дар баёни ҳунари шоирии Масеҳии Понипатӣ дар достон;
15. Таҳқиқи забону баён ва вижагиҳои сабтии шоир дар маснавии “Ром ва Сито”.

Объект ва сарчашмаҳои таҳқиқ. Осори таълифии муҳаққиқону муаррихони рочез ба пайвандҳои адабию ҳунарии Эронӣ Ҳинд, адабиёти форсизабони шибҳи қорра, тазкираҳо, таърихҳо, асарҳои бадеии асрҳои миёна ва ду чопи маснавии “Ром ва Сито” [14; 32] ва тарҷумаҳои дигари форсии ин асар ба шумор меравад.

Предмети таҳқиқ масъалаҳои пайвандҳои адабию ҳунарии халқҳои эронӣ ва ҳиндӣ дар давраҳои бостон, сосонӣ ва асрҳои миёна, сайри таърихии ёдгории адабии “Калила ва Димна” ва тарҷумаҳои форсии он, ривочи падидаи адабии тарҷума дар даврони ҳукумати силсилаҳои эронӣ, тарҷумаҳои форсии “Рамайна” ва вижагиҳои вазнӣ, қофия, радиф ва санъатҳои бадеии маснавии “Ром ва Сито” – и Масеҳии Понипатӣ

бар асоси нашрҳои он [14; 32] ва дигар тарҷумаҳои форсии ин ҳамосаи бостонии Ҳинд мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Ҳангоми таҳқиқи баррасии мавзӯ аз асосҳои назарии илми адабиётшиносӣ, ҳоса таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, нақди адабӣ, матншиносӣ, сабкшиносӣ, сарчашмашиносӣ истифода шуда, ба таҳқиқот ва дастурҳои назарии донишмандону муҳаққиқони таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ, ҳиндӣ ва назарияи он Пригарина Н.И., Рабинович И. С., Рейснер М. Л., Рипка Я., Серебряков И. Д., Айнӣ С., Мирзоев А., Алимардонов А., Бақоев М., Гаффоров А., Ҳодизода Р., Сатторзода А., Суфизода Ш., Муҳаммадиев Ш., Гаффорова З., Обидӣ Сайид Муҳаммадҳасан, Алиасғари Ҳикмат ва дигарон таъҷиб кардаем.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ бар асоси методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, таҳлилҳои назарӣ ва амалӣ, омӯрӣ, муқоисавӣ – таҳлилий, муқоисавӣ – татбиқӣ ва дар мавридҳои алоҳида аз методҳои шарҳу тавзеҳи матн, матншиносӣ, назарияи таърихи матнҳои адабӣ истифода шудааст.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Дар диссертатсия бори аввал равобити адабию ҳунари ва умумиятҳои фикри ва маънавии халқҳои эронӣ ва ҳиндӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, робитаҳои адабӣ дар ин самт тариқи тарҷумаи осори ҳиндӣ ва санскрит ба форсии тоҷикӣ, таҳлилу баррасӣ ва ҷойгоҳи тарҷумаҳои форсии “Рамаёна” дар ин замина муайяну мушаххас гардида, ҳунари шоирии Масеҳи Понипатиро бар асоси маснавии “Ром ва Сито” ошкор ва вижагиҳои бадеӣ, шеърӣ ва забону баёни онро таҳқиқ кардем.

Нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда

1. Пайвандҳои адабӣ, ҳунари ва маданияти халқҳои сокини фалоти Эрон ва шибҳи ҷазираи Ҳинд аз замонҳои бостон оғоз мегирад, ки далели муътамади он умумияти наҷодӣ, сарзамин, забон ва идораи ин қавмҳо аз оғози таърихи башарӣ мебошад, ки маводди

- хафриётии бадастомада дар манотиқи гуногуни ин сарзаминҳо ба ягонагии сарчашмаҳои тафаккури онҳо далолат менамоянд.
2. Қавмҳои ориёӣ аз сарзаминҳои нахустини будубоши хеш дар даштҳои ҷанубии Аврупо ва ҷанубии Русия ва атрофи Хазар ва миёни рӯдҳои Ому ва Сир бар асари ҳодисаҳои таърихӣ ва касрати ҷамъият ва тангии ҷарогоҳҳо ба даштҳои пахновару барои зист мувофиқи Ҳинд кӯч баста, умумияти маънавиро бо аслоф ва ватани нахустини хеш ҳифз карда буданд.
 3. Гузаргоҳи ин қабил ба шибҳи ҷазира аз ҷанд роҳ сураат мегирифт, ки роҳи асосии он аз тариқи кӯҳистони Помир ба ҷануби Ҳиндукуш ва аз тариқи Систону Макрон ва водии Синду маркази Ҳинд мебошанд, ки дар халқу эҷоди дostonҳо, асотир, афсонаву ривоятҳо ва хотираҳои таърихӣ хеш ягонагиро ҳифз карда буданд.
 4. Забон ва адабиёти авестой ва ведой бино бар таҳқиқоти анҷомёфтаи муосир асли ягона дошта, ишорат дар бораи ягонагии қавмҳои сакҳои сарзамини миёни рӯдҳои Яксарт ва Окс бо шакҳои Ҳинд дар осори бостонӣ дида мешавад.
 5. Вилоятҳои шимолии Ҳинд дар давраҳои гуногун дар тахти идораи императорҳои Ҳахоманишиҳо, Ашкониҳо, Кӯшонҳо, Сосониҳо будааст, ки иттиҳоди фарҳангӣ маънавии онҳо дар осори бостоншиносӣ ва мактуб зикр шудаанд.
 6. Ҳамсоягии ин қавмҳо бо баҳрагирии онҳо аз ҳамдигар дар қадим мусоидат кардааст, ки нақши он дар фарҳанг, забон, адаб, ҳунар машҳуд бошад.
 7. Дар давраи Сосониён (224 – 651) равобити адабию ҳунарии Эрону Ҳинд ба марҳалаи тоза ворид гардида, дар замони Баҳроми Гӯр (420 – 438), ки тибқи ахбори сарчашмаҳо ба Ҳинд сафар карда, барои овардани теъдоди зиёди мутрибону сарояндагон (луриён, лӯлиён) мусоидат ва мувофиқат кардааст.

8. Ҳодисаи адабию ҳунарии овардани мутрибону сурудгӯён дар осори бадеӣ инъикос ёфта, аз таъсири нуфузи мусиқии ҳиндӣ дар ҷомеаи эронии он замон шаҳодат медиҳад.
9. Бисёре аз санъатҳои ҳиндӣ ва ҳунару осори нафисаи он дар “Шоҳнома” ва осори дигари бадеӣ омадааст, ки ихтироъу табодули шатранҷу нард аз умдатарини онҳост.
10. Яке аз осори тарҷумашуда аз санскрит ба паҳлавӣ ва аз паҳлавӣ ба арабӣ ва аз арабӣ ба форсии тоҷикӣ шоҳкори адабии “Калила ва Димна” мебошад, ки таҳрирҳои гуногунӣ он ба форсӣ мавҷуд аст, ки намунаи олиӣ пайванди адабии Эрону Ҳинд дар гузашта мебошад.
11. Достони муфассал дар “Шоҳнома” ба мочарои овардани ин китоб аз Ҳинд ба дарбори Хусрави Парвизи Анӯшервон (590 – 628) аз тарафи Барзуи Ҳаким омадааст, ки қаблан зикри ин асар ва овардани он дар “Муқаддимаи “Шоҳнома”- и Абумансурӣ” мушоҳида мешавад.
12. Тарҷума ва таҳрирҳои ин асар дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ мавқеъ ва нуфузи хос дошта, чанде аз гунаҳои тоҷикии он аз ҳиндӣ ба форсӣ таҳриру баргардон шудааст.
13. “Калила ва Димна”-и манзум дар таърихи адаби форсии тоҷикӣ ва таҳлили намунаҳои он.
14. Наҳзати баргардони осори ҳиндӣ ба санскрит ба оғози даврони Бобуриёни Ҳинд (1526 – 1817) рост меояд, ки таҳлилу баррасии он дар ташаккул ва ғановати адабии замони ёдшуда яке аз вазифаҳои ин таҳқиқ ба шумор меравад.
15. Муаррифӣ ва ошноӣ бо ҳамосаи Ҳинди бостон – “Рамаяна” ва тарҷумаҳои форсии он яке аз масоили аслии таҳқиқи ҳозир буда, нақши он дар таҳкими пайвандҳои адабӣ назаррас ва муҳим арзёбӣ мешавад.

- 16.Тарчумаҳои форсии “Рамаяна” ба назму наср дар анвои шеърӣ гуногун ва ҳаҷму миқдори мутафовит то мо омада расидааст. Тарчумаи охарини он аз забони русӣ ба тоҷикӣ аз тарафи шоир Бобо Ҳоҷӣ сурат гирифтааст, ки ду чопи он [28] ва [27] мавҷуд аст.
- 17.Дар миёни тарчумаҳои форсии ин асар маснавии “Ром ва Сито” – и Мулло Саъдуллоҳи Понипатӣ (5308 байт) аз лиҳози бадеият ва забону баёни матлаб хеле ҷолиб ва ситуданист.
- 18.Шоир дар сурудани ин маснавӣ дар вазну истифодаи навъҳои қофия маҳорати баланд нишон дода, радифҳои хосу аҷибро ба кор гирифтааст, ки гӯи хунари шоирӣ Масеҳ ба ҳисоб меравад.
- 19.Истифода аз санъатҳои асосии лафзӣ ва маънавӣ хондани маснавиरो барои хонанда гуворо ва лаззатбахш гардонида, бадеияти асарро тақвият бахшидаанд.
- 20.Забону баёни шоир дар манзума равон, сода, фасеҳ ва ба забони гуфтугӯӣ наздик ва барои ҳар наслу ҳар нуқтаи қаламрави забони форсӣ мафҳум, равшан ва рангин мебошад.

Мутобиқати мавзӯи дисертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Пажӯҳиш дар заминаи маводди таърихи адабиёти илми адабиётшиносӣ, ва бахшҳои он, махсусан пайвандҳои адабӣ ва тарҷумаи осори бадеӣ, таҳлилу баррасии осори ҳамосӣ, ишқӣ ва навъи адабии маснавӣ, баҳру вазни он, вижагиҳои истифодаи қофия ва навъҳои он, радифҳои сода ва таркибӣ, забону сабки баёни шоир, бадеияти маснавии ӯ, тарзу роҳҳои баёни матлаб тавассути ороҳои бадеии лафзӣ ва санъатҳои маънавӣ таҳқиқу баррасӣ гардида, ба шиносномаи ихтисоси илмии адабиёти тоҷик мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Нахустин бор аз тарафи муҳаққиқ пайвандҳои адабии эронӣ ва ҳиндӣ аз даврони бостон, замони Сосониҳо, даврони ҳукумати сулолаҳои эронии Ҳинд бар мабнои таҳқиқоти муосири илмӣ баррасӣ гардида, сайри таърихии

тарҷумаи “Калила ва Димна” бо таҳрирҳои гуногуни он ба забони форсии тоҷикӣ таҳлилу арзёбӣ ва тарҷумаҳои форсии тоҷикии “Рамаяна” дар назму наср ва анвои шеърӣ мухталиф, баҳусус маснавии “Ром ва Сито” – и Масеҳои Понипатӣ ва муҳассаноти бадеии он ба шумули вазну қофияву радиф, ороҳои лафзӣ маънавӣ ва забону сабки баёни он сурат мегирад, ки таҳқиқоти комил дар ин замина мебошад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳои дисертатсия дар шакли гузориши маъруза ва мақолаҳо интишор гардида, тавассути маҷаллаҳо, маҷмуаҳои дастҷамъӣ, маҷаллаҳои тақризшавандаи донишгоҳҳо ва институтҳои пажӯҳишӣ ба китобхонаҳои асосии илмии ҷумҳурӣ хоса ба МД “Китобхонаи миллии Тоҷикистон”, Китобхонаи илмии ба номи М. Гандии АМИТ, китобхонаи илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, Китобхонаи илмии ДМТ супорида шуда, дар дарсҳои назарӣ амалӣ ва мустақилонаи факултетҳои филологӣ аз ҷониби донишҷӯён, магистрантон, докторантони PhD, унвонҷӯён ва омӯзгорон истифода мешавад.

Дисертатсия дар маҷлиси шӯъбаи таърихи адабиёти Институти забон ва адабиёт аз 18.04.2023 суратчаласаи № 4 ва ҷаласаи Шурои олимони Институти забон ва адабиёт аз 12 юни соли 2023 суратчаласаи № 5 баррасӣ ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи дисертатсия. Муҳтавои асосии дисертатсия дар 7 мақолаи муаллиф, аз ҷумла 6 мақола дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва чор суҳанронӣ бо ҷопи маърузаҳо дар маҷмуаи мақолаҳои конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ инъикос ёфтааст.

Сохтор ва ҳаҷми дисертатсия. Дисертатсия аз муқаддима, се боб ва хулосаву феҳристи адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии дисертатсия 180 саҳифаи ҷопи компютерӣ иборат аст.

БОБИ I. АЗ ТАЪРИХИ РАВОБИТИ АДАБӢ ВА ФАРҲАНГИИ МАРДУМОНИ ЭРОНӢ ВА ҲИНД

1.1. Равобити адабӣ ва фарҳангии мардумони эронӣ бо Ҳиндустон дар даврони бостон

Равобити адабӣ ва фарҳангии қавмҳои ҳинду эронӣ дар аъмоқи таърих реша дошта, аз ҳамнаҷодӣ ва ҳамхонаводагии ин ду миллати бостонӣ маншаъ мегирад. Ҷанбаҳои ин равобит гуногун ва ба ҳам беш аз ҳар равобити дигар наздику ногустастанӣ ва боэътимоду бодалеланд, ки дар ҳеч асре ё даврае аз таърихи он густа нагаштааст. Ин равобит бино бар далелҳои таърихӣ бостоншиносӣ ба даврони қабл аз Модҳо ва Сумерҳо бармегардад. Бостоншиносон аз муқоисаи олоқи қайроқсанги аз Осиёи Миёна бадастомада ба натиҷае расиданд, ки он “бо маданияти ба истилоҳ Суоии давраи палеолити Ҳиндустон хеле шабоҳат дорад” [63, с. 29; 117, с.137-8]. Чунин қаробат ва умумияти сохторӣ ва муҳтавоӣ аз ашёи пайдошуда аз мавзеи Қаробураи водии Вахш (наздикии Цилликӯл), ки ба давраи палеолити миёна тааллуқ дорад, аз тарафи бостоншиносон муайян ва мушаххас карда шудааст, ки бо тамаддуни Суоии Ҳиндустон мушобихати комил доранд [63, с. 31]. Бозёфтҳои бостоншиносон аз Ҳинди бостон монандии зиёде бо ашёи пайдошуда аз минтақаҳои шаҳри Сӯхта¹ (дар соли 1930), теппаи Силка аз ҳаволии Кошон ва ҳафриёти канори рӯдҳои Дачлаву Фурот доранд [78, с. 679]. Ҳамин гуна монандӣҳо ва «нишонаҳои равобити фарҳангии мардумони Осиёи Миёна» -ро бо халқҳои Ҳинди бостон «дар бозёфтҳои бостоншиносии ноҳияҳои ҷануби Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Туркманистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон, ки дар он замон сокинонаш иборат аз қавмҳои эронии шарқӣ буданд, метавон ба хубӣ дарёфт» [118, с. 87; 148, с.76]

¹ Воқеъ дар остони Систон ва Балучистони Эрон

Ориёҳое, ки аз миллатҳо ва қавмҳои мухталифи Осиёву Аврупо ташкил ёфта буданд, аз қисматҳои шимол ба марказ кӯч карда, муддатҳо дар ҷануби Аврупо ва даштҳои Ҷануби Русия ва соҳилҳои Хазару сарзамини миёни рӯдҳои Ому ва Сир зиста, бар асари қасрати ҷамъият ва тангии ҷарогоҳҳо ба даштҳои паҳновари Ҳинд сарозер мешаванд ва шароити гарму нами ин хиттаи пурфайзу баракатро барои зиндагӣ мувофиқ меёбанд, ки онро ба ватани доимии номи хеш табдил ва бо офаридани мероси маънавӣ ва моддии мондагор хешро дар сафҳои таърихи башарӣ сабт менамоянд. Роҳи асосии ҳаракати қабоиلى ориёӣ аз тариқи кӯҳҳои Помир ба ҷануби Ҳиндукуш ва аз тариқи Систону Макрон ба Синду маркази Ҳинд сурат мегирифт, ки ин масир аз муҳимтарин марказҳои гузариши фарҳангу тамаддуни ҳиндуориёӣ мебошад. Ин ду тираи (ҳиндуҳо ва эрониҳо) як наҷод дар ҷуғрофиёи сукунати хеш ба халқи осори мактуби хеш пардохтанд, ки барои он замон аз таърихи башар беназир ва дар рушду гузариши мероси мактуби инсоният дар он замони бостон аҳаммияти хос дорад. Муҳаққиқони давраи мазкур бо муқоисаи забонҳо, дostonҳо, афсонаҳои мардумони мухталифи ҳиндуаврупоӣ ба натиҷае расидаанд, ки ҳадди ақал беш аз чаҳор ҳазор сол қабл аз мелод ин мардумон дар ҷойи ягона бо ҳам зиндагӣ дошта, баъдан ба сабабҳои номаълум ва шояд ба ҳамон ҷиҳате, ки ном бурдем, зиёд гардидани нуфус ва тангии ҷойи зисту ҷарогоҳ ё номувофиқатии иқлим ба ҷойҳои мухталиф мусофират карда бошанд [115, с. 23-24]. Санади дигаре, ки иштироқи наҷодии ҳиндуориёӣҳоро исбот ва ҳамзистии ҳамхонаводагии онҳоро мерасонад, дастоварҳои забоншиносон дар мушобихат ва монандиҳои беш аз ҳад наздики забонҳои авестой ва ведой мебошад, ки дар самтҳои дастурӣ, решаҳои вожагон, наҳваи нигоришу шакли зоҳирии онҳо ба мушоҳида мерасад ва ин вижагиро мутахассисони забоншинос аз он медонанд, ки ин забонҳо асли ягона дошта, маҳсули ҳамзистии гӯяндагони онҳо буда,

танҳо пас аз иншиоби тадриҷии онон ба ду лаҳча тафовут пайдо кардаанд [78, с. 682].

Дар китоби «Куруши Кабир» ба нақл аз китоби «Эстер» аз маҷмуаи китоби муқаддас нахустин пайвандҳои эронӣ-ҳиндӣ марбут ба шоҳе ба номи Ахшуриш мешавад, ки дар ин бора чунин сабт шудааст: «Дар рӯзгори Ахшуриш ин амр воқеъ шуд, ин ҳамон Ахшуришест, ки аз Ҳинд то Ҳабаша бар саду бисту ҳафт вилоят салтанат мекард [86, с. 10 ба нақл аз 78, с. 682]. Ҳамин муаллиф дар ҷойи дигари китобаш итлоқи Ҳинду Ҳабаша ва соҳилҳои баҳри Миёназаминро ба равшанӣ таъкид кардааст: “Давлати Ҳахоманишӣ Ҳиндро бо Ҳабаша ва савоҳили Мидитарона муттасил сохт ва вақоеънигории хомӯши Бобил барангехта шуд, то он давраро давраи тағйироти бузург номад” [86, с. 234 ба нақл 78, с.683].

Калимаи “Ахшуриш”-ро дар поварақ тавзеҳ додааст, ки таҳрифе аз Ардашер мебошад. Футухоти ин фармонраворо Дориюш идома дод ва то иёлати Панҷоби Ҳинд пеш рафт ва забони оромӣ, ки забони расмии муҳосиботи Ҳахоманишиён буд, то марзи Ҳинд роиҷ гардид ва забони порсии бостон-забони муоширати густараи фармонравоии ин шоҳон буд, ки дар ин ҷойҳо ҳам ривож пайдо кард.

Муҳаққиқи ҳиндӣ Прободх Кендра бар он аст, ки дар сарзамини байни дарёҳои Яксарт ва Окс халқҳои наҷоди эронии сакҳо зиндагӣ мекунанд, ки дар Ҳинд онҳо бо номи “шакҳо” маълум мебошанд. Дар ин бора нахустин ишоратҳо оид ба скифҳо, ки бо номи “сакҳо” иштихор ёфтаанд, дар осори Ҳеродот омадааст [162, р.10].

Дар сарчашмаҳои таърихӣ дар асрҳои VI-V қабл аз мелод дар сарҳадоти Шимолу Ғарби Ҳинд зистани қabilaҳои эронии сакҳоро сабт кардаанд [80, с. 4]. Аксари муҳаққиқон дар мавриди аз тариқи роҳҳои душворгузари кӯҳии Помир ба қисматҳои ҷанубии Ҳиндустон ва водихои Ёрканду Тошқурғону Гилгиту Ҳинд паҳн шудани қabilaҳои

эронии шарқиро дар осори худ зикр намудаанд [64, с.29; 61, с. 279; 87, с. 5; 76, с.113; 61].

Водии Вахон дар Бадахшон дар қисмати шарқии Ҳиндукуш яке аз роҳҳои асосӣ ва корвонгузари васлкунандаи Туркистони Шарқӣ бо Шимоли Ҳинд ва фалоти Эрон дар дунёи қадим будааст [75, с.143].

Дар замони Ҳахоманишиён сарбозони ҳиндӣ дар лашкаркашиҳои Дориюш ба Юнон иштироки фаъол доштанд. Равобити иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва илмӣ миёни мардумони ҳинду эронӣ дар ин замон ривочи комил дошта, умумиятҳо ва муштаракоти ин ду миллат беш аз ҳар қавму миллат дигар будааст.

Бо барчида шудани императории Ҳахоманишиҳо ба дасти Искандари Мақдунӣ ва пайдоиши давлати юнонию бохтарии сулолаи Селевкиҳо нуфузу таъсири фарҳангу оинҳои ҳиндӣ дар қаламрави онҳо хеле чашмгир буд. Ин нуфуз, пеш аз ҳама, дар густариши оини будой, ки маншаи ҳиндӣ дошт, равшан ба назар мерасид. Яке аз шоҳони Ҳинд бо номи Ашука, ки соли 260 қабл аз мелод оини Будоро пазируфта буд, бо ирсоли мубаллиғоне ба қисматҳои шарқии Эрон, хоса Гандаҳору Кобулу Бохтар дар густариши ин оин саҳми бештар доштааст.

Бо омадани Ашкониён ба сари қудрат яке аз шоҳони ин сулола бо номи Меҳдоди аввал ба вилоятҳои шимоли Ҳинд лашкар кашида, то худуди Панҷобро ба тасарруфи хеш даровард ва бо “якпорча қардан ин ду сарзамини фарҳангии муттаҳиди эронӣ-ҳиндӣ”-ро поя гузошт, ки натиҷа ва осори он дар асрҳои баъд маълум ва ошкор гардид. Далели дигари таъсири нуфузи фарҳанги эронӣ бар низоми давлатдорӣ Ашука он аст, ки ӯ дар пайравӣ аз Ҳахоманишиён дар гӯшаву қанори таҳти тасаллоти хеш беш аз сӣ сутуни аз сангтарошида сохт ва ба онҳо аз гуфтори худ ороиш афзуд. Ин суннат дар Ҳинд вучуд надошта, бо пайравӣ аз Ҳахоманишиён онҳоро сохтани шоҳ Ашуко аз эътибори фарҳангу ҳунари Эрони бостон дар Ҳинди қадим башорат медиҳад. «Ин сутунҳоро, ки мутаҷовиз аз сӣ адад аст, дар авосити қарни сеवуми қабл

аз мелод он подшоҳи олиҷоҳ (Ашука- М.А) дар атрофу акнофи кишвари худ барафроштаву бар рӯи он васоёи худро нигошта. Муҳаққикин маълум кардаанд, ки расми сохтани сутунҳои сангии якпорча ва нақри калимот бар зери он қаблан дар Ҳиндустон собиқа надошта ва ин ҳунар ё расм аз замони Ҳахоманишиён дар шаҳри Посоргод-ҷануби Эрон ибдоъ гардида ва он императори бузург дар Ҳинд аз эшон тақлид кардааст» [140, с.3].

Дар замони ҳукумати Чандрагуптаи дувум бино бар навиштаи муваррихони юнонӣ доманаи императори Маурия то сарҳади Эрону Балучистон ва ҷануби Хуросон тӯл кашид ва дар зери ҳукумати воҳид халқҳои ин минтақа ба эҷоди ҳунари ягона, тафаккури ягона ва муҳимтар аз ҳама оини ягона пардохтаанд ва таъсиру нуфузи ҳунару санъати Эрони он замон дар тахтгоҳи сулолаи Маурия дар Бихор машҳуд аст. Бино бар аҳдномае, ки бо бозмондаи Селивкиён Никатор Чандрагупта сарзаминҳои зиёдеро аз шарқи Эрон- Хирот, Қандаҳор, Балучистон, Кобулро ба императории хеш илҳоқ карда ва ҳукумати 24-солаи ин император даврони шукуфоии равобити адабӣ, фарҳангӣ ва тичоратии халқҳои эрониву ҳинду будааст [129, с. 61].

Дар шаҳри Поталипутра – пойтахти Чандрагуптаи аввал (дар таърихи 322 қабл аз мелод), ки шаҳре ободу маъруф буда, ҳаффории соли 1896 қасри садсутунӣ аз хок берун карда шуд, ки бо услубу тарҳи толорҳои Ҳахоманишиниён эъмор гардидааст.

Яке аз толорҳои ин қаср шабеҳи сад дар сади толори Ободоно буда, ки дар Тахти Чамшед боқӣ мондааст. Қасри мазкур дар рустои Кумраҳар дар наздикии Патнаи имрӯза ёфт шудааст, ки бино бар таҳқиқи донишмандони аврупоӣ нақшу нуфузи осори эронӣ дар он маълум аст [129, с. 62].

Дар даврони барҳам хӯрдани давлати юнонубохтарӣ аз тарафи қабоили кӯчии ба навиштаи марказҳои чинӣ «юэҷжи» ва маъҳазҳои дигар тахориҳо империяи Кӯшонӣҳо ташкил ёфт, ки дар ихотаи онҳо

минтақаҳои бузурге аз Бохтар, Тахористон, Чануби Тоҷикистон², Ўзбекистон, Шимоли Ҳиндустон, Ладох, Хунза, Гилгит ва ҳатто Кашмир дохил мешуданд. Ҳамзистии ду миллат дар ҳокимияти ягонаи Кӯшонӣ осори зиёди таърихӣ ва соҳтмони коху маъбадҳое ба ҷой гузоштааст, ки зеби таърих ва санади муҳимми ягонагии онҳо мебошад.

Дар китоби «Авесто» ишора ба кишвари Ҳинд ва дар баробари ин дар қадимтарин асари забони санскрит «Ригведо» аз кишвари Эрон ёд шуда, дар китобҳои таърихи Ҳинд аз ҳукумати сулолаҳои ирқан эронии Селивкиён (бахусус подшоҳии Менандр, ки қисмати аъзами Ҳиндро дар тасарруф дошта, муваррихони юнонӣ Страбон ва Плутарх ўро аз Искандар фотехтар хондаанд), ҳокимияти сакҳо дар Шимоли Ҳинд, хоса дар замони Меҳрдоди II-и Ашконӣ (123-88 қабл аз мелод), ҳокимияти сакҳо дар чануби Ҳиндустон, ҳукумати сатрапҳои сак дар Удҷайн ва Рудрадаман, шоҳаншоҳии Портҳо (миёнаи асри аввали мелодӣ, ки ба дасти Кӯшонӣ аз байн бурда, онҳо ҳукумати тўлонитар ва таъсиргузортаре дошта, ному пайкори шоҳони ин силсила Качула Кадфиз, Канишка, ки пойтахти худро Пурушопур (Пешовар) қарор дода буданд, дар тарвиҷи хунару адабиёти эронӣ шарқӣ ҳиммати бештаре гумошта, дар эҳдоси шаҳрҳо (Канишкапур дар Кашмир) ва коҳҳо саҳми бузург доштанд [129, с. 77-81]. Дар мавриди умумияту иштирокоти фарҳангӣ ва забонии эронӣну ҳиндуҳои қабл аз омезиши қабоили ориёӣ бояд афзуд, ки ахиран дар минтақае аз иртифоъоти Балучистон қавмеро шиносӣ кардаанд, ки ба лаҳҷае гуфтугӯ мекунанд, ки ба қавми дравидӣ, ки дар чануби Ҳинд ва аз сокинони бумии ин сарзамин мебошанд, бисёр наздик аст. Ин қавм бароуӣ (Brahuis) ном дошта, забони хос доранд, ки ғайр аз балучист.

Ин кашфиёти забонӣ донишмандонро бар он доштааст, ки “баъд аз он ки ориёӣҳо аз Осиёи Марказӣ ба Ҳиндустону Эрон хучум оварданд

² Дар катибаи соли 262 мелодии шоҳи Сосонӣ – Шопури I дар «Қаъбаи Зардушт» худуди кишвари Кӯшонро то Пешовур, Кош (Кеш ё Кошғар, Суғду Чоч) нишон додааст [Ниг. 4, 179].

ва саканаи қадими Ҳиндро ба тарафи чануб рондаанд, дар гӯшаву канор баъзе аз он милалу ақвоми қадимӣ ханӯз боқӣ мондаанд, ки сокинини Ҳинди қадим қабл аз ориёиҳо ва саканаи Эрон қабл аз давраи Модҳо ва Ҳахоманишиҳо ва Сумериҳо дар Байнаннаҳрайн ҳар се аз як асл ва реша рӯйидаанд. Ҳарчанд ин фарзия ханӯз ба воситаи қиллати таҳқиқот дар тамаддун ва забони драведихои чанубии Ҳинд ба ҳадди камол нарасида, маъа золик муқаддамаи як фасли ҷадид дар таърихи бостонӣ мебошад, ки бори дигар нишон медиҳад, ки дар ҳазораи сеvуми қабл аз мелод сокинони Ироқи араби феълӣ ва чануби Эрон ва ғарбу шимолу ғарби Ҳиндустон аз як наҷод ва як тамаддун ва як фарҳанг будаанд» [140, с. 5]. Ҳаминро ҳам қайд кардан зарур аст, ки сокинони ин минтақа аз Осиё аз қавму миллатҳои дигар пештар шаҳрншин, тамаддунофар ва офаринандаи адабиёту ҳунар шинохта шуда, намунаҳои ин осор дар замони мо ҳам дар ин ин сарзаминҳо мавҷуд мебошанд. Табъан чунин миллатҳои мутамаддин ба тачоҳуми қабिलाҳои саҳронишин тоб оварда натавониста, ба ҷойҳои амнтар паноҳ мебаранд ва ҳунару тамаддун ва адаби хешро муҳофизат менамоянд. Ҳамаи ин муборизаҳо ва пайкори қабिलाҳо барои муҳофизати дастовардҳои ҳунари ва адаби дар китоби «Ригведо» тачассум ёфтааст. Дар осори археологии қисматҳои марказӣ ва чанубии Ҳинд осори ҳунарие пайдо шудааст, ки маҳсули ҳунармандони эронӣ мебошад. Ин осори зеваролот, ҷавохирот ва ороишӣ, ки аз ҳафриёти шаҳрҳои марказии Ҳинд ба даст омадааст, бино бар ривояти донишманди эронӣ Алиасғари Ҳикмат, ба замони ҳуҷуми Искандар, яъне қарни ҷаҳоруми қабл аз мелод рост меояд, ки офарандагони онҳо ё барои паноҳ ҷустан, ё бо роҳи ҷанг ба он шаҳрҳо сокин шудаанд ва баъзе онҳоро бо артиши Искандар воридшудагон пиндоштаанд [140, с. 6]. Дар ҳар сурат нақши осори эронӣ дар сарзамини панҷновари Ҳинд хеле бузург ва дорои аҳаммият мебошад.

Дар шаклгирии хатти қадими ҳиндуҳо ҳам таъсиру нуфузи хатти Эрони бостон носутурданӣ мебошад. Ҳамсоияти ду фарҳангу тамаддун ба омешиш ва гузашта аз он ба баҳрагирии судманди мутақобила мунҷар гардидааст, ки онро метавон дар тамоми арсаҳои фарҳангӣ, забонӣ, адабӣ, ҳунарӣ, меъморӣ ва давлатдорӣ мушоҳида намуд.

1.1.2. Равобити адабии Ҳинду Эрон дар замони Сосониён (224-651)

Равобити адабии ду сарзамини ҳамсоя ва ҳамнаҷод дар даврони Сосониён (224-651) бар пояи се асли иртиботии ин миллатҳо, яъне робитаи ҳунарӣ, мазҳабӣ ва илмию маърифатӣ боз ҳам шукуфотар ва пурмухтаво гардида, натиҷаҳои назаррасе ба армуғон гузоштааст, ки ҳосили он то замони мо расидааст. Аз нахустин санадҳои, ки равобити фарҳангӣ ва адабии ин мардумонро ба мо мерасонад, минтақаҳои шимолӣ Ҳинд, Панҷоб ва Кашмири тахти тасарруфи шоҳони Сосонӣ буд, агарчи Кидори аввал аз хироч додан ба Сосониён саркашӣ ва исён карда буд, баъдан мутеъи Шопури аввал (241-271) гардида, дар ҷанги Руму Эрон ба эронӣён ёрӣ расонида, душманро мағлуб сохт. Далели равобити ин давра ба ҳукумати подшоҳи панҷуми Сосонӣ Баҳроми Гӯр (420-438м) рост меояд, ки ба ривояти сарчашмаҳо ба Ҳиндустон сафар карда [18, с. 360-362] ва ба ривояти Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ дар «Табақоти Носирӣ»: «Танҳо ба шабеҳи бозаргонон ба Ҳиндустон рафт ва дар Ҳиндустон ба зоти худ мардонагӣ бисёр кард ва пилонро ба танҳои худ хартум биғирифтӣ ва бар замин задӣ ва сар аз тан ҷудо кардӣ. Масофҳои Ҳиндустон, ки хасмони малики Ҳинд буданд, танҳо бишикаст. Малики Ҳиндро духтаре буд, ба вай дод. Ба охир худро бар малики Ҳинд ошкор кард. Малики ҳиндвон аз вай қабул кард. Бисёр хидмат кард ва мудом шикор мекардӣ ва аз Аҷам кас фиристод ва аз як ҳазор зану марди сурудгуёни Ҳинд талабид. Гӯянд лӯлиёни Эрон, ки аз он насланд [17, с.162]. Ин матлабро муаллифи «Мучмалу-т-таворих вал-қисас» [16, с. 69, 72] низ баён кардааст: «Пас аз ҳиндвон дувоздах

хазор мутриб биёварданд зану мард ва луриён, ки ханӯз барҷоянд, аз нажоди эшонанд [16, с. 69]. Ин далел дар гузашта чунон ривоч доштааст, ки Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» онро батафсилтар ба забони шеър баён кардааст:

Ба наздики Шангул фиристод кас,
Чунин гуфт: Эй шоҳи фарёдрас,
Аз он лӯлиён баргузин даҳ хазор,
Нару мода бар захми барбат савор
Ки устод бар захму дастон бувад,
В-аз овози ӯ ромиши ҷон бувад.
Ҷам он гоҳ Шангул гузин кард зуд
Зи лурӣ кучо шоҳ фармуда буд.
Зану марди эшон даҳу даҳ хазор,
Ки бар захми дастон будандӣ савор.
Ба роҳи биёбон бурун омаданд,
Кӣ донад, к-аз он роҳ чун омаданд [57, с. 2; 40, с.

406].

Ҳодисаи мазкур дар «Шоҳнома» ба тафсир ва чузъиёти он чун ба расми фиристода ба Ҳинд ба дарбори Шангул рафтан, суҳбату вохуриҳо бо шоҳи Ҳинд, нишон додани қахрамониҳо мисли куштани карг ва аждаҳо бо духтари Шангул ба Эрон баргаштан ва ниҳоят ба номаву фиристода хостани сурудгӯёни ҳиндӣ оварда шудааст, ки Фирдавсӣ он ҳамаро бар асоси равоятҳо манзум кардааст, ки намое аз равобити фарҳангию ҳунари дар замони Сосониён, хоса яке аз шаҳрерону номоварони ин хонадон Баҳром Гӯр (хукмр. 420-438м) мебошад [39, с. 582-610; 40, с. 374-407]. Низомии Ганҷавӣ (1182-1209)-достонсарои номдори адаби форсии тоҷикӣ низ аз ин ҳодисаи фарҳангию ҳунари сарфи назар карда натавонистааст, вале бо фарқ дар теъдоди сурудгӯёни ҳиндинажод мегӯяд:

Шаш ҳазор устои дастонсоз,
Мутрибу пойкӯбу дастандоз
Гирд кард аз саводи ҳар шаҳре,
Дод ҳар букъаро аз он баҳре.
То ба ҳар чо, ки рахткаш бошанд,

Халқро хуш кунанду х(в)аш бошанд [57, с.2; 23, с. 316].

Ин далелҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки таъсири нуфузи мусиқии ҳиндӣ ба мусиқии халқҳои эронӣ ва баръакс аз таваҷҷуҳи зиёди фармонравоёне чун Баҳроми Гӯри Сосонӣ, ки бино бар ривоятҳои муваррихон худ аз шефтагони айшу ишрат, базму шикор буд ва алоқаи фаровон ба ромишгарону муғанниён дошта, онҳоро мавриди ситоишу бахшиши хос қарор медод, вобаста будааст. Бино бар таҳқиқи эроншиноси маъруф Артур Кристенсен дар ҳамин замон буд, ки «мусиқии ҳиндӣ ба Эрон роҳ пайдо кард» [84, с. 21]. Унсурҳои юнонӣ, ки дар мусиқии эронӣ пештар мавҷуд буд, дар ин давра бо нағмаҳои воридшудаи ҳиндӣ омезиш пайдо карда, дар танаввуъ ва ғанои мусиқии эронӣ афзудаанд. Ҳамин ҳофизони даврагарду сурудгӯёнро, ки дар матни «Шоҳнома» «луриён» ва дар «Минҳочу-с-сироч» «лӯлиён» омадааст, мардуми тоҷик «лӯлӣ» ном мебаранд, ки бар асоси як байти ғазали Ҳофизи Шерозӣ (1325-1389) дар асри XIV ҳам бо ҳамин вазифаву амали хеш «хуш доштан»-у «хуш кардан»-и мардум иштиҳор доштаанд:

Фигон, к-ин лӯлиёни шӯхи ширинкори шахрошӯб

Чунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хони Яғмор [43, с. 43].

Дар таърихнигории аврупоӣ ҳодисаи паҳн шудан ва муҳочирати қавми чӯғиёну лӯлиён ба кишварҳои Аврупо аз ватани маълумашон аз пайомадҳои ҳучуми Темури Ланг ба Ҳиндустон доништа мешавад [85, с. 866-867]. Қавми мазкур дар охири садаи XIV ва аввали асри XV дар Юнон пайдо шуданд, ки аҳолии маҳаллӣ онро аз Миср пиндошта, ба эшон «гипсис» мурочиат мекарданд. Дар Олмон онҳоро хунгариён

(венгерҳо) ва тотор меномиданд. Дар Эрон ба онҳоро «кӯлӣ» мегӯянд, ки мухаффафи «Кобулӣ» мебошад. Дар Осиёи Миёна онҳо «чӯғӣ» ва «лӯлӣ» меноманд, ки дар маъхазҳои пеш аз зуҳури Темур омадаанд ва ба яқин аз замони Сосониҳо дар ин минтақаҳо хузур доштаанд ва аз адабиёту таърих маълум аст, ки қатлиомҳои Темуру Чингиз дар Осиёи Миёна беш аз Ҳиндустон будааст. Таъсиру нуфузи унсури эронӣ дар санъати меъмории қаламрави паҳновари Сурия ва шимоли Ҳинд, бахусус дар сабки хунарии Қандаҳор равшан намудор буда, ин омезиши хунари дар шамоилнигорӣ (чехранигорӣ) аз тарафи муҳаққиқон «мактаби эронӣ-будой» номида шудааст [143, с. 23]. Таъсири равшани суннатҳои хунарии эронӣ дар наққошиҳои ғори Ачанто ба мушоҳида мерасад, ки муҳаққиқон муътақиданд, ки «ҳачқорӣ ғори Ачанто тасовири марбут ба пазирии Пулоксини дувум – подшоҳи Ҳинд аз сафирони Хусрави Анӯшервон аст» [158, р. 22 ба нақл аз 98, с.159]. Дар пайкараи яке аз сахнаҳои ғори мазкур ҳолати соғаррезӣ дар сақфи виҳара (маъбад) ҳачқорӣ шудааст, ки пӯшок ва муҳтавои он (чому суроҳӣ) комилан эронӣ буда, ҳатто қулоҳи намадӣ, пероҳани остинкӯтоҳи мардона, пероҳани дарози занона ва хатҳои барҷастаи ҳошияи пӯшоки ин тасвирҳо дар хунари Ҳинди бостон собиқа надоштааст. Ин сахнаҳо далели равшани табодули хунарии Эрони Сосонӣ ва Ҳинд аст, ки дар давраи Хусрави Анӯшервон ҳатто бо эъзоми сафирони хеш ба дарбори подшоҳони Дакан аз силсилаи Чолукия (566-707 мелодӣ) ин равобит ранги расмият касб кардааст. Фанни наққошӣ дар Ҳинд маҳз тавассути Сосониён ривоч ва шукуфой касб карда, таъсири мусбате аз худ гузоштааст.

Бино бар таҳқиқоти дар ин самт анҷомшуда, ҳиндуҳо хунари наққоширо аз эронӣҳо омӯхтаанд. Ин таъсир ва нуфузи пурранг дар наққошии замони Кӯшонӣҳо ва даврони Гуптаҳо ба мушоҳида мерасад [79, с. 275]. Ин нуфуз дар шимол ва ҷануби Ҳинд маҳсустар аст. Ҳамчунин бо густариши мазҳаби будой бар шарқи Эрон ва таъсиру тасаллути он бар оини расмии зардуштӣ, хунару санъати будой дар ин

кисматҳои Эрони Сосонӣ нақши корагаре доштааст. Масалан, маъбади машҳури Балх дар асл бо тарҳу сохтмони хеш як парастиишгоҳи будӣ буд, ки танҳо дар охири аҳди Сосониҳо ба оташкада табдил гардид ва он ҳам бидуни тағйир дар сохтори сохтмон ва нобуд кардани масъулини будиҳои ин маркази бонуфузи мазҳабӣ ба як роҳи мусолимамомез табдили он ба миён меояд, ки камназир аст. Хеле аз унсурҳои ҳунари ҳиндиро дар давраи Сосониҳо метавон пайдо намуд, мисли тасвири аждаҳои товусшакл, хурӯс бо гулҳои морпеч асли ҳиндӣ доранд [98, с. 161]. Наққошии товусҳои ҳиндӣ, тарҳҳои барҷастаи морпеч, хурӯсҳо, аждаҳо «биноҳои замони Сосониёнро зинат бахшидаанд» [135, с. 9-10]. Ҳамин таъсири наққоширо дар сиккаҳои ёфтшудаи сулолаи Гуптаҳо ҳам метавон мушоҳида кард, ки дар бархе аз онҳо, ки ба қарнҳои ҳафтум то дувоздахуми мелодӣ мансуб мебошанд, пӯшоки роҷағони Ҳинд монанди пӯшоки ашрофони ашконӣ ва сосонӣ дида мешавад ва дар вазну иёр ҳам дар пайравии маскукоти сосонӣ сохта шудаанд [157, с.39].

Шамшери ҳиндӣ ё теғи ҳиндӣ аз маъмултарин образҳои шеърӣ форсии тоҷикӣ дар нахустин намунаҳои шеър ба ин забон дида мешавад, ки аз ривочи ин ҳунар дар он давра гувоҳӣ медиҳад.

«Теғи ҳиндӣ» – таркибе васфӣ, теғи ҳиндавӣ, теғе, ки дар Ҳинд сохта бошанд ва бад-ин маънӣ пӯлоди ҳиндӣ низ истеъмол кунанд [Онандроҷ]:

Талаб кардаш ба хилват шоҳзода,

Забон чун теғи ҳиндӣ баркушода [23, с. 77].

ва ҳамин мафҳумро муарраб сохтаанд - “теғи муҳаннад”

Забонат аз сухани адлу ҷуд холӣ нест,

Бале, зи теғи муҳаннад гуҳар ҷудо набувад. Ҷамолиддини Салмон [69, зайли таркибҳои “теғи ҳиндӣ” ва “теғи муҳаннад].

Дар “Шоҳнома” аз номи олоти ҳарбу ҷанги забони ҳиндӣ сухан рафтааст, ки маълум мешавад, дар он замон ин истилоҳҳо роиҷ буда, барои ҳамзамонони Фирдавсӣ вожағони размии ҳиндӣ ҳам бегонагӣ надоштааст:

Зи созу зи гардуни ҳар ду гурӯҳ,
Замин ҳар чӣ дарё буду гард кӯҳ,
Зи хафтону аз ханчари ҳиндувон,
Зи болои аспу зи баргустувон.
Дурӯя сипаҳ баркашиданд саф,
Зи ханчар ҳамеёфт хуршед таф.
Зи бас нолаву бӯки ҳиндидарой,
Ҳаме кӯхро дил баромад зи чой.

Дар чойи дигар аз паҳлавонони ҳинду ва аз буму бари хушу хуби
ин сарзамин ва ҳавову гулу меваҳои он ёд мекунад:

Шигифтӣ бад-ин сон беандоза буд,
Агар мева, гар навгули тоза буд.
Шуда хирадил паҳлвони замин,
Ҳаме хонд бар буми Ҳинд офарин.
Ҳаме гуфт ҳар чизи гетифазой
Бад-ин ҳиндувон дод гӯйи Худой.
На чандин шигифт аст чойи дигар,
На з-ин сон ҳавои хушу буму бар [57, с. 5-6].

1.2.1. Муколамаи адабӣ ва фарҳангии Эронӣ дар давраи Сосониён

Дар ҳунари мозаиксозӣ ҳам таъсирпазирӣ аз ҳунармандони замони
Сосониё аз ҳунармандони ин риштаи ҳиндӣ метавон равшан ва ошкор
мушоҳида намуд. Дар зарфҳои симини аз минтақаи Бешопур ба
дастомада тасвири пайкарҳои бараҳнаи занони ҷавони солим бо
андомҳои қавӣ ва нарму ҳавасангез ба тақлид аз пайкарсозии замони
Гупто офарида шудаанд [67, с. 234].

Дар мавриди таъсири мусиқии ҳиндӣ ба нафс дар «Муручу-з-заҳаб»
хеле дақиқ омадааст: «Олоти тараб гуногун доранд, ки дар қасон ханда
то гиря асарҳои мухталиф дорад. Гоҳ бошад, ки қанзаконро шароб
диҳанд, то тараб кунанд ва мардон аз тараби эшон тарабнок шаванд»

[15, с.78]. Замони Хусрави Анӯшервон (590-628) давраи шукуфоии равобити фарҳангӣ, адабӣ ва ҳунарии Ҳинду Эрон шинохта шудааст. Мубодилоти фарҳангии ин замон аз таърихи Сосониён бо таҳаввулот ва иртибототи бисёртарафаи ин халқҳо доништа мешавад ва дар навбати аввал ривояти машҳури сафари Барзуяи Ҳаким ба Ҳинд барои овардани донишҳои ҳиндӣ сабаби густариши ин пайвандҳои маънавӣ ба ҳисоб меравад. Дар ахбори вобастаи ин сафари Барзуя омадааст, ки дар миёни ашӯи аз Ҳинд овардаи *ӯ* сози мусиқие ҳам ба номи «виян» (*vīna*) вучуд доштааст [95, с.5-6; 98, с.162]. Дар рисолаи паҳлавии «Хусрави Қубодон ва ридак» аз уди ҳиндӣ ба номи «ван» ёд шудааст [154, с. 180]. Дар китоби муҳаққиқи адабиёти паҳлавӣ Додихудо Саймиддинов «Вожашиносии забони форсии миёна» [123, с.266] ин вожа *win* «вин, уди ҳиндӣ» олати мусиқӣ аз санскритии *vīna*, арманиии *vin* нишон дода шудааст.

Дар ҳамин маврид бояд афзуд, ки вожаҳои иқтибосшудаи ҳиндии забони форсии тоҷикии бут, шаман, нилуфар, сандал, бабр, сарт (бозоргон, тоҷир дар форсии миёна *srtw*-корвонсолор, сардори корвон, дар туркии қадим «бозоргон», «тоҷир») аз ҳамин давраи равобити адабии Ҳинду Эрон боқӣ мондаанд [123, с. 266-267].

Дар мавриди вожаи “шатранҷ” бояд афзуд, ки дар ҳамин аср буд, ки ин бозии шоҳони Ҳинд, ки бар асоси фанни ҳарб ва ҷанг тартиб ёфта ва истилоҳоти онро гирифтааст, аз он кишвар ба дарбори шоҳони Сосонӣ оварда шуд, ки дар ин бора дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ муфассалтар омадааст:

Пиёда бирафтӣ зи пешу зи пас,
Ки *ӯ* буд дар ҷанг фарёдрас.
Чу бигзоштӣ то сар овардгоҳ,
Нишастӣ чу фарзона бар дасти шоҳ.
Ҳамон муҳри фарзона як хона беш
Нарафтӣ ба ҷанг аз бари шоҳ пеш,
Се хона бирафтӣ сарафроз пил,

Бидидӣ ҳама размгоҳ бар ду мил.
Се хона бирафтӣ шутур ҳамчунон
Бар овардгаҳ - бар дамону данон.
Ҳамон рафтани асп се хона буд,
Ба рафтан яке хона бегона буд.
Нарафтӣ касе пеши рух кинахоҳ,
Ҳаметохтӣ ӯ ҳама размгоҳ.
Ҳамеронда ҳар кас ба майдони хеш,
Ба рафтан накардӣ касе камму беш.
Чу дидӣ касе шоҳро дар набард,
Ба овоз гуфтӣ, ки эй шоҳ, бард
Шаҳ аз хонаи хеш бартар шудӣ,
Ҳама то бар ӯ ҷой танг омадӣ.
Аз он пас бибастанд бар шоҳ роҳ
Руху аспу фарзину пилу сипоҳ,
Шуд аз ранҷу аз ташнагӣ шоҳ мот,

Чунин ёфт аз чархи гардон барот [74, с. 90-91; 57, с. 5; 39, с. 348-350; 41, с. 211].

Достони овардани шатранҷ аз Ҳинд ба Эрон ва бурдани тахтаи нард аз Эрон ба Ҳинд ҳам дар «Шоҳнома» омадааст, ки он ҳам ба даврони Хусрави Анӯшервон (590-628м) рост меояд. Дар манобеи санскритӣ аз ин бозӣ бори аввал дар соли 625м ёд шудааст, ки номи аслии он Шатуранго аст, ки ишорат ба ду чаноҳи артиши Ҳинд буда, баъдан ба қарни шашуми милодӣ ба Эрон ворид шудаву шакли шатрангро мегирад [141, с. 403]. Зухури шатрангро дар Эрони замони Сосонӣ вучуди китобе паҳлавӣ бо номи «Мотикони шатранг» низ таъйид менамояд. Мутобиқи муҳтавои ин асари бозмонда аз забони паҳлавӣ (номи дигари он «Шатрангномак»), ки дар охири асри VII ва даҳсолаи аввали асри VIII таълиф шудааст, дар замони Хусрави Анӯшервон подшоҳи Ҳиндустон Девсарм тахтаву муҳраҳои шатранҷро, ки донишмандони

дарбораш кашф карда буданд, ба дарбори шоҳаншоҳи Эрон фиристода, боз намудани сирри онро меҳодад. Бузургмеҳр вазири доно ва корсози Хусрав онро ошкор сохта, се бор фиристодаи подшоҳи Ҳиндро бурда ва дар ивази ин ихтироӣи ҳиндуҳо бозии нардро сохта, онро бо номи «Невардашер»- ба ёдгори сарсилсилаи Сосониён Ардашери Бобакон мавсум кард. Бузургмеҳр худ онро ба Ҳинд бурд ва аз донишмандони он кишвар сирри онро талаб кард. Онҳо то чихил рӯз натавонистанд, ки рози ин бозиро кушоянд. Бо ситонидани хирочи зиёде онро ба ҳиндуҳо фаҳмонида бозмегардад. Ин матлаб дар «Шоҳнома» ҳам омадааст, ки қисме аз онро дидем [112; 133; 70, с. 287] ва «шатранч», ки муарраб буда, асли он “чатранг” ё “шатранг”-и ҳиндӣ мебошад, дар давраи Хусрави Парвиз (ҳукм. 590-628м) ба забони паҳлавӣ ва аз он ба форсии нав гузаштааст.

Гурӯҳи дигари вожаҳои ҳиндӣ, ки ба забони форсии тоҷикии кунунӣ ворид шудаанд, ҳам ҳосили равобити замони Сосониён, хоса Хусрави Парвиз мебошанд. Равобити илмӣ ва адабии Эрони Сосонӣ ва Ҳинди он рӯзгор аз роҳи тарҷумаи осори ҳиндӣ ба забони паҳлавӣ густариш пайдо кардааст, ки аз ин тариқ аъроб бо он ошно шудаанд. Дар замони Гуптоҳо шаҳри Токшило аз марказҳои низомӣ, донишгоҳӣ ва фарҳангӣ буда, донишҷӯёноро аз тамоми кишварҳои ҳамҷавор дар ҳеш чамъ оварда, ба таълиму тадриси онҳо беҳтарин олимону донишмандон аз саросари Ҳинд машғул буданд. Мадрасаи тиббии он шуҳрати беандоза дар ҷаҳони он замон дошт. Осори бадастомада аз харобаҳои ин шаҳр ин даъворо таъйид менамоянд [161, р. 383]. Шоҳпури Зулактоф (310-379 м) аз пизишкони ҳиндӣ як нафарро ба дарбораш оварда буд, ки ӯ дар баробари табобат ба тадриси донишҷӯён ҳам машғул буд ва дар наشري донишҳои тиббӣ ҳам саҳм дошт [163, р. 362]. Дар бемористони машҳури Гунди Шопур ҳам гурӯҳе аз пизишкони ҳиндӣ бо ҳампешагони эронӣ ва юнонии ҳеш ба табобату тадриси тибби қадими Ҳинд иштиғол

меварзиданд. Дар баъзе манобеъ аз раёсати ин бемористон ба раисии табибони ҳиндӣ ҳам хабар додаанд. Дар авохири давраи Сосониҳо ва авоили давраи исломӣ раёсати бемористони Гунди Шопур бар уҳдаи пизишки ҳиндӣ ба номи Диҳиштак будааст [110, с. 133; 98, с. 169].

Бозтоби ин масъала дар «Шоҳнома» дар достони «Подшоҳии Кисрои Нӯшервон» аз боби «Андар фиристодани Ройи Ҳинд шатранчро назди Нӯшервон» оғоз гардида [39, с. 291; 41, с.188] бо боби «Бозии шатранч сохтан аз баҳри модари Талҳанд» [39, с. 347; 41, с.212] ба поён мерасад, ки бо обу ранги шоирона пешкаш шудааст. Ҳамчунин дар «Шоҳнома» зимни баёни дороиҳои Хусрави Парвиз аз аҷоибу нафоиси он суҳан ба миён оварда, аз шатранче мегӯяд, ки муҳраҳояш аз ёкуту зумуррад ва нарде ба муҳраҳои ёкуту фирӯза сохта шуда буданд ва Артур Кристенсен вазни онро дивист мисқол навиштааст [57, с. 5].

Аз баъзе манобеъ бармеояд, ки шоҳони Эрони бостон дар мавридҳои хоси зиндагии хеш аз шева ва равиши ҳиндуҳо пайравӣ мекарданд. Артур Кристенсен дар мавриди ин омӯзаҳо менависад: «Боре аҷоиби боргоҳи Хусрави Парвиз вирди забони муварриҳони эронӣ ва араб аст. Балғамӣ ва Саъолибӣ дувоздаҳ чизи шигифт аз Хусрав ҳикоят кардаанд». Он гоҳ ин дувоздаҳ шигифтиро як ба як ном мебарад ва аз қавли Ҳартсфилд менависад: «Ин тарзи шумора тақлидест аз ҳиндиён, чунон ки қиссаи «Ҳафт гавҳар»-и будоӣён шабоҳат ба нафоиси Хусрави Парвиз дорад» [84, с.332]. Дар идома назари Ҳартсфилдро бо зикри як шоҳид аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ таъйид мекунад.

Дар равобити илмӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва ҳунарии Ҳинду Эрон дар ҳеч манбаъ аз зикри рӯёруии низомӣ, адоват, кинҳояӣ ва ҷангҳо суҳан ба миён наёмадааст. Дар ҳамон замони шукуфоии ин равобит асли сиёсати сарони ин кишварҳо бар тафаккур ва эътиқод ба ду асл: аҳимсо (ahimso) ва сатягарҳо (satayagraha), яъне асли мудоро ва адами озор ва адами хушунат будааст [98, с. 171].

Дар ҳамин давра истифода аз доруҳо ва гиёҳҳои ҳиндӣ ривоч пайдо карда, қисме аз онҳо бо номҳои хеш бо забони паҳлавӣ дохил шудаанд, ки баъзе аз онҳо имрӯз ҳам ба забони форсии тоҷикӣ дар гардиш ва мавриди истеъмол мебошанд: **беш, балодур, ҳалилак, балия, амлия, ушнон, банг, тамри ҳиндӣ, чавзи бўё, тотура, дорчин, занҷабил, сандал, филфил, кофур, норгил, нилуфар ва нил**, ки дар китобҳои тиббии забони форсӣ ҳам зиёд ба чашм мерасанд [98, с. 169].

Муҳаққиқон бар ин ақидаанд, ки Барзуя дар баробари осори адабӣ ва ахлоқӣ ба дарёфт ва тарҷумаи осори тиббӣ ҳам машғул гардида, табибонро ҳам бо худ ба дарбори Хусрав оварда будааст [20, 362]. Аз омезиши тибби ҳиндӣ, румӣ, юнонӣ дар Эрони он замон тибби бисёр пешрафтае роҳандозӣ шуда буд, ки дар Шарку Ғарб назир надошт. Осори фаровоне аз илмҳои дигари ҳиндӣ дар ин даврон ба паҳлавӣ баргардон шудааст, ки машхуртарини онҳо Тарка (Tarca) дар мантиқ, Ваёкарамо (Vyakrana) дар сарфу наҳв, колокоса (kala-kosa) гоҳшуморӣ, Ҳуро (Hura) дар нучум мебошанд, ки аз тарҷумаи паҳлавии онҳо арабҳо ба арабӣ гардонда ва аз он ба забонҳои аврупоӣ интиқол ёфтаанд, ки мавриди истифодаи ҷаҳониён гаштааст [92, с.89].

Тарҷумаи осори юнонӣ, румӣ, ҳиндӣ ба забони паҳлавӣ аз замони Шоҳпури аввал оғоз гардида, дар аҳди Хусрави аввал раванқ ёфта, китобу рисолаҳои ахтаршиносӣ, нучум, пизишкӣ, риёзиёти ҳиндӣ аз санскрит баргардон ва дар ҳамин замон тартиб додани зич ё зичҳо дар Эрони Сосонӣ оғоз меёбад [98, с. 170; 67, с.259]. Дар ин ҷо бояд гуфт, ки баррасӣ ва таҳлилу таҳқиқи мавзуи равобити адабӣ, илмӣ ва фарҳангии замони Сосониён (224-651м) бидуни сайри таърихии китоби арзишманди «Калила ва Димна» нотамои хоҳад буд.

1.2. Нигоҳе ба сайри таърихи “Калила ва Димна” дар адаби форсии тоҷикӣ

Яке аз осори муҳимму мондагори бозмонда аз натиҷаҳои равобити адабии ҳинду-эронии замони Сосониён (224-651 мелодӣ) ёдгори адабии «Калила ва Димна» мебошад, ки аз асли ҳиндӣ нахуст ба забони паҳлавӣ ва сипас ба арабӣ ва аз арабӣ ба форсӣ ба назму наср тарҷумаҳои то имрӯз расидааст. Асли ҳиндии ин ёдгори беназири адабиёти ҷаҳонӣ ба забони санскрит бо номи «Панчатантра» машҳур аст. Муҳаққиқон таърихи таълифу тадвини онро дар ҳудуди замони байни солҳои 300 мелодӣ то як-ду қарн баъд аз он тахмин кардаанд [138, с. 400-409; 116, с.36]. Дар таърихи адабиёти ҷаҳон ҳеҷ асаре ба андозаи «Калила ва Димна» ба забонҳои гуногун тарҷума нашудааст ва ривоятҳои мухталиф пайдо накардааст. Бино бар таҳқиқоти донишманди олмонӣ Юҳанес Ҳертал (Johannes Hertel) [159] дусад ривоят ва беш аз панҷоҳ тарҷумаи ин китоб вучуд дорад [71, с.400]. Дар адабиёти санскрит маҷмуаи ҳикоеҳои «Калила ва Димна» ё ҳамон «Панчатантра» (панҷ китоб) ду чанбаи барои суннати адабиёти он давра хос: ҳам ҷиҳати таълимӣ (Shastra) ва ҳам ҷиҳати дostonӣ (бадеӣ) (nitshostra) -ро дар бар мегирад. Дар таҳқиқу омӯзиши татбиқии ривоятҳои гуногун бо тарҷумаҳои он нақшу саҳми олимони олмонӣ Теодор Бенфей (Theodar Benfey) ва Юҳанес Ҳертел (Johannes Hertel) хеле бузург аст. Бори нахуст Теодор Бенфей густариши мавзӯи дostonҳои ин асарро дар адабиёти ҷаҳон то ҳадди тавон ва имкони замони ҳеш баррасӣ ва мушаххас намудааст. Идомаи ин таҳқиқотро бо чанбаи илмии бештар ва комилтар Юҳанес Ҳертел дар китоби ҳеш таҳти унвони «Панчатантра: таърих ва густариши он» (Лейпсиг, 1914) ва баъдан бо такмили тасҳеҳи тоза ва иловаҳои онро дар ҷаҳор муҷаллад дар интишороти Донишгоҳи Ҳорвард (солҳои 1905-1915) ба чоп мерасонад, ки қадами устувор ва муҳкаме дар омӯзиш ва таҳқиқу тасҳеҳи ин китоб мебошад. Пажӯҳиши манбаъу маншайи ин китоби дар адабиёти ҷаҳон таъсиргузошта минбаъд ҳам идома ёфта, дар ин самт

таҳқиқоти донишманди амрикоӣ Фронклин Эчертон [Franklin Edgerton] (1885-1963) дар асари хеш «The Panchatantra Reconstructed», 2vols. New Haven: The American Oriental Society, 1924] аз решаҳои гуногун пайдо шудани ривоятҳои онро нишон додааст. Ҳертел муътақид аст, ки ин асар ду манбаъ дорад ва аслу асоси он бо номи «Тантракиёика» маншаи кашмирӣ дошта, аз дигар ривоятҳо ҳам асилтар ва ҳам куҳантар буда, ривоятҳои гуногуни он аз қисматҳои дигари Ҳинд пайдо ва паҳн шудаанд, вале баръакс ин Эчертон бар ин бовар аст, ки «Панчатантра» дар ҷануб ё ҷануби ғарби Ҳинд ба вуҷуд омадааст ва дар силсилаи насаби он на ду, балки чор шохаро шиносӣ менамояд, ки нахустини он ҳамон «Тантракиёика»-и кашмирӣ, дуюм шохҳои ҷанубӣ, сеюм шохҳои «Барҳаткатҳа», чаҳорум ривояти паҳлавии «Панчатантра» мебошад, ки муҳаққиқ дар бозсозии матни ин достонҳо аз ривоятҳои непалӣ, тарҷумаҳои манзум ва матни мансури санскритӣ ва ривоятҳои, ки аз тарҷумаи паҳлавии Барзуя муншаъаб шудаанд, яъне ҳам матни арабии Ибни Муқоффаъ, тарҷумаи мавҷуди сурёни истифода ва такмили онро бо роҳи муқоиса таъмин намудааст [71, с. 401].

Унвони ин китоб ҳам маҳалли ихтилоф қарор дошта, дар гузори замон ҳам дар замони бостон ва ҳам дар асрҳои миёна бо номҳои гуногун арзи вуҷуд кардани ин маҷмуъаи ҳикояҳо маълум ва машҳур аст. Маъруфтарин унвони ин китоб «Панчатантра» бошад ҳам, боз унвонҳои дигаре аз он дар сарчашмаҳо омадааст, ки «Тантракиёика»-и ривояти кашмирӣ ва «Панчакиёнака» (Pancakhyana), «Панчакиёна» (Pancakhyana), «Тантрапокиёна», мебошанд, ки қисмати «-окиёна» ва «-окиёнака» ба маънии «достонак» омадааст ва «панч» ҳамон панҷи имрӯзаи рақами тоҷикӣ. Дар мавриди «тантра» -Ҳертел онро ба олмонӣ «ҳиял» (klugheitsfall) тарҷума кардааст [71, с. 401;159, р.VII], ки бештари муҳаққиқон онро баёнғари мафҳуми «Фасл» ё «боб» қайд кардаанд, ки танҳо Георг Томас Артуло ба он мафҳуми «мабҳас»-ро муносибтар медонад ва унвони китобро «Nutu-panca Тантракиёика»-

«Достонномаке дар панҷ мабҳаси кишвардорӣ» пешниҳод кардааст, ки баъдан ба таҳфиф «Панчатантра» «Тантракиёика», «Панчокиёна» хонда шудааст [71, с. 401].

Дар ривоятҳои санскрит ду нафарро муаллифи ин асар навиштаанд: Васубҳага ва Вишнушарман [71, с. 401; 116, с.37]. Муҳаққиқи дигари олмонӣ Волтер Рубен [164] бар асоси маводди мудаллал нишон медиҳад, ки «Панчатантра» бар мабной ду дастаи манобеи ба ҳам мутақобили ҷаҳонбинӣ: рисолаҳои сиёсӣ (Артхашастра), ки дидгоҳи ҷаҳони ҳоким буд ва ҳикояҳои бозгӯкунандаи эҳсосоти оммаи захматкаш офарида шудааст [116, с. 38]. Маҳз идеяҳои баланду умумиинсонии қадр намудани дӯстӣ, ягонагӣ, ваҳдат ва ҳамбастагии башарӣ ин асарро оламгир кардааст, вагарна, осори бадеии зиёде дар адабиёти ҳиндӣ мавҷуданд, ки ин гуна шуҳрат ва эътибори умумихалқӣ пайдо накардаанд. Ҳоло шод адабиёте дар дунё вучуд надошта бошад, ки аз таъсири ин асар берун монда бошад. Ба аксари забонҳои машҳури дунё маҳз дар давраи бостон тарҷума ва ривоятҳои хос пайдо шудааст, ки муҳаққиқони дар таҳхису таъйини доираи нуфузу таъсири он ба осори адибон ва адабиёти ҳар миллате дар шигифтанд, ки шуҳрату эътибор ва ҷойгоҳи он ба ҳеҷ асари адабии дигаре муяссар нагардидааст. Масъалаи дигар замони таълифи ин асар аст, ки дар он саҳму нақши адибону адабиёти қавмҳои гуногун дар давраҳои таърихӣ зиёд аст, низ ихтилофу назарҳои мухталифро шомил мебошад.

Мочарои аз Ҳиндустон ба Эрон овардани «Калила ва Димна» дар «Шоҳнома» як достони мукамалро дар бар мегирад, ки дар ҷилди ҳаштуми он дар достони «Подшоҳии Кисрои Нӯшинравон» таҳти унвони «Гуфтор андар овардани Барзуй «Калила ва Димна» -ро аз Ҳиндустон» омадааст [39, с.350-360; 41, с. 212-218]. Ин достон давоми мантиқии мавзӯи пешини «Шоҳнома» роҷеъ ба равобити фарҳангӣ ва адабии Эрон бо Ҳиндустон дар замони Хусрави Анӯшервон мебошад, ки дар фасли пеш мавриди гуфтугӯ қарор дода будем. Сухани дар он ҷо аз

фиристордани Ройи Ҳинд шатранҷро назди Нӯшинравон, сохтани Бузарҷмеҳр нардро ба фиристордани Нӯшинравон ўро ба Ҳинд ва достони ношинохтани донандағони Ҳинд роҳи нардобозӣ, достони Гав ва Талҳанд ва пайдо шудани шатранҷ... ва дар охири ин силсилаи гуфторҳои марбути равобити фарҳангии Эрони сосонӣ бо Ҳинд достони овардани Барзуй «Калила ва Димна»-ро аз Ҳиндустон муфассал баён гардидааст, ки бо он чи муҳаққиқон дар мавриди овардани «Калила ва Димна» аз тарафи Барзуяи Ҳаким навиштаанд, тафовут дорад. Дар «Шохнома» ин ривоят аз забони Шодон Барзин - яке аз ноқилони асосии «Шохнома»-и Фирдавсӣ, ки аз Тӯс будааст, баён мешавад. Мувофиқи ин ривоят пизишки суҳангӯву номоваре бо номи Барзуй, ки ба пирӣ расида буд ва аз ҳар дониш баҳрае дошт, рӯзе ба ҳангоми бор додани шаҳриёр ба бари ӯ меояд ва мегӯяд, ки ман имрӯз ба дафтари Ҳиндувон бингаридам, чунин навишта буд, ки дар кӯҳи Ҳинд гиёҳе раҳшанда мерӯяд:

Ки онро чу гирд оварад раҳнамой,
Биёмезад дониш орад ба ҷой,
Чу бар мурда бипроканад, бегумон
Суҳангӯй гардад ҳам андар замон [39, с. 351]

Дар идомаи гуфтор омадааст, ки азми сафари Ҳинд бо иқдому ташаббуси худӣ Барзуй буда, дар ин амр дастури шоҳро меҳаҳад. Шоҳ, ки ба ин бовар надошт, аз Барзуй хост, ки номае аз ӯ ба Ройи Ҳинд бибарад. Пас аз расидан ба Ҳинд Барзуй тамоми гиёҳонро ҷустуҷӯ кард, вале он гиёҳеро, ки мурдаро зинда гардонад, пайдо накард. Аз навиштани дафтари ҳиндувон бисёр тангдил шуд ва аз доноёни он ҷо хостори ин матлаб гашт, ки чаро ин маънӣ дар дафтар навишта шуда, вале воқеият надорад. Пирони кордида ба ӯ гуфтанд, ки пири куҳансоле хаст, ки ин суолу дархости туро посух медихад. Доноёни Ҳинд Барзуйро ба назди он пири хирадманд бурданд:

Бибурданд Барзуйро назди ӯй,
Пурандеша дил, лаб пур аз гуфтугӯй.
Чу наздики ӯ шуд сухангӯй мард,
Ҳама ранҷо назди ӯ ёд кард.
Зи кори навишта, ки омад падид,
Суханҳо, ки аз кордонон шунид.
Бар ӯ пири доно сухан баркушод,
Зи ҳар донише пеши ӯ кард ёд [39, с. 355]

Он пири доно мегӯяд, ки «донистан чун ҳаёт аст, ки марди донишвар бад-он зинда аст. Манзур аз ин гиёҳи ҷонбахш китобест муштамил бар анвои маърифат, ки онро «Калила ва Димна» хондаанд» [94, с. 290] ин маънӣ яке аслҳои ҳикмати ҳиндӣ мебошад.

Тани мурда чун марди бедониш аст,
Ки доно ба ҳар ҷо ба оромиш аст.
Ба дониш бувад бегумон зинда мард,
Хунук ранҷбардори поянда мард.
Яке дафтаре ҳаст дар ганчи шоҳ,
Ки хонад “Калила” варо некхоҳ.
Чу мардум зи нодонӣ омад сутӯҳ,
Гиё чун Калила-сту дониш чу кӯҳ.
Китобе ба дониш намояндароҳ,
Биёбӣ, чу ҷӯй ту дар ганчи шоҳ [39, с. 356]

Барзуй бо шунидани ин паёми пири доно шод ва аз пайдо шудани чунин ганҷнома дар ганҷинаи Рой хушнуд ва ҳосил шудани мақсудаширо эҳсос намуда, ба ӯ барои дастрасӣ ба он китоб изҳори хушнудии хешро баён менамояд.

Аз ин дархости Барзуй агарчи Рой диҷам ва нороҳат мегардад, зеро он китоб чун ганҷи сар ба муҳр ҳифз мешудааст. Аз ин ганҷ касе аз Рой суол ва дархост то омадани Барзуй накарда будааст. Рой ҳам ба Кисрои Анӯшервон ҷавоби рад дода наметавонист, аз ин рӯ ба шарти

Валекин бихонӣ магар пеши мо,
Бад-он то равони бадандеши мо
Нагӯяд ба дил, к-он навиштаст кас,
Бихону бидону бибин пешу пас [39, с. 357].

Ба фармони Рой ганчури ӯ китоби «Калила» -ро ба ӯ мехонданд ва Барзуй мухтавои онро ба хотир месупурд. Пас аз комил шудани тартиби кор Рой бо хилъати ҳиндӣ, шора ва теги ҳиндӣ, тавқи пургавҳари шоҳвор ва ёра баҳову ду гӯшвор ҳадя ба ӯ дода, ба ватанаш гусел менамояд.

Бо ниёишу ситоишу чаҳони дониш ба дафтари Нӯшинравон бармегардад ва тафсили сафари хешро ба саргузашти китоби навёфтааш ба шоҳ арза медорад. Нӯшинравон аз мутолиаи ин равони тоза пайдо карданаширо изҳор ва ба Барзуй ҳар чӣ хостанаширо аз ганчинааш лутф менамояд. Вале Барзуй бо чавонмардиву бениёзӣ аз он ҳама лутф танҳо ба чомае шоҳӣ иктифо мекунад ва аз шоҳ мехоҳад, ки бо фармони ӯ Бузарҷмеҳри вазир саргузашти ӯро дар аввали ин нома нигорад. Ҳамин тавр ҳам як фасл бар ин нома аз саргузашти Барзуи ҳаким ва овардани он аз Ҳинд афзуда шуд. То ба замони Маъмуни халифа (813-833) «Калила» аз паҳлавӣ ба тозӣ (арабӣ) баргардон мешавад. Вале ҳамон тавр ки академик А.Мирзоев мефармояд, ин ба воқеият ва замони зиндагии Ибни Муқоффаъ рост намеояд, зеро соли қатли Абдуллоҳ ибни Муқоффаъ 760 мелодӣ ба амри халифа Абучаъфари Мансур (754-775) буда, тарҷумаи арабии он бори нахуст дар замони ҳамин халифа метавонад сурат гирифта бошад. Ин матлабро Ибни Муқоффаъ дар муқаддимаи «Калила ва Димна» ёд кардааст: “Хусрави Анӯшервон дар илму ҳикмат афзали мулуки Эрон буд. Бишнид, ки дар Ҳинд китобест бо номи «Калила ва Димна», ки пояи ҳар адаб ва сармояи ҳар дониш аст. Пас ба вазираш Бузарҷмеҳр (Бузургмеҳр) фармуд, ки мардеро, ки доноӣ ду забон - порсӣ ва ҳиндӣ ва толиби илму адаб бошад, биёбад, то ӯро барои овардани он китоб ба Ҳиндустон равон созад. Пас Бузургмеҳр Барзуйро, ки адибе комил ва хирадманд буд ва синоати тибро ба хубӣ

медонист, назди вай овард. Пас Анӯшервон ӯро ба Ҳиндустон фиристод ва барои зоди сафар даҳ киса зар ба вай дод, ки дар ҳар киса даҳ ҳазор диноҳ буд.

Барзуя муддате дар Ҳинд ба сар бурд ва ба мардуми он сарзамин ва доноёни эшон омешиш мекард ва дӯстони бисёре ба ҳам расонид, то ин ки рози худро бо яке аз эшон, ки бо вай дӯсттар буд, бозгуфт. Он мард, ки ганҷури подшоҳи Ҳинд буд, китоби «Калила»-ро аз хизона ба пеши вай овард. Барзуя бист рӯз бикӯшид, то он китобро аз забони ҳиндӣ ба забони форсӣ накл кард ва чун аз тарҷумаи он китоб фароғат ёфт, нома ба Хусрави Анӯшервон навишт ва ӯро аз накли он китоб ба порсӣ огоҳ кард [94, с. 290-291].

Тақдир баъдии ин достон аз паҳлавӣ ба арабӣ аз тарафи Ибни Муқоффаъ баргардонидан мебошад, ки таҳқиқу баррасии тарҷумаҳои форсӣю арабии он дар навиштаҳо ва таҳқиқоти дар ин замина анҷомдодаи олимону пажӯҳишгарони ватанӣ ва хориҷӣ бозтоби густардае ёфтааст, ки бозгӯ ва такрор намудани он дар ин ҷо бемаврид ва зиёдати хоҳад буд [56; 11; 8; 21; 45; 96, с.171-190; 124; 54, с.60-75; 55, с. 327-333].

Аз сайри таърихии ин асари оламшумул чунин бармеояд, ки аз тарҷумаи паҳлавӣ он ҳеҷ нусхае то замони мо нарасидааст, вале аз вучуди он ба забони паҳлавӣ дар замони Хусрави Анӯшервони Сосонӣ (531-579 м) аз тарафи Барзуяи пизишки номвари ин шоҳаншоҳ ба ривояти баъзе манобеъ дар ҳудуди соли 550 милодӣ аз санскрит ба паҳлавӣ тарҷума шудааст [19, с.22-23; 39, с.350-362; 34, с.633]. Бино бар ахборе, ки дар «Муқадимаи «Шоҳнома» -и Абумансури Муаммарӣ омада (таърихи таълифаш 346\957-958) нахуст аз паҳлавӣ ба арабӣ, аз арабӣ тавассути дастури Хоҷа Абулфазли Балғамӣ вазири Наср ибни Аҳмади Сомонӣ (ҳукмр.914-943) ба насри форсӣ баргардон шуда, устод Рӯдакӣ маҳз ба дастури ҳамин подшоҳ аз ҳамин ривояти порсии достон бо хондани гузорандагон онро ба назми равону содаи ноб дар меоварад,

ки ин маънӣ ҳам дар тамоми манобеи ёдкардаи мо [19, с.22-23; 39, с.350-362; 34,с.633] ва гузашта аз ин дар аксари тазкираҳои адабие, ки аз устод зикре доранд дар мавриди назми «Калила ва Димна» аз тарафи эшон сухан ба миён овардаанд, аз ҷумла [50, с.16а; 24, с.230; 46, с. 270; 44, с.330] аз маснавии Рӯдакӣ дар баҳри рамали мусаддаси мақсур ё маҳзуф ёд кардаанд, ки байтҳое аз он дар шавоҳиди маъноии калимаҳо дар луғатҳо омадааст. Дар мавриди манбаи достони устод Рӯдакӣ тарҷумаи форсии мансури ба дастури Абулфазли Балъамӣ анҷом ёфта ва ба эҳтимоли қавӣ аз тарафи худи ин вазири донишманд аз арабӣ баргардонидашуда будан, муҳаққиқон Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб [89, с.167; 54, с.66-68] таҳқиқот анҷом дода, ба хулосаи наздик ба яқин меоянд, ки нусхаи асосии тарҷумакардаи Рӯдакӣ ҳамон «Калила ва Димна»-и ба форсӣ тарҷуманамудаи Хоҷа Абулфазли Балъамӣ буда, тарҷумаи манзуми устод ба эҳтимоли қавитар пеш аз марги ин вазир (соли қатлаш 329х.к./941мелодӣ) дар соли 326/938 анҷом ёфтааст [128, с.933-4].

Дар мавриди теъдоди абёти маснавии Рӯдакӣ ҳам ҳаде гумонҳои зиёде мавҷуд аст, ки ба қавли Нафисӣ [128, с. 722] аз ҳаҷдах ҳазор то сию ҳашт ҳазор байт тахмин кардааст, вале бино бар пажӯҳиши Маҳмуди Умедсолор [71, с. 406] аз он, ки ба гуфтаи Фирдавсӣ “ба абёт сад бор сӣ” ($30 \times 100 = 3000$) касе дар ин замон надидааст [39, байти 3390] теъдоди онро 12 ҳазор байт донистааст, тахминан теъдоди абёти «Калила ва Димна»-и Рӯдакиро баробар бо «Калила ва Димна»-и манзуми Аббон ибни Лоҳиқӣ ба забони арабӣ 5 ҳазор байт гуфтааст.

Тарҷумаи манзуми дигаре аз ин достон ба қалами Аҳмад ибни Маҳмуди Қонеи Тӯсӣ имрӯз маълум аст, ки ба номи Иззуддини Кайковус ибни Кайхусрав ибни Кайқубод аз салочиқаи Рум (хукмр. 607-618\1209-1220) аз рӯи матни арабии Ибни Муқаффаъ ва форсии Насруллоҳи Муншӣ дар баҳри мутақориби мусаммани мақсур дар соли 655 \ 1257 манзум сохтааст. Ин маснавӣ бо ҳамди Парвардгор, наъти паёмбар, мадҳи Иззуддини Кайковус ва васфи ҳоли гӯяндаи он оғоз шудаву

фарогири ҳамон бобҳои маъхазҳои ӯ (Ибни Муқоффаъ, Насруллоҳи Муншӣ) мебошад. Соли 1958 дар силсилаи Бунёди фарҳанги Эрон бар асоси ду нусха (Китобхонаи миллӣ ва музейи Британия) ба тасхеҳи Тоҳуа Моголи чоп шудааст [13, с.188].

Дар ҳамин давраи салочиқои Рум яке аз атобакони Санқурӣ, ки дар Мавсил ҳукмронӣ дошт, дар нимаи аввали қарни VI/XII дастур медиҳад, ки «Калила ва Димна»-и Ибни Муқоффаъро, ки дар он замон дар миёни арабинависон шуҳрат дошт, ба форсӣ баргардонанд. Ин тарҷума тавассути Муҳаммад ибни Абдуллоҳи Бухорӣ сурат гирифт. Нусхае аз ин баргардон ба таърихи аввалҳои зулҳиҷҷаи 544х.к/ 1150м ба дасти Зафар ибн Масъуди Гулпойгонӣ дар китобхонаи музейи Тӯбқопусарой дар Истанбули Туркия ба шумораи 777 *Yuzmalar* мавҷуд аст, ки дар соли 1361 ба кӯшиши Парвиз Нотили Хонларӣ ва Муҳаммади Равшан аз чоп баромад [114]. Вижагии аслий ва асосии ин тарҷума он аст, ки мисли «Калила ва Димна»-и Ибни Муқоффаъ ҳеҷ оят, ҳадис, байт ё мисрае дар он дида намешавад. Дар саросари китоб се оят ва ду ҳадис мавҷуд аст ва ҳеҷ зарбулмасали арабӣ ҳам дар матни ин тарҷума намеёбем ва ба ҷои он «нишонаҳои насри қадими форсӣ дар саросари китоб фаровон аст» [73]. Аҳамияти ин тарҷума дар он аст, ки ба матни арабии Ибни Муқоффаъ мутобиқати комил дошта, имкон медиҳад, ки бисёре аз шубҳаҳо ва нофаҳмиҳои матни арабӣ баргараф ва ислоҳ карда шаванд [114].

Дар қарни XII мелодӣ тарҷумаи дигаре аз «Калила ва Димна»-и арабии Ибни Муқоффаъ (мақтул ба 760м) аз тарафи Абулмаоли Насруллоҳи Муншӣ (555-582х.к/1160-1186) ба забони форсӣ сурат гирифт, ки бино бар тақозои сабки навиштории замони муаллиф буд. Муаллифи ин тарҷума аз хонадони муншиёни машхури Хуросон буда, ҷадди аълои ӯ Абдуссамади Шерозӣ дар дарбори Ҳусомуддавлаи Тош (ваф. 377-378м) аз сардорони маъруфи Оли Сомон (ҳукмр.873-1005м) хидмат мекард, ки ӯро дар фасохату балоғат бартар аз вазиру омили Оли

Бӯя - Соҳиб ибни Аббод (ваф.355м) донистаанд [48, с. 273]. Писари ӯ Аҳмад ибни Абдуссамади Шерозӣ, ки фанни китобат ва касби муншигиро аз падар омӯхта буд, ба дарбори сардори Ғазнавӣ-Олтунтоши Хоразмшоҳ мепайвандад ва то ба мансаби вазорат мерасад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ (998-1030) мехоста вазорати давлати хешро ба ӯ супорад, вале аз бими он ки Хоразм аз дасташ биравад, ӯро вазири гумоштаи хеш дар он билод нигоҳ медошт [71, с. 407]. Ниҳоят дар замони Султон Масъуд (ҳукмр. 1030 -1041) ба вазорат гумошта мешавад, то ин ки дар замони Султон Мавдуд (ҳукмр. 432-441х.к./1041-1050) идома ба фаъолият доштааст, вале ба зиндон фиристода шуда, дар он ҷо ба қатл мерасад [71, с. 407].

Фарзанди Аҳмад Абдулҳамид дар дастгоҳи идории Султон Иброҳим Ғазнавӣ (ҳукумронияш 451-492х.к./ 1059- 1099) ва писараш Султон Масъуди севуми Ғазнавӣ (ҳукумронияш 492-508х.к./ 1099-1112) сию ҳашт сол дар хидмат будааст, ки мавриди мадҳи шоири номдори ин дарбор Масъуди Саъди Салмон будааст [37, с. 407-409, 902-903; 71, с. 407].

Фарзанди Абдулҳамид – Муҳаммад ибни Абдулҳамид фарзанди чорум ва аз авлиёи умури дарбори Ғазна ва мавриди ситоиши шоирони ин дарбор Саййид Ҳасани Ғазнавӣ ва Санои Ғазнавӣ буда, фарзанди машҳури ӯ Абдулҳамид Насруллоҳи Муншӣ мебошад, ки дар китобат ва таълифу рисолат ягонаи он замон будааст [71, с. 407].

Дар он ки дар хонадони пушт ба пушт муншиёну девонсолорон парвариш ёфтааст, таъсири насри девонӣ дар «Калила ва Димна» ҷой дошта, аз шоҳкорҳои адабии адаби форсии тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII мебошад. Аз ин рӯ, онро наметавон тарҷума шуморид, зеро Абулмаолии Насруллоҳ бо бозгӯии хеш китоби «Калила ва Димна»-ро «бозанависӣ» кардаву амсоли ҳикам, ашъор, аҳодис ва оёт оростааст [71, с. 407].

Дар мавриди «Калила ва Димна» -и Абулмаоли Насруллоҳи Муншӣ ва чигунагии тарҷума ва мазияту бартарихи он дар таҳқиқоти

Афсаҳзод Аббоси Аълоҳон таҳти унвони «Манбаъ ва густариши ҷаҳони ривоятҳои форсӣ ва арабии «Калила ва Димна» [56] боби алоҳида бахшида шудааст [56, с. 108-192], ки муфассал таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Вале он чи ин тарҷумаро аз дигар тарҷумаҳо фарқ мекунонад, хунари нависандагии Абулмаъолии Насруллоҳи Муншӣ мебошад, ки бино бар таҳқиқи муҳаққиқон муаллиф дар тарҷумаи ин асар бештар арзаи хунари дабирӣ ва нависандагии хешро манзур ва ҳадаф доштааст. Маҷтабои Менувӣ осори зиёдеро меорад, ки аз ин таълиф таъсир бардоштаанд [21, с. ҳаждаҳ; 71, с. 408].

Ҳамин вижагии ин тарҷума боис гардидааст, ки дар қарни XIV онро ба арабӣ баргардон намоянд, зеро ҳама бар онанд, ки ин тарҷума аз «Калила ва Димна»-и Ибни Муқоффаъ мебошад. Китоби мазкур дар асрҳои баъдӣ нуфузу таъсири зиёде дар адаби форсии тоҷикӣ мегузорад, ки аз ин асар таҳрирҳои дигаре пайдо шаванд.

Дар қарни понздаҳуми мелодӣ Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифӣ (840-910 х.қ./1437-1505) ба таҳрири ин асар пардохта, онро бо номи «Анвори Сухайлӣ» ба Низомиддин Шайх Аҳмади Сухайлӣ (мутавафӣ 907х.қ./1502 ё 918х.қ./1513) тақдим менамояд. Мақсади муаллифи ин тарҷумаву таҳрир осон ва қобили дарк намудани матни Насруллоҳи Муншӣ ва забони мураккаби он мебошад. Талабот ва тақозои замонро ба назар гирифта Мавлоно Воизи Кошифӣ забону баёни ин асарро мувофиқи таъбу хости амирони Темурӣ баргардон карда тавонистааст. Абдулазими Қариб аз муҳаққиқон ва пажӯҳишгарони нахустини тарҷумаҳо ва таҳрири ин китоб дар зарурати таҳрири нав аз ин асар аз тарафи Кошифӣ чунин назар дорад: «Мулло Ҳусайн ибни Алии Воизи Кошифӣ «Калила ва Димна»-и Баҳромшоҳиро ба зеҳни худ либоси нав пӯшонид, сода намуда ва ба ҷойи ашъори арабӣ ашъори форсӣ гузошта, ба «Анвори Сухайлӣ»- мусаммо сохта, вале касоне, ки ба фанни адаб ва иншо ошно ҳастанд, донанд, ки миёни иншои «Калила ва

Димна»-и Баҳромшоҳӣ ва ин китоб фарқ бисёр аст. Барои он ки китоби «Анвори Сухайлӣ» дар замони интиҳот ва таназзули забони форсӣ иншо шуда ва истиорот ва ташбеҳоти нохуш ва такаллуфоте, ки дар он ба кор рафтааст, ғавқулода аз қадри он коста» [96, с. 181].

Ақидаи муҳаққиқони эрониро дар бораи сустии забону баёни «Анвори Сухайлӣ» академик А. Мирзоев рад кардаву ҷавоби бисёр илмӣ ва қонекунанда дода, онро «аз асарҳои беҳтарини насри бадеии нимаи асри XV» донистааст [96, с.182]. Мутаассифона, чунин ақида дар китоби дигари муҳаққиқи дигари эронӣ Муҳаммадҷаъфари Махҷуб «Дар бораи «Калила ва Димна» [89, с.192, 196] таъсир кардааст, ки хулосаи онро Фарҳод Тоҳирӣ дар мақолаи «Анварӣ Сухайлӣ» чунин овардааст:

«Дар маҷмуъ бояд гуфт, ки Кошифӣ дар таҳрири дубораи «Калила ва Димна» ибтикор ва халлоқияте нишон намода ва ғассу самин дар насри ӯ ва низ дар ашъоре, ки оварда, фаровон аст ва дар лафзу муҳтаво ва ҳунари нависандагӣ ҳосили кори ӯ тақлиде ношиёна аз тарҷумаи Насруллоҳи Муншӣ аст. Таркибҳои мутакаллиф, алфози номутаорифи арабӣ, итнобҳои малоловар, ҷиносҳо ва ташбеҳот ва ашъори ғайризарурӣ дар насри Кошифӣ ҳокӣ аз сабки маснуъи нависандагони шимолу шарқи Эрон ва Мовароуннаҳри таҳти ҳимояти Темур аст, ки навиштаҳояшон аз газоғағӯиҳо ва ановини беҳуда ва ташбеҳоти мубтазал анбошта аст» [137, с. 568].

Мутаассифона, асли матлаби мазкур на чунон аст, ки муҳаққиқони ҳамзабони мо баён доштаанд, таҳрири ин асари бостонӣ бино бар зарурати замони муаллиф ва ниёзҳои ҷомеаи рӯзгори ӯ ба қалам омадааст ва қариб чанд аср дар мутолиа ва муомилаву таҳлили олимону донишмандон ва ҳар тоифаву табақаҳои аҳолии форсизабон будааст. Муҳаққиқу муҳаррир ва мусахҳеҳи ин таҳрир ба забони тоҷикӣ профессор Расул Ҳодизода онро «яке аз таҳрирҳои беҳтарин ва

мукамалтаринест, ки аз чихати бадеият низ ба дараҷаи олии санъати суханварӣ анҷом гирифтааст» [142, с.18] медонад, ки он молмомол аз ибораҳои ширин, мақолҳои рехта», баҳусус ибораҳои имрӯз дар забони тоҷикӣ мустаъмал ва барои ҳама мафҳум ва дастрасу қобили дарк мебошад.

Тағйироти Кошифӣ дар ин таҳрир зиёд мебошанд, ки аз муҳимтарини онҳо номи китоб, бобҳои 1, 2-ро ихтисор ва 60 ҳикоятро илова карда, ашъори форсии шоирони форсу тоҷикро фаровон ба ивази ашъори арабӣ (танҳо дар боби аввал 592 байт) овардааст. Сарлавҳаи бобҳоро дигаргуна, тибқи мавзӯҳои дар бобҳо матраҳшаванда нигоштааст, ки бо ҳазфи ду боби ибтидоӣ гуфтори Бузургмеҳри Бахтакон ва Барзуяи табиб 14 боби дигарро гузоштааст.

Ҳамон гуна ки дар асри XV завқу ниёзи омма ба ин асар тағйир ёфт, як аср баъд дар муҳити адабии дигар ҳам талаботи сарони кишвари Ҳинд, хосса Акбар (1551-1602 ҳукмронӣ кардааст) низ ба матни ин асар дигар гашт ва аз адиби чирадасти дарбори хеш Абулфазли Алломӣ (1551-1602) хост таҳрире тоза аз ин китоб барои ӯ таҳия намояд. Дар ин таҳрир ду боби ҳазфшуда бо номҳои «Боби аввал дар суханони Бӯзарҷмеҳр» ва «Боби дуюм дар ҳоли Барзуяи ҳаким» барқарор ва дар боқии бобҳо пайравии Кошифиро кардааст, илло бо унвонҳои аввалии бобҳо иктифо намудааст, ки тозагии ҳосе ба асар ворид нашудааст.

Дар мавриди таҳрири дигари ин асар дар асри XVIII дар Ҳинд бо номи «Нигори дониш» бояд гуфт, ки он шакли мухтасари «Иёри дониш»-и Абулфазли Алломӣ буда, чандон эътиборе пайдо накард. Аммо таҳрири Абдулфазл дар Тоҷикистон аз тарафи донишманди тоҷик Амрияздон Алимардонов таҳқиқу пажӯҳиш гардида, нашри интиқодии он анҷом дода шудааст [1].

Дар асри гузашта аз ду таҳрири ин асар бо номҳои «Калила ва Димна» (соли таълиф 1945) аз тарафи Ҷаҳонбахши Ҷомеҳрӣ дар баҳри ҳазачи мусаддас дар 8 ҳазор байт [96, с. 187-189] ва дигаре бо номи

«Гулшани роз» аз Мирзо Абдулваҳҳоби Эронпур мутахаллис ба «Гулшан» -мудири рӯзномаи «Ахтари масъуд» дар Исфаҳон дар баҳри хафиф дар 1770 байт барои Ризошоҳи Паҳлавӣ дар соли 1347х.ш./1969 сурудааст, ки нусхае аз он ба шумораи 1168 дар Китобхонаи Маҷлис ниғаҳдорӣ мешавад. [138, с. 408]. Ин аст сайри таърихӣ ва таҳрирҳои ин асар ба забони форсӣ, ки имрӯза дар даст аст. Шухрати ҷаҳонии ин асари бостонӣ, ки дар даврони Хусрави Анӯшервон (531-579м) аз Ҳинд ба Эрон расид, беш аз 4500 сол аст, ки дар тарбияти чандин насли башарият (ба беш аз 60 забони дунё тарҷума шудааст) хидмат намуда, дар адаби ҷаҳон ҷойгоҳи хосе дорад, ки таҳрирҳои форсии он аз муҳимтарини онҳо мебошанд.

Боби II. ҲАМОСАИ БОСТОНИИ ҲИНД “РАМАЯНА” ВА ТАРҶУМАҲОИ ФОРСИИ ТОҶИКИИ ОН

2.1. Ривочи нахзати тарҷума дар даврони пас аз наشري дини ислом дар шибҳи қорраи Ҳинду Покистон

Бо падидаи омадани дини мубини ислом ва интишори он ба шибҳи қорраи Ҳинд, ки дафъатан пас аз истилои Эронӣ Мовароуннаҳр сурат гирифт, фазои фарҳангӣ, забонӣ ва илмию мазҳабии он ҷо дучори дигаргуниҳои азим гардида, табодули фарҳангӣ-забонӣ ва иртиботу ихтилоли онҳо то чанд қарн идома ва ба шеваву равишҳои гуногун анҷом мепазируфт. Забони форсӣ ҳам дар ибтидо аз ин роҳ бо сарбозони артиши ислом ба он сарзамини паҳновар ворид шуда бошад ҳам, вале нуфузу таъсири он дар оғози ин марҳала ба сурате чашмгир набудааст. Аз манобеи адабӣ, таърихӣ ва ҷуғрофӣ дар бораи ба забони форсӣ харф задани аҳли Синд ва қисматҳои шимолии Ҳинд дар замони Сомониён маълум аст [100, с. 479]. Густариши забону фарҳанги форсии тоҷикӣ ба лашкаркашиҳои Ғазнавиён (930-1186) вобаста мебошад. Маҳз дар пайи шикасти Султон Масъуд (1030-1040) дар Хуросон аз тарафи Салҷуқӣ тохтутози онҳо барои ба даст овардани заминҳо ва ғаниматҳои бештар ба Ҳинд вусъат пайдо кард, ки агарчи дар зоҳир барои ҳадафҳои моддӣ сурат мегирифт, вале ин ҳокимони туркнаҷод дарборҳои худро бо одоби русум ва фарҳангу забони форсии тоҷикӣ бунёд ниҳода буданд, ки бо вуруди онҳо ба кишвари Ҳинд забону адаби тоҷикӣ дар он сарзамин оғоз ба нашвунумо кард. Чараёни мустақар гардидани нерӯҳои адабӣ ва пайдоиши доираҳои адабии шаҳрҳои Лоҳуру Мултонро ба сари қудрати Ғазнӣ омадани хонадони тоҷикии Ғуриҳо (1147-1215м) суръат бахшид. Бо пойтахти давлат табдил гардидани Мултон ва баъдан Лоҳур фатҳи комили Ҳиндустон ва ҳукумати фарҳангии форсии тоҷикӣ қонунӣ ва то зуҳури англисҳо идома пайдо кард.

Устураи шахомату интишору эътибори адабиёти форсии тоҷикӣ дар ин минтақаи паҳновар бисёр забонзад ва мавриди гуфтугӯву таҳқику баррасӣ қарор гирифтааст, вале бо тақозои мавзуи рисолаи хеш ба баррасии неҳзати тарҷума дар матни ин хавзаи бузурги фарҳангӣ мепардозем, ки дар омезишу пурранг сохтани мазмуну муҳтавои адаби қухани форсии тоҷикӣ нақшу мақоми басазо ва муҳим доштааст. Падидаи равобити адабии форсии тоҷикӣ бо адабиёти қадиму ғании Ҳинд, ҳамон гуна ки дар бобҳои пеш дидем, таърихи тӯлонӣ доштааст, вале нуқтаи авҷу эътилои он ҳамон ба даврони ҳукуматҳои исломӣ дар ин кишвар рост меояд. Дар ин давра хидмати Абурайҳони Берунӣ (973-1048м) дар табодули фарҳангии миёни ду миллати бузурги ҳинду ва эронӣ шоистаи таҳсин мебошад. Дар ҳамлаҳои Султон Маҳмуди Ғазнавӣ (388-421х.қ./ 998-1030м) Абурайҳони Берунӣ ҳам дар рикоби ӯ ба Ҳинд сафарҳо дошта, китоби “Таҳқиқ мо ли-л Ҳинд” дастоварди ин сафарҳо буда, ин олими тоҷик барои вориди ҷаҳони илмӣ ва фарҳангии ҳиндвон гардидан забони санскритро меомӯзад ва омӯхтаҳои худро бо донишҳои ҳиндӣ муқоиса ва такмил менамояд. Ричард Фрай дар бораи қобилият ва шоистагии илмии Берунӣ менависад: “Вай (Берунӣ - А.М.) дар вусъати андеша монанди дигар андешамандони замони худ буд, аммо неруи ақлӣ, қувваи интиқодӣ ва тасомухе, ки дар ӯ буд, танҳо дар бузургтарин азҳони аҳди бостон ё давраи муосир вучуд дорад” [134, с. 345; 152, с.765].

Нахустин тарҷумаҳо аз забони санскрит ба забони арабӣ –забони илмии замони Ғазнавиҳо бо қалами Абурайҳони Берунӣ вориди ҷаҳони илм гардидаанд, ки муҳимтарини ин осор иборат аст аз 1) Китоби “Потанчил фӣ-л-ихлос фӣ-л-артибок”, ки навиштаи Потанчил –ҳакими ҳиндӣ дар иртибот бо эътиқодоти ҳиндвон, моҳияти таносух ва бақои нафс мебошад. 2) “Кофӣ бароҳим Садҳонад мин туруқи-л-ҳисоб” дар илми ҳисоб тарҷумаест аз “Брахмакант Садҳонат”. 3) Таҳзиб зиччу-л-Арканд дар ҳисоб. 4) “Ал-маволид либароҳим” дар нучум. 5) “Китоб

шомил фй-л-мавҷудоти-л-маҳсул ва-л-маъкул” дар фалсафа. 6) “Калб ёра” дар пизишкӣ. 7) “Пулиста садҳонта”. 8) “Ғуррату-л-зиҷиёт”, ки тарҷумаи китоби “Бечонанд Банорасӣ” мебошад. Ҳамчунин дар “Ал-фехрист”-и Ибни Надим аз осоре сухан меравад, ки аз забони арабӣ ба забони санскрит аз тарафи Абурайҳони Берунӣ тарҷума шудааст: 1) Усулу-л-ҳандаса ило луғати-л-ҳинд; 2) Алмиҷастӣ ли Батлимуc ила луғати-л-ҳинд; 3) “Алустурлоб ли Аберайҳон ило луғати-л-ҳинд”.

Ин ҳама ва дигар осори бо қалами Абурайҳони Берунӣ тарҷума гардида аз бузургтарин дастовардҳо дар табодули афкори мардумони эронӣ ва ҳиндӣ дар замони рушди илму фарҳанги форсии тоҷикӣ мебошад, ки барои равнаку пешрафти илмҳои дақиқ хеле шоистаи таҳсину ситоиш аст.

Футуҳоти Султон Маҳмуд дар Ҳинд бисту ду сол тӯл кашид ва дар ҳар сафари худ дар баробари асирону ғаниматҳои моддӣ аз осори фарҳангу адабу илми он кишвар барои олимону донишмандону шоирони дарбораш, ки дар ҳаҷи исломи он замон шуҳрат дошт, меовард. Дарбори ӯ бо касрати донишмандону шоирону олимону фақеҳону муварриҳону файласуфону мунаҷҷимону дигар мустаъиддони ҳар фан дар он замон аз азамату шукӯҳи хос бархурдор буда, вучуди онҳоро нишонаи бузургии ҳукумат ва дастгоҳи идории ҳеш медонист.

Абурайҳони Берунӣ аз дурахшонтарин чехраҳои илмии ин замон – нигини маънавии дарбори ин шоҳ буд, ки дар сафарҳои ӯ ба Ҳинд аз ашхоси фавқулода муҳимми ӯ ба ҳисоб мерафт. Берунӣ дар ин сафарҳо бо омӯхтани забони санскрит ба мутолиа ва омӯзиши одобу суннатҳо ва фалсафаву нучум ва дигар илмҳои роиҷи он замон пардохта, натиҷаи кӯшишу талошҳои худро ба шакли китобу рисолаҳо пешкаши ояндагон сохтааст, ки муҳимтарини онҳо ҳамон гуна ки арз намудем, “Таҳқиқ мо ли-л-Ҳинд” ном дорад, ки бо тамомии фарогирии масоили худ мисли доиратулмаорифест, дар тайи сздаҳ сол (408-421х.қ./1018- 1030м) навишта шудааст ва шомили масъалаҳои мардумшиносӣ, оиншиносӣ,

чомеашиносӣ, табиатшиносӣ, забону адабиёти Ҳинд мебошад. Абурайхони Берунӣ аз 113 унвон китобе, ки ба ӯ нисбат дода мешавад, 15 унвони онро ба масъалаҳои марбут ба Ҳинд бахшидааст. Дар ҳар ҳолат султаи қариб дусадсолаи Ғазнавиён бо фатҳи Гучарот қалби Ҳинд ва торочи бузургтарин бутхонаи он сомон - Суманот дар воқеъ тасхири фарҳангу санъату ҳунари мардуми он сарзаминро ҳам дар пай дошт ва омӯзишу пажӯҳиши он низ аз тарафи олимону донишмандони дарбори ин силсила ба роҳ монда шуд. Ин табодули илмӣ ва фарҳангӣ дар густариши равобити адабии халқҳои ҳинду эронӣ таъсири босамар гузошта, натиҷаҳои бисёр арзишманд ба бор овард, ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ осори он маълум ва машҳур мебошад.

Ҳукуматҳои дигари эронитабори ин сарзамин чун Ғуриён, Қутбшоҳиён, Одилшоҳиён, Туғлуқшоҳиён ва Хилҷиён ҳар як дар таҳкими равобити адабӣ ва фарҳангӣ саҳму нақши хосе доштанд.

Дар ибтидо шаклгирии густариши неҳзати тарҷума дар Ҳинд дар маҳдудии дохили ин сарзамин бо забонҳои маҳаллӣ сураи мегрифт, вале забони форсӣ ба манзилаи забони расмӣ ва миёнҷии ақвоми гуногун дар тарвиҷи баргардони осори мактуби ин ақвом ба форсӣ ва ба ин васила шиносонидани он ба забони дигар ақвоми муқими он кишвар нақши арзишманд дошт.

Дар ин маврид забони форсӣ вазифаи забони расмӣ ва байналақвомиро дошта, ҳам ба масобаи забони мабдаъ ва ҳам ба ҳайси забони мақсад барои иҷрои равобити забонҳои маҳаллӣ ва тарҷумаи осори мактуби онҳо ва ниғаҳдорию баргардони адабиёти гуногун хеле вазифаи муҳимму хос дошт, ки дар баъзе тарҷумаҳо варианти форсии онҳо мукамал ва дастрастар ва ҳифзшуда буд, то ба забони асл. Ин анъана боис шуд, ки бисёре аз осори ҷовидонии адаби форсии тоҷикӣ маҳз дар сарзамини Ҳинд аз тарафи мусташрикони англисӣ ва дигари аврупоӣ баргардон шуданд. Дар заминаи тарҷумаи осори мактуб дар шибҳи қорраи Ҳинд таҳқиқоти хосе сураи нагирифтааст, вале чанд асаре,

ки дар ин бора ба таълиф расидааст, муҳим ва асосӣ мебошад. Китоби Ахтар Роҳӣ “Тарҷумаҳои мутуни форсӣ ба забонҳои покистонӣ” [121], ва мақолаҳои Орифи Навшоҳӣ “Тарҷумаҳои мутуни форсӣ ба забонҳои панҷобии шибҳи қорраи Покистону Ҳинд” [112] ва Орифи Нақавӣ “Тарҷумаҳои мутуни форсӣ ба забонҳои покистонӣ” [112], ки ҳар ду такмила бар китоби зикршуда мебошанд. Дар ин ҷо аз мақолаи Шарифӣ “Тарҷумаи форсӣ дар шибҳи қорра” бояд ёдовар шуд, ки дар “Донишномаи забон ва адаби форсӣ”, ҷилди якум [152, с. 763-787] ба ҷоп расидааст. Муаллифи охири се роҳи табақабандии осори тарҷумашударо овардааст, ки табақабандии таърихӣ, табақабандӣ бар асоси ҳукуматҳои маҳаллӣ ва табақабандии мавзӯӣ мебошанд, вале худ муътақид аст, ки дар ҳар се ҳолат ҳам бисёре аз китобҳо вориди ин тақсимот намешаванд [152, с. 766], бино бар ин табақабандии мавзӯиро афзал ва ба он табақабандии забониро ҳам пайваस्त менамояд, ки фарогири ҳамаи осори тарҷумашуда ба форсӣ мешавад.

1. Осори бадеӣ 45 адад;
 2. Тарҷумаи мутуни динӣ, ирфонӣ ва фалсафӣ 17 адад
 3. Тарҷумаҳои мутуни таърихӣ, ҷуғрофӣ ва сафарнома 2 адад
 4. Тарҷумаҳои мутуни пизишкӣ 6 китоб
 5. Тарҷумаҳои мутуни риёзӣ, табиӣ, ахтаршиносӣ, рамзу устурлоб 12 китоб;
 6. Тарҷумаҳои дигар 7 китоб
- Осори тарҷумашуда аз арабӣ ба форсӣ:
7. Тарҷумаҳои Қуръон ба форсӣ 2 тарҷума
 8. Тарҷумаи мутуни фалсафӣ, ирфонӣ ва маорифи динӣ 48 китоб
 9. Тарҷумаҳои мутуни таърихӣ, ҷуғрофиёӣ ва сафарнома 9 китоб
 10. Тарҷумаи зиндагиномаҳо ва тазкираҳо 7 китоб
 11. Тарҷумаи мутуни арӯзӣ, балоғӣ, нақди адабӣ, мантиқ 3 китоб
 12. Тарҷумаҳои мутуни пизишкӣ 18 китоб
 13. Тарҷумаҳои мутуни риёзӣ, ахтаршиносӣ, ҷафр, тилимот 5 китоб

14. Тарҷумаҳои мутуни табиӣ, кимиё 4 китоб

15. Тарҷумаҳои мутуни чанддонишӣ 3 китоб

16. Осори тарҷумашуда аз туркӣ ва пашту ба форсӣ 4 китоб

Аз осори бадеӣ дар давраи ёдшуда асарҳои зиёде бевосита аз санскрит ба форсӣ тарҷума шудаанд, ки феҳристи онҳо бо ному нишони тарҷумон ва теъдоди асарҳои аз як манбаъ тарҷумашуда дар ҷадвали замимаи №1 омадаанд. Он чӣ дар ин ҷадвал омадааст, осори бадеии аз забонҳои ҳиндӣ, санскритӣ ва дигар забонҳои маҳаллии шибҳи қорраи Ҳинд ба форсӣ тарҷумашуда мебошад. Осори дигар аз соҳаҳои мухталифи илм ҳам вучуд доранд, ки ба забони форсӣ дар асрҳои мавриди таҳқиқ тарҷума шудаанд.

Он чӣ аз забони ҳиндӣ ба форсӣ дар ин марҳалаи замони тарҷума шудааст аз ҳар илм ба қарор аст:

Р/т	Асари тарҷумашуда	Тарҷумон	Чопи муосир	Мавзӯи асар
1	Упанишод	Муҳаммад Дорошукӯх, бо номи “Сирри акбар”	Техрон, 1340 Бо кушиши Торо Чанд ва Ҷалоли Ноинӣ	Динӣ, ирфонӣ
2	Тақвияту-л-имон аз Мавлавӣ Муҳаммадисмоил Шаҳиди Деҳлавӣ	Тарҷумоне ношинос		Динӣ, ирфонӣ
3	Ҷанам Сокҳӣ	Нусхаи форсии он ба қалами Абдулҳакими Фараҳободӣ		Саргузашт ва риёзатҳои Гуру Нонак ба забони панҷобӣ
4	Мулоқоти Нонак	Абдулҳакими		Маноқибӣ

		Фараҳободӣ ба форсӣ баргадон кардааст		Гуру Нонак ба забони панҷобӣ
5	Кошӣ ӯ Кҳосӣ Кҳинд	Ба форсӣ бо номи “Баҳру-наҷот” ба қалами Гӯсоин Онанд Кҳан мутахаллис ба Хуш дар соли 1890 баргардон шудааст		Дар бораи мазҳаби хиндувон ва ҷойҳои муқаддаси Банорас
6	Гиёмаҳотама	Дар Феҳристи нусхаҳои хатти форсии Покистон омадааст		Матне санскрит, ки мавзӯаш номаълум
7	Пашан Пандонат Отамдурсӣ ва Боскаран	Аз тарҷумоне ношинос		Гуфтугӯи файласуфони номбурда аст
8	Сарӣ Ганис Атама	Форсии он бо номи Каром Бабок		Дар ирфон
9	Пӯтаҳӣ ба қалами Серӣ Сарошев ӯ Шарӣ Чарон Дос	Форсии он бо номи “Муҳити маърифат” ба қалами Карпол Дос ӯ Ситӣ Дос		Матни суруде дар ирфони ҳиндӣ

		мутахаллис ба Ориф баргардон шудааст		
10	Чор Одраш ба қалами Шарӣ Дот ва Камисавӣ	Тарчумаи форсии он – “Миръоту-л- адаб” аз Руп Нароин ибни Ҳарӣ Ром дар соли 1192х.қ./1778м боқӣ аст		Ба забони санскрит ё ҳиндӣ
11	Маҳотам Кошӣ	Тарчумоне бо номи Уруроно ба форсӣ гардонидааст		Матне санскритӣ дар бораи одобу маросими вижаи рӯзи ёёздаҳуми ҳар моҳи ҳиндӣ
12	Анборт Кханд	Аввал бо номи “Ҳавзу-л-ҳаёт” ба арабӣ ва сипас бо номи “Баҳру-л-ҳаёт” аз тарафи Шайх Муҳаммадғавси		Дар фалсафа ва ақидаи хиндувон ба забони санскрит

		Гуволиёрӣ ба форсӣ тарчума шудааст		
13	Асканат	Муҳаммад Дорошукӯх бо номи “Сайри вучуд” дар соли 1050х.қ./ 1640м ба форсӣ гардонидааст		Дар фалсафаи ҳиндувон
14	Дашнур Парон	Дорошукӯх ба форсӣ гардонидааст		Рисолаи санскритӣ
15	Сор Гито ба қалами Бахучу Пандити бараҳман	Аз тарафи Муҳаммад Муъмин номе тарчумаи форсӣ шудааст		Матни ҳиндӣ дар мақомоти Уванг
16	Рисолаи ирфонӣ, ки ба қалами Бахучу Пандити бараҳман	Муҳаммад Муъмин		
17	Малфузоти Саййид Аҳмад Шайхалҳинд Гелонии Қодирӣ	Бо номи “Асрору-л-ошиқин” тарҷумоне ношинос ба форсӣ гардонидааст		

Осори таърихӣ ва ҷуғрофие ҳам тарҷума шудаанд, ки “Роҷ Тарангинӣ” аз ҷумлаи онҳост, ки дар соли 1148 х.қ./ 1735м аз тарафи Пандит Лакҳан дар Кашмир навишта шуда, онро Мулло Аҳмади Кашмирӣ дар даврони Султон Зайнулобидин фармонравои Кашмир (хукмр. 827-879х.қ./1424-1475м) тарҷума кардааст. Тарҷумаи дигари ин асар дар замони Акбар (1556-1605) аз тарафи Мулло Шохмуҳаммади Шохободӣ сурат гирифта, таҳрири он ба қалами Абдулқодири Бадоунӣ анҷом дода шудааст. Аз матнҳои пизишкӣ шаш адад китоб аз забони санскрит ба форсӣ баргардон шудааст, ки ба ҳамин ҳудуди замони иртибот доранд: Асрори кук матне ҳиндӣ дар масоили чинсӣ аз тарафи Циюн Мал Бараҳман дар соли 1156х.қ./1743м ба фосӣ тарҷума кардааст. Тан Сука Пӯтахӣ –ро Шайх Муҳаммад Қурайшӣ ва Самакрат-ро Шайх Ҳайдар ба форсӣ гардониданд. Рати Рӯс бо номи “Лаззату-н-нисо” ва тарҷумаи дигаре аз ҳамин асар ба қалами Зиёуддини Нахшабӣ ва ДиёғБҳагат аз нависандае номаълум бо номи “Тибби Маҳмудшоҳӣ” дар давраи Маҳмудшоҳи дувуми Баҳманӣ (хукмр. 877-924х.қ./ 1473-1518м) ба форсии тоҷикӣ тарҷума шудааст. Ҳамчунин дар мавзуҳои риёзӣ, табиӣёт, ахтаршиносӣ, рамл, ҷонваршиносӣ, байторӣ асарҳое аз ҳиндӣ ба форсии тоҷикӣ баргардон шудаанд, ки ёздаҳ адад аз онҳо маълум аст. Аввалин асаре, ки дар риёзиёт аз аз ҳиндӣ ба забони форсӣ дар замони Акбар (1556-1605) баргардон шудааст, Лиловатӣ мебошад ва он ба қалами Бҳаскара Очория тааллуқ дошта, бо фармони шоҳи мазкур аз тарафи Абулфайзи Файзӣ (945-1001х.қ./1538-1593м) дар соли 995х.қ./1587м тарҷума шудааст. Бҳакта Пҳал дар хосияти рӯзҳо аз санскрит ба форсии тоҷикӣ бо номи “Чароғи толеъ” ба қалами Лаъл Чанд ибни Сурат Сингҳ Чхатрӣ баргардон шудааст. Матни Ҳикандӣ дар ситорашиносӣ буда, онро ба форсӣ Мирзо Гулбеки Муначчим тарҷума кардааст. Шахуннайк матни ҳиндӣ “Сирочу-л-байт” мебошад, ки тарҷумони ношиносе онро баргардон кардааст. Сӣ фасл номи китоби аз санскрит баргардоншудаи Шанкар Чӯш мебошад, ки онро хушҳол Рой анҷом додааст. Фаранкуҳал

хам рисолаи Бҳаскара Очория мебошад, ки ба форсӣ шахсе номаълум тарҷума кардааст. Чҳанко Бҳун матне дар нучум бо номи “Мифтоҳу-н-нучум” Абулҳасани Аҷудханӣ онро баргардон кардааст. Пӯтахӣ Биснат Роҷ аз санскрит ба калами Пандит Роҷа бо номи “Нучуми Моло” тарҷума шудааст. Солутар, Солуторо, Солхутар, Солхутор – рисолае дар шинохти аспон аз Дарк Росӣ фарзанди Сарк Росӣ мебошад, ки ду тарҷумаи ин асар аз Қозӣ Ҳусайн валади Ҳоча Тоҳир ё Зоҳир дар соли 1061х.қ./1651м ва аз Абдуллоҳ ибни Файзӣ ба дастури Султон Аҳмади Баҳманӣ (825-883х.қ./1422-1435) маълум ва дастрас аст. “Роҳату-л-муъминин”-ро Муҳаммадҳошим Таттавӣ ба забони панҷобӣ дар шикор, куштан (забҳи) ҳайвонот навиштааст, ки онро Сибғатуллоҳ ибни Иззатуллоҳи Ансорӣ ба соли 1238х.қ./1823м ба форсӣ баргардон кардааст. Китоби “Фараснома” ҳам аз санскрит тавассути Саййид Абдуллоҳ мухотаб ба Баҳодур Фирӯз Қанг тарҷума шудааст. Ҳамин гуна аст китобҳои “Сотрат”, “Сангит”, “Порӣ Қотак”, “Бада Паркошан”, “Мон Катухал”, “Рог Дарпан”, “Матошакар”, “Сангит Дарпан” ки дар илми мусиқӣ буда, аз тарафи адибони форсизабон тарҷума шудаанд, ки дар ташаккулу ривочи тарҷума дар шибҳи қорраи Ҳинд мусоидат ва дар ғановати адабиёти форсии тоҷикӣ афзудаанд.

Дар осори тарҷумашуда аз забони ҳиндӣ ба форсӣ чанд асар ҳаст, ки бо теъдоди зиёд, яъне гунаҳои бисёри тарҷума доранд, ки ҳар як бо вижагиҳо ва ибтикороти мутарҷимон фарқ мекунанд. Муҳимтарини ин осор “Маҳабҳарата” мебошад. Ин манзумаи бузурги ҳамосӣ, ки бар пояи муборизаҳои ду шоха аз хонаводаҳои Бҳарат – фармонравои кишвари Бҳарат барои тоҷу тахт сохта шудааст. Ҳамоса бар мабной кашмакаши ду тоифаи рақибӣ пандуҳо ва куруҳо эҷод гардида муаллифи онро Бҳагаванвияса (Вияса – ба маънои зоҳид, илоҳӣ) донистаанд. Аз мухтавои ҳамоса бар меояд, ки ки муаллифи он ҳамзамону ҳамрӯзгори Пандувон буда, дар бархе аз афсонаҳо падари онҳо омадааст [146, с. 2464]. Ҳамосаи “Маҳабҳарата” аз сад ҳазор байт (шлок) ва 18 фан (парва)

ё дафтар, ки шомили ду ҳазору саду нуҳ фасл мебошад, иборат аст. Ин дар тарҷумаи форсии он вучуд нашошта, дар матни форсӣ тақсим ба фаслҳо нашудааст ва дар маҷмуъ 18 ҷан ё дафтар ба ин қарор аст: 1. Адӣ парва – як навъ муқаддима ва тавзеҳи насабномаи Карувон ва Пандувон ва рақобати онҳо, баргузида шудани Дарупади ба зании Арҷуна дар Сваямвара мебошад; 2. Сабҳа парва- дафтари ё китоби маҷлис, ки ҳамош ва аначумани шаҳзодагонро дар шаҳри Ҳастинопура ро фаро мегирад; 3. Вана парва - китоби ҷангал, ки подшоҳи мағлуб дар он ҷо ба зӯҳд мепардохт. Достони Нал ва хулосаи достони Ром ҳам дар ҳамин китоб омадааст; 4. Вироти парва, китоби Вирот дар мавриди мочароҷӯиҳои Пандавон дар сенздаҳ соли таъбиду зӯҳдварзӣ дар ҷангал; 5. Удюга парва – китоби амалиёт барои барафрӯхтани оташи ҷанг миёни Пандавон ва Карувон аст; 6. Бҳишма парва – китоби Бҳишма фармондеҳи Карувон аст; 7. Дронапарва парва – саргузашти дувумин фармондеҳи Карувон; 8. Карма парва – китоби саргузашти сеумин фармондеҳи Карувон ва бародари ӯ Пандавон; 9. Шилия парва – китоби саргузашти чорумин ва охири фармондеҳи Карувон; 10. Сауптика парва – китоби шабона ва шабехун задани се тан аз Карувон бар Пандавон; 11. Стри парва – китоби китоби гиряву зории Гандҳари ҳамсари Даритраштра бар сари куштагон; 12. Шанти парва – китоби таслият; 13. Анушасна парва – китоби хитоба, ки давоми дувоздахум аст. 14. Атвомедҳа парва – китоби қурбонии асп дар давраи подшоҳии Юдиштра; 15. Ашрама парва – китоби гӯшагирии узлати Дариташатра, Гандҳари, Канти дар ҷангал ва даргузашти онон; 16. Мавсала парва – китоби гурз, ки дар марги Кришна ва Балром ва фурӯ рафтани Дварко ба зерӣ оби дарё истифода шудааст; 17. Маҳопарасташа парва – китоби сафари бузург ва тарки тоҷу тахт аз тарафи Юдиштра; 18. Сваргароҳана парва – китоби суъуд ба бихишти Юдиштӣ ва Дарупади мебошад. Чун ҳамаи китобҳои ҳамосӣ он фарогири масоили фалсафӣ, асотирӣ, ахлоқӣ ва адабии оини ҳиндӯӣ мебошад. Дар қиёс бо дигар

осори ҳамосӣ ин китоб аз тамоми китобҳои аҳди қадими Ҳинд муҳимтар, гаронтар ва арзишмандтар буда, маъноӣ “Маҳабҳарат” – маҳо – бузург ва Бҳарат – Ҳинд аст. Он нахустин бор дар рӯзгори Зайнулобидин – фармонравои Кашмир (ҳукмр. 879 - 927) ба калами Мулло Аҳмади Кашмирӣ ба форсӣ тарҷума шудааст, ки аз он нусхае дар дастрас намебошад. Дар замони Ҷалолуддин Муҳаммади Акбарподшоҳ (903–1014х.к./1556 – 1605м) барои тарҷумаи ин китоб аз санскрит ба форсӣ Мир Ғиёссуддин Алӣ муҳотаб ба Нақибхон фарзанди Мир Абдуллатиф фарзанди Мир Яҳёи Қазвинӣ бо ҳамкориҳои чанд тан аз адибону олимони ҳинду мисли Дабӣ Миср, Шитовдонӣ, Мадусудан, Чатр Баҳуч ва Шайх Бҳован онро дар соли 992х.к ба муддати якуним сол муваззаф шуда буданд, ки дар ҷаҳор муҷаллад ба форсӣ баргардониданд. Тарҷумаи мазкур ҳовии муқаддимаи муфассал буда, фасли шашуми онро, ки бо номи “Бҳугвадгито” машҳур аст, надорад. Қисмати “Бҳугвадгито” пеш аз ин ба форсӣ баргардон шуда буд. Тарҷумаи Нақибхон аз тарафи Ҷалоли Ноинӣ ва дуктур С. Н. Шавкило дар соли 1358 / 1970 дар Техрон ҷопи муосир шудааст. Барои такмили матни Маҳабҳаратаи дар ин ҷоп қисмати “Бҳагвадгито” дар тарҷумаи Муҳаммад Дорошукӯҳ (ваф.1069/1656) афзуда шудааст. Аз қисматҳои алоҳидаи ин ҳамоса бо дастури Акбаршоҳ пардохтаанд, метавон аз Абдулқодири Бадонунӣ, Мулло Шох/Мулло Шерӣ, Муҳаммадсултон Таҳонсерӣ, Абулфайз Файзии Даканӣ, Тоҳир Муҳаммад Имомдуддини Сабзворӣ ном бурд. Гузидае аз тарҷумаи ин китоб, ки ба соли 1251 ба калами Парям Сингҳа Комта сурат гирифтааст, дар феҳристҳо омадааст [152, с. 1467]. Аз “Бҳагвадгито” , ки фаслҳои 35 – 43 дафтари шашуми размномаи “Маҳабҳарата” – ро дар бар мегирад, чанд тарҷумаи форсӣ дар даврони Бобуриёни Ҳинд анҷом ёфтааст. Тарҷумае бе зикри таърих расидааст, ки онро ба Дорошукӯҳ ва бархе ба Абдулфазли Алломӣ нисбат додаанд. Тарҷумае, ки Дорошукӯҳ онро анҷом додааст, дар ҷопи техрони “Маҳабҳарата” омадааст. Нусхаи тарҷумаи Абдулфазли Алломӣ

дар китобхонаи Ганҷбахши Исломобод махфуз мебошад [152, с.769]. Тарҷумаи дигар аз “Бҳагавадгито” ба калами бараҳмане исломпазируфта Бҳавон Сокин зери назари Абдулкодири Бадоунӣ ва баъдтар зери назари Абулфайзи Файзӣ ба фармони акбар ба соли 983 ҳ.к/ 1572 анҷом гирифтааст. Тарҷумаи дигар бо номи “Маҳопарон” ба калами Чандрсин Банкосдос Тҳокарпурӣ дар соли 1096/ 1682 сурат гирифтааст. Тарҷумаи дигар ба унвони Срибҳогут, ки бахшҳои он аз ҳам мутафовитанд ва онро ба Абулфазли Алломӣ нисбат додаанд. Тарҷумае ба калами Абдурраҳмони Чиштӣ (ваф. 1094/ 1680) ба рӯзгори Шоҳчаҳон сурат гирифтааст. Аз тарфи Путҳи Даҳам Искандар бо номи “Бҳогут” ва бо номи “Гитосанбудинӣ” аз мутрачиме ношинос низ мавҷуд аст.

Асари дигаре, ки гунаҳои тарҷумаи он ба забони форсии тоҷикӣ ва адабиёт ба ин забон нуфуз пайдо кард, “Тўтинома” мебошад, ки асли ҳиндии он “Шукасаптатӣ” ба маънии ҳафтад достони тўтӣ мебошад. Ин китоб, ки бо номҳои “Чиҳил тўтӣ” ва “Қавохир -ул - асмор” ҳам шуҳрат дорад [9], асли он ҳиндӣ ва ба забони санскрит будааст, ки шомили дostonҳоест бар макру фиреби занон ва найрангу фасоди онҳост. Қаҳрамони асосии ин силсилаи дostonҳо Тўтӣ ва Шорак мебошанд, ки бо сафар баромадани соҳиби хеш онҳо бо супориши ӯ аз занаш -Моҳрӯй мувоқибат намуда, бо фаросат ва ҳирсати маҳз Тўтӣ тавонист ин хонумро аз тамоми афъоли бад нигоҳ дорад ва ҳавоси он занро ба шунидани афсонаҳо моил созад ва монеъ гардад, ки муртакиби гуноҳ шавад. Бори нахуст аз ин асар дар оғози садаи XIII мелодӣ ду тарҷума ва таҳрир ба миён омадааст, ки ҳар ду дар даст аст. “Қавохир – ул - асмор” ба калами Имод ибни Суғрӣ нахустини он ва дигаре бо номи “Тўтинома” аз тарафи Зиёуддини Нахшабӣ баргардон шудааст. Бино бар тавзеҳи мутарҷими аввал – Имод ибни Муҳаммад дар таҳрири хеш аз тарҷумаи ин китоб қисме аз дostonҳоро, ки дар матни китобҳои “Калила ва Димна” ва “Синдбоднома” дидааст, онҳоро ҳазф кардааст. Ва ба ҷои онҳо дostonҳои дигаре аз маъхазҳои дигар ва ҳамчунин ҳикоятҳои аз

Панчатантра, ки дар тахририҳои “Калила ва Димна” аз онҳо дида намешаванд, дохил намудааст. Тарҷумаи хешро бо амсол ва ҳикам, ашъори форсӣ ва арабӣ музайян сохтааст [72, с. 1650 – 1651]. Зиёуддини Нахшабӣ чанде баъд таҳрири аз ин китобро бо пироиш ва ороиши хос фароҳам сохт, ки бо унвони “Тӯтинома” шухрат пайдо кард. Дар ин тарҷума низ дostonҳои нав аз маъхазҳои дигар дохил ва ашъори форсӣ дар он ҷойгоҳи бештар пайдо карда, забони сода ва раван ва мафҳуми он бо тақозои ниёзи форсигӯёни ҳамаи қаламрави забони форсӣ будааст. “Тӯтинома” – и Нахшабӣ бо иловаи дostonҳо аз “Синдбоднома” ва маҷмуаи “Бисту панҷ ҳикоятҳои Витола” онҳоро дилчаспу хонданӣ ва бо ашъори ба ҳар дoston муносиб ораста гардонид, онро дар соли 730 ҳ.қ. ба поён расонидааст [22]. Аз ин тарҷума чанд хулоса ба забони форсӣ дар асрҳои баъд ба вуҷуд омадааст, ки дастрас мебошад ва яке бо номи “Чиҳил тӯтӣ” мебошад, ки борҳо ҷопи сангӣ шудааст, дигаре “Тӯтинома” – и Қодирӣ аз Муҳаммад Қодирӣ мебошад, ки дар сию панҷ ҳикоят таҳриру талхис шудааст. Аз рӯи “Тӯтинома” – и Нахшабӣ ин асар нахуст ба туркӣ ва пас он ба олмонӣ баргардон шуда, асоси тарҷумаи молйзийӣ ҳам қарор гирифтааст [72, с. 1651]. Аз ҳамин матни форсӣ дар соли 1882 ба англисӣ ва олмонӣ баргардон ва Шайх Баҳой онро дар қолаби маснавӣ ба пайравӣ аз “Маснавии маънавӣ” ин дostonро дар 1434 байт манзум кардааст. Дар мавриди тарҷумаҳои форсии яке аз муҳимтарин осори ҳамосии Ҳинд “Рамаяна” ва гунаҳои манзуму мансур, чанду ҷунии онҳо дар қисмати дигари рисола сухан хоҳем гуфт.

Дастаи дигари тарҷумаи асарҳо аз забонҳои дигари роиҷ дар Ҳиндустони он давра мебошад, ки замони мавриди гуфтугӯи мо баргардон шудаанд. Пеш аз ҳама дар бораи осори тарҷумашуда аз забони арабӣ ба форсӣ дар нимҷазираи Ҳиндустон бояд сухан ронем, ки ривочи ҷашмгире дар давраи мазкур пайдо карда буд. Муҳимтарини ин тарҷумаҳо тарҷумаҳои Қуръони маҷид ба забони форсӣ мебошанд, ки

нахустини он аз тарафи Чалолии Аҳмадободӣ ба фармони шоҳ Чахонгир (1605-1628) анҷом ёфтааст. Тарҷумаи дигар аз Қуръон ба калами Муҳаммадшарифхони Деҳлавӣ (1138-1222х.қ./1726-1807) мебошад, ки нусхаҳои он дар китобхонаҳои Ҳинд мавҷуданд.

Тарҷумаи зебову равон ва содаи тоҷикии Қуръони мачид дар Ҳиндустон аз тарафи Абулфайз Қутбиддин Аҳмад маъруф ба Шох Валиюллоҳи Деҳлавӣ (1114-1176х.қ./1703-1763) олиму орифу шоиру нависандаи ҳанафии нақшбандӣ сурат гирифтааст. Ин тарҷумаи Қуръони мачид бо номи “Фатҳурраҳмон бӣ тарҷимати Қуръон” дар соли 1151 х.қ./ 1738 сурат гирифтааст. Ин тарҷума борҳо дар шибҳи қорра чопҳои гуногун шудааст. Барои мардумони Осиёи Миёна ва Афғонистон тарҷумаи мазкур эътибори баланд дорад. Дар ҳамин замина тарҷумаи матнҳои фалсафиву ирфонӣ аз арабӣ ба форсӣ ривочи бештар пайдо карданд, ки муҳимтарини онҳо “Таърихулукамо” - асари Шамсуддин Муҳаммади Шаҳрзӯрӣ дар давраи Хилҷиҳо (1290 -1320) тарҷумаи ин асар аз тарафи Мақсудалии Табрезӣ дар замони Акбар (1556 -1605) анҷом ёфтааст. “Барзах” асари Абусаййиди Салмо бо тарҷумаву шарҳи Муҳаммадалии Деболпурӣ машҳур аст. Асари дигар дар радди шиъа ба калами Аҳмад ибни Ҳайсамии Маккӣ (вафот 937 х.қ./ 1543) бо номи “Шавориқи мушаррафа” тарҷумаи он аз тарафи Муҳаммадавази Ҳисории Лоҳурӣ ба дастури Хон Қаландархон дар соли 1134 х.қ./1722 иҷро шудааст. “Савоъиқу-л-маҳриқа” навиштаи Аҳмад ибни Ҳачари Ҳайсамӣ тарҷумаи форсии он бо номи “Бароҳини қотиъа” дар тарҷумаи “Савоики маҳриқа” аз тарафи Камолуддин ибни Фаҳриддини Чаҳрамӣ дар соли 994х.қ./ 1586 ба Султон Иброҳими Одилшоҳ (987-1035/1579-1626) бахшида шудааст. “Зиёулиқон” -матни мансуб ба Имом Чафари Содикро Саййидалии Фидоӣ ба форсӣ гардондааст. “Фикҳу-л-акбар” асари асосии Имоми Аъзам Нуъмон ибни Собити Кӯфӣ (80-150х.қ./ 700-767) дар ақидаи аҳли суннат ва ҷамоат аз тарафи Абдусалом ном тарҷумон дар соли 1111 х.қ./1700 ба форсии тоҷикӣ баргардон шудааст.

“Миръоту-л-охир”-и Абдуллоҳи Гучаротиро Абдулғанӣ ибни Абдулғафур ба форсӣ гардондааст. “Шароеъу-л-ислом” ном асари Аллома Хуллиро Зокиралии Чунпурӣ баргардон кардааст. “Эҳёу-л-улумаддин” –и Абуҳомид Муҳаммади Ғазолиро Муҳйиддин Муҳаммади Хоразмӣ ба тоҷикӣ гардондааст. “Азкори арабия” дар тарҷумаи форсии Саййид Муҳаммади Гесудароз мавҷуд аст. “Усулу-с-самоъ” асари Фаҳруддин Зарродии Дехлавӣ (вафоташ 748х.қ./1347) тарҷумаи форсии он ба қалами Заҳируддин сурат гирифтааст. “Усулу-л-ишрат”-и Шайх Начмуддини Куброи Хевағӣ (мақтул ба соли 619х.қ./1222) аз тарафи Разиюддин Абдулғафури Лорӣ ба тоҷикӣ тарҷума шудааст. “Иксиру-л-акбар фӣ муқадамати кибриту-л-аҳмар” ном асари Шайх Абдулқодирӣ Гелониро шахсе номаълум ба тоҷикӣ тарҷума кардааст. Ҳамин гуна асарҳои “Алинсону-л-комил”-и Абдулкарим ибни Иброҳими Ҷелии Қодирӣ (767-832х.қ./1366-1429)-ро Ҷамолуддини Қодирӣ, “Бавориқу-л-алмоъ фӣ такфир мин яҳроми асмоъ”-и Шайх Аҳмад ибни Муҳаммади Тӯсиро Абдуллоҳ Шатории Лохурӣ, “Рисола”-и Муӣиддин ибни Арабиро Шоҳ Доъии Шерозӣ (ваф. 870х.қ./1466), “Тарйибу-л-алҳон ли маносихату-л-хилоф” –номаи Шайх Абӯсаъиди Абулхайр(ваф. 440х.қ./1049)-ро ба Ибни Сино (980-1037) Шайх Абдулҳаққи Муҳаддиси Дехлавӣ ва дар маҷмуъ 47 асари арабӣ ба форсии тоҷикӣ баргардонида шудааст, ки бешубҳа дар ғанои забону адаби форсии тоҷикӣ бетаъсир ва бесамар нест. Осори таърихӣ, ҷуғрофиёӣ ва сафарномаҳо ҳам аз арабӣ дар баробари осори ирфонӣ ба форсии тоҷикӣ баргардон шудааст, ки ҷаҳор китоб аз даст маълум мебошанд: “Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод” ё “Саъбату-л-ақолим”-и Закариёи Қазвинӣ (605-682х.қ./1209-1283) чилди дувумаш таҳти унвони “Тухфату-л-аҷоиб” аз тарафи Тоҳири Ҳиравӣ, “Аҷоибу-л-маҳлуқот ва ғароибу-л-мавҷудот”-и ҳамин муаллиф дар соли 984х.қ./1547 ба қалами тарҷумоне ношинос, “Сафарнома”-и Ибни Батута(703-779х.қ./1304-1378) ба дасти Ётимодуддавла Муътамидулмулк Наввоб Муҳаммадхони Соҳиб Баҳодур Чанг ва

“Таърихи Яминӣ”-и Утбӣ (ваф. 428-430х.қ./1037-1039) ба ҳиммати Муҳаммад Фазл Имоми Хайрободӣ (ваф. 1243х.қ./1828) баргардон шудаанд, ки арзиши адабӣ ва илмии ин осори тарҷумашуда хеле болотар аз худи он осор барои форсизабонон мебошад. Аз китоби “Ҷомеъи саҳеҳ” ё “Ҷомеъи Тирмизӣ” шаш тарҷума ба форсии тоҷикӣ дар Ҳинд сурат гирифтааст: “Шамоилю-н-набӣ”-и Ҳочӣ Муҳаммади Кашмирӣ, “Шамоилю Тирмизӣ”-и Саломуллоҳ Муҳаддиси Ромпурӣ, “Шамоилю Тирмизӣ”-и Кароматали Чунпурӣ, “Назму-шшамоил”-и Муҳаммадхусайни Ҳофиз ибни Боқирӣ Ҳиравӣ, “Насру-л-хасоис”-и Боқирӣ Ҳиравӣ, “Шамоилю-н-набӣ”-и Динмуҳаммад. Ин осори тарҷумашудаи арабӣ мучиби ба вучуд омадани асарҳои дигари тарҷумавӣ аз ҷумла аз туркӣ ба форсӣ ҳам гардидааст, зеро шоҳону шоҳзодагони Темурии Ҳинд бо вучуди нисбати туркии хеш аз забону адабии форсии тоҷикӣ пуштибонӣ ва ҳимоят менамуданд ва худ ба ин забон ашъору осор меофариданд, ки аз наводири он рӯзгор буда, ин амал аз замони Акбар ба баъд ба ифрот мерасад ва аз давраҳои дурахшони нумувви адаби форсии тоҷикӣ шуморида мешавад. Аз осори тарҷумашуда аз туркӣ ба форсӣ маърутарини онҳо се тарҷумаи “Бобурнома” ё “Тузуки Бобурӣ”-и Бобур Мирзо (хукмр. 1526-1530) аз тарафи Шайх Зайнуддини Хофӣ қисмате аз асарро тарҷума намуд, баъдан Муҳаммадқули Ҳисорӣ Муғул ба дастури Бехрӯзхон ҳокими Ҷуноғара дар соли 994х.қ./1586 онро такмил кардааст. Мирзо Абдурраҳими Хонихон (ваф. 1036х.қ./1627) давлатмард ва шоиру фозили давраи акбарӣ онро бо фармони Акбар (1556-1605) ба форсии тоҷикӣ мегардонад. Дар шибҳи қорра ду тарҷума аз тазкираи “Маҷолису-н-нафоис”-и Амир Алишери Навоӣ ҳам сурат гирифтааст, ки аввалӣ ба қалами Фахрии Ҳиравӣ ва дигареба қалами Абдулбоқӣ Шарифи Разавӣ тааллуқ доранд, ки тарҷумаи Фахрӣ бо изофоту такмилоти зиёде бар ин асар дошта, борҳо чоп шудааст. Хулоса осори тарҷумашуда дар ғановати адаби форсии тоҷикӣ афзудааст, ки таҳлилу

баррасӣ ва омӯзишу баррасии он ҳама осор аз вазифаҳои муҳимму таъхирнопазири илми адабиётшиносии тоҷик ба шумор меравад.

2.2. Достони «Рамаяна» - қадимтарин асари ишқии Ҳинд

Рамаяна қадимтарин достони ҳамосии манзуми ҷаҳон аст, ки дар асри IV то мелод аз тарафи Валмикӣ суруда шудааст. Он нахуст ба забони парокрит навишта шуда, баъд аз ду-се аср аз тарафи касони гуногун ба забони санскрит баргардон ва ба шакли имрӯзӣ даромадааст. Аз он ки аз замони таълифи ин достон вақти зиёде гузаштааст, мисли ҳамаи китобҳои достонӣ ва ҳамосӣ пас аз таълифи он дар матни он афзудаҳо ва дигаргуниҳои зиёде дар давраҳои гуногун ворид шудааст. Имрӯз ду матни ин достон дастрас мебошад, якеро матни шимолӣ ва дигарро банголӣ донистаанд. Дар достон саргузашти Ром Чандр писари калони Роча Дашаратҳа- подшоҳи кишвари Кусала, ки аз тарафи Офтоб аст, нақл мешавад. Бино бар ривояти Валмикӣ, Ром дар Ачудҳия ё Аюдҳия (Авадҳи имрӯзӣ) ба дунё меояд ва се бародар бо номҳои Бҳорат, Лакшман ва Шатаругаҳна доштааст, ки ҳама ба сарпарастии фарзонае бо номи Вашуаматра бузург мешаванд. Дар мусобиқае, ки барои сазовор гардидан ба ҳамсари Сито- духтари подшоҳи Видҳа (Баҳор) баргузор мешавад, Шиво пирӯз мегардад ва Ром, ки бо дасисаи Кайкай - зани дуҷуми Дашаратҳа (модари Бҳорат) маҳрум монда буд, бо андешидани чорае ҳамроҳи бародари нотани дигараш Лакшман ва Сито аз Ачудҳия мебароянд ва дар ҷангале маскан мегиранд. Пас аз замоне Дашаратҳа аз дунё мегузарад ва Бҳорат баръаксӣ модараш, ки шахси хеле ҷавонмарду некрой ва одил буд, подшоҳиро мувофиқи раъйи падараш ҳаққи Ром медонист, ба суроғи бародар ба ҷангал меравад, вале Ром подшоҳиро ба Бҳорат мебахшад ва худ барои мубориза бо девҳо ғаболтар гардида ва дар ин роҳ қаҳрамониҳо нишон медиҳад. Дар ин вақт Рован - подшоҳи девони Сейлон ба хунҳои девони куштаи Ром баромада, барои сайд деверо дар сурати оҳуе ба сӯи

Ром мефиристад. Ром охуро таъқиб карда, аз манзилаш дур меравад ва чанд рӯз ғойб мешавад. Лакшман аз ин ғайбати ӯ дилнигарон гашта, ба суроғи Ром мебарояд. Чун Сито танҳо мемонад, Рован бар қасдаш равон гашта, ӯро дузида, ба Шриланка – шаҳре дар Сейлон мебарад. Рован ба Сито пешниҳоди издивоҷ менамояд ва ӯро таҳдид ба куштан мекунад, вале Сито розӣ намешавад ва ба корсозии яке аз занони он даргоҳ аз марг раҳо мешавад. Бародарон Ром ва Лакшман барои озод сохтани Сито пас аз пушти сар кардани мочароҳи бешумор бо Сугарева – сарвари бўзинагон ҳамдастон шуда, бо ёрии Ҳанумат – сардори бўзинагон ва Вабҳишна – бародари Рован ҳамроҳ шуда, ба Шриланка тохтанд. Рованро кушта, Ситоро озод намуданд. Сито барои исботи покдомани хеш аз миёни оташи фӯрузон гузашта, беосеб берун меояд. Бо Сито ба Аҷудҳия баргашта, ба тахти падар менишинад. Аммо мардум ҳанӯз ба Сито бадгумон буданд. Ва ба покдомани ӯ шак доштанд. Ром ноилоҷ бар хилофи ихтиёри худ ӯро дар биёбоне танҳо раҳо менамояду ба пойтахт бармегардад. Сито барои ҷустуҷӯи паноҳгоҳ мебарояд ва баногоҳ ба дайри Валмикӣ (муаллифи «Рамаяна») меафтад. Дар ҳамин гӯшаи узлат ду писари ҳамзод Куша ва Лава. Онҳо бузург шуданд ва ба суроғи падар ба назди Ром омаданд. Ром онҳоро шинохт ва қабул кард. Ситоро ҳам даъват кард ва ба бегуноҳии ӯ гувоҳӣ дод. Боз ҳам Сито дид, ки ҳанӯз ҳам мардум дар ҳаққаш бадгумон ҳастанд. Пас аз модараш – Замин тақозо кард, ки ба покии ӯ гувоҳӣ диҳад. Замин даҳан кушод ва Сито ба қаъри он фурӯ рафт Ром ҳам ӯро дунболагирӣ намуд. Онҳо ба биҳишт расиданд.

Ин манзума аз ҳамон замони таълифаш дар Ҳинд маҳбубият дорад ва муқаддас доништа мешавад. Вафодории Сито ба шавҳараш намоди садоқати ҳамсар вафодории Ром ба вазифаҳои худ садоқати шавҳар ба оила ва фарзандон ва вафодории Лакшман – садоқати бародарӣ дар байни ҳиндувон гардидааст. Рамаяна ба адабиёти бумии ҳиндувон таъсиру нуфузи зиёд дошта, ба забонҳои дигар тарҷумаҳои

фаровон дорад ва аз асарҳои муҳими адаби шуморида мешавад. Машхуртарини ин баргардонҳо ба забони тамилӣ ба қалами Кампан, ба забони банголӣ тавассути Картибос ва ба забони ҳиндӣ аз тарафи Тулсидос ба номи Ром Чутармани анҷом ёфтааст. Аз нигоҳи сохтор достони «Рамаяна» аз 24 ҳазор байт дар ҳафт бахш офарида шудааст:

1. Бала –канда, дар мавриди айёми кӯдакии Ром;
2. Ачудҳия –канда, дар бораи таъбири Ром аз Аюдҳия;
3. Орния- канда, дар бораи зиндагии Ром ба Сито дар ҷангал ва рабуда шудани Сито аз тарафи Рован;
4. Кишкиндҳия – канда, дар таваққуфи Ром дар пойтахти бузинагон – Кишкиндҳия;
5. Супдара – канда, дар гузаштани ширитавари Ром ва ҳампаймоёнаш аз дарё ва дохил шудан ба Сейлон (Шриланка);
6. Юддха –канда дар ҷанги Ром бо Рован, шикасти Рован ва начоти Сито ва бозгашти онҳо ба Ачудҳия ва тоҷгузории Ром;
7. Утгара – канда, дар зиндагии Ром дар Ачудҳия ва таъбири Сито ба ҷангал ва зодани ҳамзодон ва рафтани Ром аз паси Сито ба биҳишт.

Достони «Рамаяна» дар таърихи адабиёти Ҳинд саҳифаи тозаеро боз намудааст. «Мувофиқи анъанаҳои ҳиндӣ ин китоб («Рамаяна» -и Валмикӣ – А.М.) номи “Адикавя”, яъне аввалин достонро гирифтааст ва муаллифи он Валмикӣ сазовори номи «Адикавӣ» яъне «шоири аввалин» мебошад» [120, с. 9]. «Рамаяна» ба аксари забонҳои бонуфузи дунё тарҷума шудааст. Ин асар дар таърихи фарҳанги кишвари Ҳиндустон ва мамлакатҳои ҳамҷавори он ҷойгоҳи хос дошта, таъсири онро дар адабиёти кишварҳои гуногун метавон пайдо кард. Унсурҳои устуравии ин асар онро ҷаззоб ва хонданӣ ва муассир гардониданд.

Вожаи «Рамаяна» аз ҷузъҳои «Рама» - исми қаҳрамони асар ва «яна»- паногоҳ, яъне паноҳгоҳи Рама мебошад. Дар таъини замони таълифи «Рамаяна» ихтилоф ҳаст [156, с. 243-244]. Аммо назари аксари

муҳаққиқон бар ин аст, ки он дар ҳудуди солҳои 200-500 пеш аз милод навишта шудааст. Инчунин мусаллам аст, ки Валмикӣ муосири Ром будааст [52, с. понздаҳ-шонздаҳ]. Рамайна бар ҳаёти динӣ ва мазҳабиву фалсафии ҳиндувон таъсиру нуфузи амиқ доштааст.

Дар миёни осори муқаддаси ҳиндувон аз нигоҳи мафҳими ахлоқӣ, оини зиндагӣ, ҷаҳонбинии фалсафӣ аз ҷойгоҳи вижа бархурдор буда, дар баробари осори ҳамосии “Маҳабхарата” ва «Пуранаҳо» ба ҳаёти маънавии мардум печида шудааст. Гузашта аз ин, «ҳамосаи Ромояно на танҳо бар осори сутурге чун «Маҳабхарато», балки бар адабиёти будой, чайнӣ, осомӣ, урду ва дигар забонҳои ҳиндӣ ҳам таъсир дошта ва дар Ховари Дур ва кишварҳое чун Бирма, Срилонко, Индонезӣ, Комбуч, Тибет ва Непал низ ба бахше ҷудонашуданӣ аз адабиёт ва сунавон ва ривоёти мардум табдил шудааст» [52, с.бисту ҳафт -сую ду; 82, с. 422].

Дар ин гуна дostonҳои устуравӣ бисёр маълумоти судмандро вобаста ба зиндагӣ ва фарҳанги пурғановати мардумони Ҳиндустон метавон пайдо намуд, ки бо вучуди рӯзгори зиёде сипарӣ гардидан аз таълифи он ханӯз ҳам дар ҳаёти онон ба рангу ҷилои муосир ба чашм мерасад. Мардум аз тамоми лаҳзаҳои дилфиреби ин дoston барои хушҳолӣ, покизагӣ, садоқат, озодагӣ, начобат дарсҳои ҳаётӣ мегиранд ва ҳамеша сахнаҳои ибратбахши онро дар чашнҳои мардумии хеш чун Дасера ва Девалӣ ба намоиш мегузоранд [68, с.105-118].

«Рамайна» қаҳрамонони зиёде устурай ва бадеӣ дорад, ки фаъолияти онҳо дар ҳаёти фарҳангии мардум ворид шуда, мазмуну сюжети сахнаҳои он мавзӯи асарҳои рассомон, шоирон, пайкарасозон, муҳандисон, лоихакашон гардидааст. Ривоятгари овозхонии мазмунҳои ин ҳамоса дар аксари манотиқи Ҳинд ҷӣ дар деҳот ва ҷӣ дар шаҳрҳо дида мешаванд. Нусхаҳои гуногун аз ин равоятҳои овозии он дар Малайзӣ, Индонезӣ иёлатҳои марказии Ҳинд иҷро мешаванд. Мувофиқи пажӯҳиши муҳаққиқони ин ҳунар овозхонии ривоёти «Ромоёно» дар бештари ҷойҳо ва авқот аз нусхаҳои асри XVI ба баъд ба

хусус «Рамайна»-и Тулсидос ба иҷро мерасанд, ки бештар шуҳрат дошт [145, с. 140-144].

«Рамайна» барои мардумони Ҳинд ба масобаи як китоби муқаддас ба шумор рафта, рафтори қаҳрамони асосии он намунаи рафтори инсонии комил ва бартар доништа мешавад. Аз ҳамин ҷост, ки «Ромояно» аз назари ҳиндӣ як китоби достонии ҳамосии сирф нест, балки яке аз китобҳои муқаддас ба шумор меояд. Мазмуни аслии ин китоб «дҳормо» аст, ки ба маънии қонун, шаръ, вазифа, дин ва рафтори дуруст аст ва Ром ва Сито мазҳари дҳармои мардона ва занонаанд. Дар ин асар ба ахлоқ ва пойбандӣ бад-он бисёр тавсия шудааст ва улғуҳои хубе ироа дода шудааст» [136, с. 99-100].

Дар симои Ром шарофати мардӣ, якрангӣ ва ишқ ба ҳамаи офаридагонро мушоҳида намоем дар чехраи Сито ифбат, покдоманӣ, меҳру муҳаббат ва вафодорӣ ва дар Лакшман меҳри бародарӣ таҷассум ёфтааст, ки роҳу расми наслҳои гуногун будааст, ки мардуми ин сарзамин доштаанд [81, с.102]. Бино бар таҳқиқоти анҷомдодаи муҳаққиқон шабоҳатҳо миёни «Шоҳнома» ва «Ромояно» дар ҷилваҳои тавоно ва намоёни симои модар вучуд дошта, модарон ба сифатҳои хирадмандӣ, дилсӯзӣ, роздорӣ, муътамадӣ ба фарзанд зоҳир мешванд, ки ин ҳама дар баробари дигар шахсони ин достонҳо барҷастатар ва аз вазифаҳои табиӣ ва иҷтимоии модарон маншаъ мегиранд, ки ҳар ду ҳамоса дорои ҳамин гуна модаронанд. Пайванди модару фарзанд бар асоси отифаи мавҷуд дар меҳри модар ба писарон бармало мегардад, ки мутобиқу мувофиқи меъёрҳои табиӣ ва ҷомеа мебошанд. Мадарон дар ҳар ду ҳамоса роҳкушо, роҳнамо, роҳбалади писарони хеш буда, дуои хайри онҳо талаби фарзандон ва сабаби пирӯзиҳои онон доништа мешавад.

Ҳамаи қаҳрамонони ин ҳамоса дорои рамзу розҳои мебошанд, ки бо устураҳои қадимии Ҳинд пайвастаанд. Сито – ба маънои ҷӯяк буда, ишора ба модари ӯ дорад, ки илоҳаи замин Притхвӣ мебошад. «Дар

асотири ҳиндӣ омадааст, ки падари Сито шоҳ Чанака мебошад. Ситоро аз як чӯяке дар замин ёфтаанд ва модари ӯ замин аст» [120, с. 9].

Давраи ҳамосии адабиёти ҳиндӣ бо осори адабии мандагоре чун «Маҳабхарата» ва «Рамаяна» музайян гардидааст, ки замони 800-900-солаи таърихи фаро мегирад ва оинаи ҳаёти маънавии кабоилу ашоири шибҳи қорраи Ҳинд аз соли 1500 қабл аз милод то қарни шашуми то милод мебошад. Манзумаи ҳамосии «Рамаяна» агарчи дар тули таърихи дарози мавҷудияти хеш дастхуши тағйиру табдили зиёде гаштааст, вале дар шакли комил ва мунсаҷим расидааст. Муаллифи ин ҳамоса бо номи Валмикӣ – шоир ва зоҳиди ҳамон замон аст, ки бо қаҳрамони асосии «Рамаяна» - Ром ҳамзамон будааст. Он чи дар бораи ин шоир маълум аст, ривояте мебошад, ки мутобиқи он дар ибтидои ҳол сарояндаи ин дoston як роҳзани қорвоноҳ буда, аз ҳамин ҳисоб рӯз мегузаронидааст. Дар айни роҳзанӣ диле меҳрубон доштааст, ки барои бенавоён дилаш месӯхтааст ва ҳар чӣ доштааст ба онҳо мебахшидааст. Бо аспӣ бодпои хеш дар дашту доман, кӯҳу саҳро мегашт. Рӯзе дар қанори чашмасоре нишаста буд, ки шоҳиди ҳоле шуд, ки ӯро мутағаййир сохт. Дид, ки ду қабутаре бо ҳам бозӣ мекарданд. Ин ду қабутари ба ҳам дилдода, гоҳе сар ба оғӯши ҳам мебуданд, гоҳе ба паҳнои осмонҳо бол мекушуданд. Ногаҳон пайкони сайёде яке аз он дуру ба хоку хун яксон сохт ва дигареро аз ин қаманзори дилфиреб гурезон сохт. Қавони роҳзан аз марғи қабутари бегуноҳи масти ишқу зиндагӣ сахт андӯҳгин ва мутаассир гашт, ки фарёде барқашид ва суҳаноне ба забон овард, ки дили ҳамаро об мекард ва худ зор мегирист. Дар он дам суруше ғайбӣ аз осмон ӯро хитоб кард ва гуфт: Эй қавон, он чӣ ту бар лаб рондӣ, шеър буд, шеъре мавзун ва хушоҳанг, шеъре дилнавоз ва руҳпарвар, ту шоирӣ, на роҳзан. Ин шеваи зиндагиро раҳо кун ва ба дунболи шоирӣ бирав. Ту рӯзе бузургтарин шоири забони санскрит хоҳӣ шуд... Валмикӣ як лаҳза ба худ омад. Ба атроф нигарист ва қасеро надид, аммо он суҳанон дар гӯшаш танинадоз буд: «Ту шоири бузурге хоҳӣ шуд».

Калимоти хушоҳангеро, ки чанд лаҳза пеш бар забон ронда буд, бори дигар такрор кард ва ба дунболи он боз ҳам мазомине бар марги парандаи паруболшикаста ва бечон бар забон овард [139, ба нақл аз 30, с. 8-9]. Маълумоти дигаре дар бораи ин сароянда бар мабной ривоятҳо буда, аз ин беш дар даст нест. Он чи дар ин ҳамосаи ошиқона ба тасвир омадааст, боадолатона, пешрафта, дар руҳияи мардумпарварӣ, инсоният, эҳтирому такрими инсонҳои воқеӣ ва одӣ будааст. Бехуда нест, ки муҳаққиқи адабиёти ҳиндӣ Израил Самойлович Рабинович сахнаҳои ба тасвир омада дар «Рамаяна»-ро дар муқоиса ба ҷомеаи дар «Маҳабхарот» дарҷефта, пешқадам ва мутараққӣ меҳисобад [116, с. 29], зеро аз ҷузъиёти тасвирефта ҷомеаи пешрафта, аз нигоҳи маънавӣ қаҳрамононаш ғанӣ ва комилтар мебошанд. Ҳамин муҳаққиқ бар он аст, ки вақоеи дар асар дарҷ гардида, далолат бар ҳодисаҳои таърихӣ тасаруфи Шрӣ Лонко аз тарафи ҳамсоҷони шимолии он доништани олимони муаррих беасос намебошад [116, с. 29].

Ҳамин гуна хулоса ва натиҷаи ин навиштаҳо он аст, ки ҳамосаи «Рамаяна» огоҳиҳо, маълумотҳои моро аз замони таълифи он, ки муайян аст бештар ва ҷомеаи онро, тафаккур, андеша, ҷаҳонбинии он ҷомеаро барои мо равшан менамояд. Муаллифи ин ҳамоса ҳам шартан Валмикӣ хонда шудааст. Дар ибтидо ин асар мисли асари аксари осори он замон аз тарафи гӯяндагону сарояндагони мардумӣ гуфта ва шифоҳӣ суруда мешудааст. Баъдан он ба шакли китобӣ ва ба забони санскрит танзиму тадвин гардидааст, ки дасткорӣ ва тасарруф дар матни он низ шудааст. Бараҳмани зоҳид Валмикӣ муаллифи ҳамин тадвини охир буда, таҳрири санскритии китобии онро анҷом додааст. Дар замонҳои баъдӣ ҳамин корро дар асри XII-XIII ба забони тамилӣ Карпан ва дар асри XVII Тулсидос (1532-1623) ба забони бангоӣ анҷом доданд. Ҳамосаи ҳамеша ҷовидони ситоишгари ишқу зиндагии «Рамаяна» ба забонҳои гуногун олам баргардон шудааст. Вале саргузашти он ба забони форсии тоҷикӣ достони шуниданӣ ва хонданӣ

ва маҳбубияту ҷаззобияте дорад, ки сазовори таҳқиқу пажӯҳиши алоҳида мебошад.

2.2.1.Тарҷумаҳои форсии «Рамайна»

«Рамайна» дар баробари дигар осори адабӣ ва мазҳабии Ҳинди бостон дар назди ҳокимони Бобурии ин сарзамин аз дostonҳои мавриди таваҷҷуҳ ва маҳбуб шуморида мешавад. Дар замони боло рафтани неҳзати тарҷума дар Ҳинди давраи Акбар (1556-1605) нахустин тарҷумаи ин ишқнома ба форсии тоҷикӣ маҳз бо дастури ҳамин подшоҳи мунҷии сулҳи кулли байналақвом дар ин сарзамини бисёрмиллату забон бо адабиёти қадиму пурмухтаво сурат гирифтааст. Абдулқодири Бодоунӣ (948-1004х.қ./1541-1593м)- таърихнигор ва мутарҷими тавонои дарбори Акбар дар соли 992х.қ./1581 бо фармони ӯ даст ба тарҷумаи манзуми «Рамайна» зад ва онро ба соли 997х.қ./1586 ба итмом расонид. Аз ишораи Бодоунӣ дар «Мунтахабу -т-тавоҳих»- пайдост [3 с. 336-337], ки онро аз достони санскрит бар асоси ривояти манзуми Валмики тарҷума кардааст: “Ва дар ин айём фақирро тарҷумаи китоби “Ромоян” фармуданд, ки дар тасниф бар “Маҳобҳорот” сабақат дорад ва бисту панҷ ҳазор шилук аст ва ҳар шилук фикраест шасту панҷҳарфӣ ва он афсонаест дар зикри Ромчанд роҷаи шаҳри Авадх, ки ӯро Ром мегӯянд ва ҳиндувон ба тариқи ҳулул ба худой мепарастанд. Ва мучмали он ин аст, ки Сито –зани ӯро деве даҳсар Рован ном ҳокими ҷазираи Ланко фирефта бурд. Ромчанд бо Лачҳман бародари хеш ба он ҷазира рафта ва лашкаре бешумор аз маймунон ва хирсон, ки адади онро муҳосиби ваҳм надонад, чамъ карда, пуле ба арзи чаҳорсад курӯх ба рӯи дарёи Шӯр баста, ва баъзе маймунонро мегӯянд, ки ҳамон тур ҷастаанд ва баъзи дигар гузашта ва мисли ин хурофоти мутаноқиза бисёр аст, ки ақл дар радду қабули он мутаваққиф аст. Ва ба ҳар тақдир Ромчанд маймунсавор аз пул гузашта, ҳафтае чанги азим карда, Рованро бо тамоми авлоду аҳфодаш кушта, хонадони ҳазорсолаи ӯро ба бод дода ва Ланкоро ба

бародари Рован супурда, ба шаҳри хеш омад ва ба зуъми ҳиндувон даҳзозор сол ҳукумати чамеъи Ҳиндустон ронда, ба мустақари аслии хеш расид. Ва зуъми ин тоифа он аст, ки олам қадим аст ва ҳеҷ гоҳ аз навъи башар холӣ нест. Ва аз ин воқеа садҳазорон ҳазор сол ва ба вучуди Одам Абулбашар, ки аз хилқати ӯ ҳафт ҳазор сол гузашта, қоил нестанд. Ва зоҳир ин аст, ки ин воқеот ё рост нест ва афсонаи мучаррад аст ва ҳаёли маҳз чун “Шоҳнома” ва қиссаи “Амир Ҳамза” ё дар замони тасаллути баҳоим ва чинниён буда. Валлоҳу аълам битаҳқиқиҳи.” [3, с.336-337]. Мутаассифона, аз тарҷумаи манзуми ин асар нусхае боқӣ намондааст, вале тарҷумаи мансур аз Бадоунӣ имрӯз мавҷуд аст, ки ба шумораи Or1248 дар Музеи Британия ниғаҳдорӣ мешавад, ки матни он бо ҳиммату кӯшиши Абдулвадуд Азҳарии Деҳлавӣ [29] ба чоп расидааст. Бадоунӣ тарҷумаи Рамаёнаро дар давоми чор сол анҷом додааст [3, с.336-366]. Тарҷумаи мазкур асоси тарҷумаҳои манзуму мансури дигаре ба забони форсии тоҷикӣ гардидааст. Дар ҳамин ҷо ҷойи он аст, ки аз фаъолияти тарҷумонии ин мутарҷиму таърихнигори чирадаст чанд суҳан гуфта бошем, зеро дар неҳзати тарҷумаи замони Акбар ӯ аз пешгомони ин ҳаракати адабӣ будааст. Ӯ аз шогирдони Шайх Мубораки Ногурӣ-падари Абулфазли Алломӣ – вазири ислоҳотгари Акбар ва Файзии Файёзӣ маликушшуарои дарбори ӯ мебошад. Дар ин бора худаш дар чилди дуюми «Мунтахабу-т-таворих» дар зимни шарҳи ҳоли Шайх Мубораки Ногурӣ менависад: “ҷомеъи авроқ (яъне Абдулқодири Бадоунӣ- А.М) дар унфувони шубоб ба Агра чанд сол дар мулозиматаш сабақ хонд, алҳақ соҳиби ҳаққи азим аст... [4, с. 52]. Ҳамин гуна ишорат дар бораи замони дар дарбор даъват шудани хеш (981 х. қ./1576) бо Мир Саййид Муҳаммад Миралии Амруҳағӣ, ки бо падараш ҳамсабақ буда, дар дарбор ба ӯ насихату роҳнамоиҳо мекардааст, ёд мекунад [4, с. 52] Аз чадалҳо ва муборизаҳои дохилидарбории замони Акбар дар чандин ҷойи ин китоби хеш, ки аз таърихҳои воқеъии он замон аст, ёд ва дар зимн аз ҷузъиёти рӯзгори хеш ҳам ҳарфҳое ба миён овардааст [4, с. 53-55].

Агар аз фаъолияти таърихнигории ӯ, ки мавзуи баҳси ин рисола нест, бигзарем, фаъолияти тарҷумонии ӯ қобили тааммул ва андеша рондан мебошад. Аз он, ки Бадоунӣ аз ашхоси донандаи забони санскрит будааст, аз забони асл китобе бо номи Сангҳосан Батисӣ (дар санскрит *singhasanadvatrun-shatika* Сингҳосанадватран –Шатико)-ро ба форсӣ таҳти унвони “Номаи хирадафзо” ба дастури Акбар ва дастёрии яке аз адибони ҳиндуиасли он замон дар соли 972/1574 баргардон менамояд. Асари мазкур аз 32 достони таърихӣ ва ирфонии пандомӯз иборат мебошад. Достонҳо дар бораи дӯстнавозӣ ва сифоти писандидаи Роҷа Бакармоҷит/ Вакармодатия аз Баруҷ Пандит вазири Роҷа Баҳруҷ нақл мекунанд. Сию ду достон аз забони сию ду патлӣ ё батлӣ-маъмури таҳти Бакармоҷит буданд, нақл мешаванд. Достонҳои мазкур ба сабаби иштиҳор ба ҷуз тарҷумаи Абдулқодири Бадоунӣ ҳадди ақал даҳ тарҷумаи дигар ба забони форсӣ доранд, ки дар китобхонаҳои олам нусхаҳои онҳо мавҷуд мебошанд [58, с. 1431-1432]. Дар бораи тарҷумаи ин достонҳо аз тарафи шоир Хоча Хусайни Марвӣ дар қисми сеюми «Мунтахабу-т-тавориҳ» чунин ишорае вомерем: “Ва ин абёт дар наът аз китоби «Сангҳосан Батисӣ» аст, ки бандағони подшоҳӣ ба ӯ фармуда буданд ва ба итмом нарасид.

Маснавӣ:

Хушалҳон андалеби боғи иблог,
Мукаҳҳал наргисаш аз куҳли “мо зог”.
Кашада дар Забур он насхи беқил,
Қалам бар нусхаи Тавроту Инчил.
Нубувватро ба даргоҳаш ҳавола,
Имомуланбиё, хатмуррисола [4, с. 123-124].

Асари дигаре, ки Абдулқодири Бадоунӣ онро аз забони санскрит ба забони форсӣ тарҷума кардааст, «Мунтахаби “Таърихи Кашмир» мебошад, ки онро дар соли 988/1580 Мулло Шох Муҳаммади Шохободӣ бо номи “Роҷ тарангинӣ” ҳам ба дастури Акбар анҷом дод [3, с.374].

Асли ин китоб, ки ба санскрит аст (Roj Terangini) ба маънои Дарёи шоҳон ё Баҳрулмулк дар таърихи Кашмир ба калами Пандит Калҳан шоири ҳамосасарои кашмирӣ будааст, ки вақоеи Кашмирро аз се ҳазор сол пеш аз милод то соли 1149 милодиро дар бар мегирад. Китоб ба назми санскрит дар 8 тиринг (китоб) иборат мебошад, ки Пандит Калҳан онро 1147 оғоз ва 1149 ба поён расонидааст. Кулли китобҳои ин асар дар бораи 144 шоҳону рочағони Кашмир маълумот дода, се китоби аввал аз афсонаҳо ва боқӣ бо воқеаҳо ва рӯйдодҳои таърихӣ тазйин ёфтаанд. Бори аввал он аз тарафи Мулло Аҳмади Кашмирӣ пас аз 280 соли таълифи он бо дастури Зайнулобидин Султони Кашмир (879-927/1422-1472) ба форсӣ баргардонида шудааст, вале аз ин тарҷума нусхае боқӣ намондааст, баъдан 441 сол пас аз таълиф бо 119 сол пас аз тарҷумаи аввал соли 998/1589 бо фармони Акбар Муллошоҳ Муҳаммад дубора онро тарҷума кардааст. Пас аз он Бадоунӣ дар соли 988/1580 тарҷума ва тасҳеҳ намудааст, бо кӯшиши Собери Офокӣ ба чоп расидааст [33] дар бораи тарҷумаҳои дигар осори санскрит ба форсӣ дар ин давра навиштаанд, ки замони Зайнулобидини Султони Кашмир аз пурмахсултарин давраҳо будааст [148, с. 76-90; 149, с. 30-31]. Дар тарҷумаи дигаре аз Абдуқодир Бадоунӣ аз як афсонаи ҳиндӣ ба номи “Баҳру-л-асмор” аст, ки онро барои Султон Зайнулобуддин тарҷума карда будааст ва онро барои Акбар подшоҳ такмил кардааст. Дар тӯли 5 моҳ чилди дуҷуми онро тарҷума ва ҳамаи онро таҳриру такмили нав кардааст [97, с. 814].

Фаъолияти тарҷумонии Абдуқодир Бадоунӣ ба тарҷумаҳои санскрит ба охир мерасад. Ӯ асари чуғрофии Ёкути Ҳамавӣ “Муъҷаму-л-булдон”-ро аз арабӣ ба хамроҳии 10 ё 12 нафар мутарҷимони дарбори Акбарӣ ба форсӣ гардонидааст. Ҳамчунин қисмате аз “Қомеъу-т-таворих”-и Рашидиро аз арабӣ форсӣ баргардон кардааст.

Тарҷумае аз “Рамайна”- ба унвони “Вазифату-л-файзӣ” (чопи сангии Лакҳнав 1872 ва 1877) ба Абдулфайз Файзии Акбарободӣ (954-

1004) нисбат додаанд, ки саҳеҳ нест. Асли ин тарҷума ба Муншӣ Пармайсурӣ Саҳои Масрур тааллуқ дорад. Лола Чанд Амал мутахаллис ба “Чанд” онро такмил кард. Ин манзума шомили 1622 байт мебошад ва достони “Ром ва Сито”-ро дар 1891 ба унвони “Вазифаи Файзӣ” соли 1893 дар Агра чоп шудааст. Матни нисбатан мукаммали “Рамайнаро”-ро Амар Сингх ба наср тарҷума кардааст, ки онро дар ҳафт бахш, ки баён ном дорад, дар соли 1117 ба анҷом расонид. Тарҷумаи мазкур аввал ба тасҳеҳи Амар Паркош дар Лакхнав ва аз тарафи Азҳари Дехлавӣ дар солҳои 1350 ва 1351 дар ду ҷилд дар Техрон чопи муосир шудааст [30].

Тарҷумаи дигари манзумаи ин асар ба қалами Гардҳар Дос /Гурухар Дос дар солҳои 1033-1036 ба Чаҳонгирпошоҳ (1014-1037) дар 5900 байт мавҷудааст, ки нусхае таҳти шумораи Оғ. 1251 дар Музеи Британия ва ба шумораи N.M.1973-162 дар Музеи миллии Покистон-Карочи мазкур мебошанд. Тарҷумаи мазкур ба он фарқ мекунад, ки баръакси матни тарҷумаҳои дигар Сито бар замин фуру намеравад, балки бо саворие ба олами боло суъуд мекунад. Гулол фарзанди Сари Гӯбанд дар соли 1092 “Рамайна”-ро ба насри форсӣ тарҷума кардааст, ки нусхае аз он дар Музеи миллии Покистон – Карочи таҳти шумораи N.M. 1969 – 218 мавҷуд аст [72, с. 1230; 122, с. 87]. Тарҷумаи дигари насрӣ аз Дибӣ Дос Коитҳа бар мабнои ривояти Тулсидос ҳам дар даст аст, ки нусхаи он дар Музеи Британия таҳти шумораи Оғ. 1249 махфӯз мебошад. Баргардони манзумаи “Рамайна” бо номи “Наргисистон” ба қалами Чандрман Коита мутахаллис ба Бедил дар соли 1104- 1105 ҳам анҷом ёфтааст ва ба Аврангзеби Оламгир (1068-1118) бахшида шудааст, ки он аз тарафи Муҳаммад Козими Каҳдӯй дар соли 1392/2014 чопи муосир шудааст [32]. Ин манзума аз бахшҳои Сароғоз (байтҳои 1-62), Дар баёни сифати асмои илоҳӣ (байтҳои 63-95).

Дар мадҳи Муҳаммад Аврангзеб подшоҳи Оламгир ғозӣ (байтҳои 96-127), сабаби таълифи китоби “Наргисистон” ва изҳор намудани аҳволи хеш (байтҳои 128-176) ва матни достони “Наргисистон” дар шаш

дафтар чамъан дар 4789 байт ибрат мебошад [32, с. 1- 7]. Панҷ дафтари он дар баҳри ҳазач ва дафтари шашуми он, ки ба вақоеи чанг марбут аст, дар баҳри мутақориб навишта шудааст [82, с. 422]. Калонтарин матни манзуми “Рамаяна” аз ҷониби Лола Амонат Ройи Лолпурӣ/ Лаълпурӣ дар 40000 байт дар соли 1268/ 1825 дар шаш боб суруда шудааст. Амонат Рой дар сохтори манзумаи хеш тағйирот дароварда пас аз ҳар боб як ғазал овардааст [82, с. 422]. Миср Ром Дос мутахаллис ба “Қобил” дар соли 1281/1864 4 дафтари “Рамаяна”-ро дар се ҳазор байт бо номи “Ромнома” эҷод мекунад ва ин маснавӣ ҳам дар соли 1884 ба чоп расидааст [82, с. 423]. Муншӣ Чаган Кишур дар охири асри XIX маснавии “Найранги хусн”-и хешро, ки бо номи “Баҳорачудҳия” ҳам маъруф аст дар 999 байт навишт, ки дар соли 1886 дар Агра ба чопи сангӣ расидааст. Маснавии хурде бо номи “Хулосаи “Ромоян” аз Муншӣ Макҳан Бонкилол “Зор” дар 141 байт ҳам ба чоп расидааст. Рой Моҳидев Билии Дарёободӣ тарҷумаи хешро аз ин асар дар навъи адабии қасида дар 159 байт офаридааст, ки соли 1915 дар Файзобод ба чоп расидааст. Дар навъи қасидаи 242 байтӣ Ҳарбалабх Ситҳ тарҷумае анҷом дод, ки чоп шудааст. Муншӣ Муҳан Сингҳ ҳам назми ин достонро ба форсӣ анҷом додааст [82, с. 423].

Манзумаи ҳамосии “Рамаяна” ба забони тоҷикӣ ҳам баргардон шудааст. Соли 1987 шоир Бобо Ҳоҷӣ (1928-2016) аз тариқи нашриёти “Адиб” тарҷумаи ин ҳамосаро ба чоп расонид [28]. Тарҷумаи мазкур аз рӯи тарҷумаи русии ин асар, ки дар силсилаи “Китобхонаи адабиёти чаҳон” [25] чоп шудааст, анҷом ёфтааст. Дар ин тарҷумаи манзум “Рамаяна” аз ҳафт китоб иборат аст: Китоби якум – китоби бачаҳо, ки фарогирии фаслҳои дар таърифи салтанати Дашаратҳа ва пойтахти ӯ, дар ситоиши шаҳри Айодҳа, дар ситоиши камони Шива мебошад. Китоби дуюм ба номи Китоби Айодҳанома аз ҳаждаҳ фасл иборат буда, воқеаҳои дарбори Дашаратҳаро дарбар мегирад. Китоби сеюм Китоби чангал номида шуда, аз даҳ фасл иборат ҳодисаҳои дар инзиво ва

зистани Рама дар чангалро накл мекунад. Дар китоби чорум – Кишкиндха аз фаслҳои дар ситоиши кӯли Пампа, гуфтори Рама дар бораи мавсими боронҳо, гуфтори Рама дар васфи тирамоҳ иборат аст.

Китоби панҷум – Қиссаи соҳибҷамол унвон дошта, аз ворид шудани Ҳанумат – Ҳанунат- Ҳанумон, ки дар тарҷумаи тоҷикӣ- Хонумон шудааст (дар асл номи худост, ки ба ҳайбати инсонӣ бо сару думи маймун намоиш медиҳанд) ба шаҳри Ланка ва тамошо кардани ӯ ин шаҳрро, ҷустуҷӯ намудани Ситоро, тавсифи қасри Равана (дар манзумаи форсии Масеҳо Равон –М.А.)- ҳокими Ланка (Шри-Ланка) ва тавассути наздикони ӯ ба қасри Равана дохил гардида, наёфтани Сито ва аз чангал пайдо намудан ва рабудани ӯ бо оташ задани шаҳри Ланка ин қисмат хотима ёфтааст.

Китоби шашум бо номи Чангнома ба чангҳои Рама (Ром) дар Ланка ва дар ниҳоят ба кушта шудани Равана (Рован) ба дасти Рама (Ром) ин бахш ба итмом мерасад.

Китоби ҳафтум ин тарҷума бо номи Охиркитоб хеле кӯтоҳ, дар ду саҳифа [28, с. 160-161], ба наср навишта шудааст. Дар ин бахш анҷоми кори Сито бо пайвастон ба Рама ва зиндагии онҳо ва ибрази нобоварии мардум ба Сито ҳангоми дар дасти Рован будан, суҳан меравад. Сито бо раводиди Рама ба чангал ба назди зоҳиди порсо Валмикӣ меравад, ки дар ин ҳангом аз Ром обистан буд. Валмикӣ ба покии Сита эътиқод дошт. Пас аз чанде Сито ду писар ба дунё меоварад, ки инҳо Кушо ва Лава буда, дар чангал ба камол мерасанд. Валмикӣ достони “Рамайна”-ро ба охир мерасонад ва онро ба ин писарон меҳонад. Онҳо ба сарзамини Кушала ба суроғи падар меоянд, Рама онҳоро мепазирад ва чашни бузурге ораста қурбонӣ мекунад, ки дар он Валмикӣ ҳузур дошта, бародарон суруди ҷовидонаи “Рамайна”-ро меҳонанд. Барои овардани Сита ба чангал кас мефиристад, ки ба покӣ ва бегуноҳии хонумаш ҳеҷ шакке надорад. Танҳо барои дар назди халқ исбот намудани бегуноҳӣ аз ҳуди Сито меҳонад, ки коре анҷом диҳад, ки мардум ба ӯ бовар кунанд.

Сито ба мардум қасам меҳурад, ки ба шавҳараш вафодор будааст ва ба сӯи Замин мурочиат мекунад, ки Модар – замин канорашро боз кунад ва духтари хешро (Ситоро- А.М.) ба оғӯш бигирад. Дар ҳамин асно замин боз шуда, Сито бо модараш омезиш меёбад ва бихишт меравад. Баръакси гунаҳои форсии ин манзума дар ҳамин дoston анҷоми дигаргуна дорад. Пас аз рафтани Сито Рама ғамгин ва афсурда мегардад, ки боз аз маҳбубаи хеш ҷудо аст. Бо хоҳиши ӯ ҳайкалтарошони моҳир пайкараи тиллоии Ситоро месозанд, ҳамеша мавриди парастии бошад. Ром пас аз ба пирӣ расидан салтанатро ба писаронаш супорида, худаш ба тоату ибодат машғул гардида, баъд аз мурдан рӯҳаш ба осмон парвоз ва бо Сито мепайвандад [28, с. 161]. Китоб бо тавзеҳоти муфассал такмил карда шудааст [28, с. 162-170].

Дар ҳамин ҷо бояд афзуд, ки тарҷумаи мазкур қадами хеле хуб дар шиносидани ин шоҳасари бостонӣ ба хонандагони муосири тоҷик мебошад.

Тарҷумаи мазкур бори дигар бо дастгирии Сафорати Ҳиндустон дар Тоҷикистон бо кӯшиш ва муқаддимаву тавзеҳоти ҳиндшиноси маъруфи тоҷик, доктори илми филология Ҳабибулло Раҷабов аз тариқи нашриёти “Эр-граф” аз чоп баромад [27]. Чопи дувуми ин тарҷума бо мурочиати Сафири Ҷумҳурии Ҳиндустон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Виҷа Сингх, сарсухани Ҳабибулло Раҷабов таҳти унвони “Рамайна”-ҳамосаи бемисли мардуми Ҳинд” [120, с. 4-12] ва дар ҳар саҳифаи матни китоб мафҳумҳои асосии ин манзума ба қалами мавсуф шарҳу тавзеҳ ёфтаанд, ки барои дарки мазмуни он ёрӣ мерасонад. Тағйироти асосии ин нашр муқаддимаи он мебошад, ки дар он маълумоти муфиду судманд оид ба замони офаридани ин ҳамоса, муаллифи он, мазмуну муҳтавои асар, таъсири нуфузи он дар ҳаёти фарҳангии мардуми Ҳинд оварда шудааст. Муаллифи мақола бар он аст, ки мувофиқи таҳқиқи пажӯҳишгарони замони муосир ҳамосаҳои “Маҳабҳарата” ва “Рамайна” нахуст дар шакли шифоҳӣ-забони гуфтугӯӣ эҷод гардидаанд.

Ашрофзодагону бараҳманнон ва низомӣён, ки дар чомаи табақоти Ҳинд нуфуз доштаанд, “ба хоџаи аз ин асарҳо кандан ва ҷудо кардани решаҳои мардумӣ онҳоро аз нав мутобиқи ҳадафҳои худ кор карда баромаданд ва ба забони санскритӣ гардониданд” [120, с. 11-12]. Дар муқаддима инчунин омадааст, ки достонҳои ҳамосии “Маҳабхарата” ва “Рамаяна” дорои қаҳрамонҳо, симоҳои зиёдест, ки ҳар як бо ҳолати хислати хоси хеш ва барои таъйиду тасдиқи амале истифода шудаанд. Ин асарҳо донишномаи зиндагии мардумони Ҳиндустони қадим мебошанд. Ба хонандаи худ ин асарҳо таъсири эстетикӣ ҳам расонида метавонанд [120, с. 10-11].

Дар ин нашр чанде аз истилоҳҳо ва номҳои ҳиндӣ, ки дар нашри аввал бо таъсири русӣ дигаргуна омада буданд, ислоҳ ва ба асл наздик карда шудаанд. Инчунин ҳар мафҳуме, ки дар ин асар омадааст, бо тавзеҳи лозим дар поварақи ҳар саҳифа барои хонандаи асар шарҳ карда шудааст. Дар ин нашр исмҳои хос ва чинси Хонумон ба Ҳануман, Шурпанокҳа ба Шурпанакҳа, Индражит ба Индрачит, Ҳоруда ба Ҳаруда, Кумбҳакарна ба Кумбҳакарна, Амровати ба Амраватӣ, Ежурведа ба Яжурведа, Атхарваведа ба Атхарваведа, дхарма ба дхарма Брихаспати ба Брихаспатӣ, Кекоя ба Кекайӣ, Шамбора ба Шамбара, Сумантр ба Сумантра, Мону ба Ману, ҳадябахши нур ба Адябахши нур, Ишквоку ба Ишиваку, Гудаври ба Гадаварӣ, Сорча ба Сарча, Вийна ба вина, Тийлак ба тилак, гандха ба гондха, Бароҳимшотрав ба Бароҳимшатрав Нароча ба нарача, шатагҳни ба шатагҳанӣ, ашвакарна ба ашвакарна, Сварбҳону ба Сварҳану иваз ва ислоҳ карда шудаанд.

Дар маҷмуъ тарҷумаи тоҷикӣ ин асар дар адабиёти муосири мо ҳодисаи муҳимми адабӣ ба ҳисоб меравад. Танҳо эроди ягона ба ин тарҷума ҳамин метавонад бошад, ки агар аз тарҷумаҳои форсии он истифода мешуд, дар муҳтавои он беҳбудӣ афзуда мегардид.

Ҳамон гуна ки мебинем агарчи тарҷумаҳои зиёде аз ин достони куҳан дар даст ҳаст, вале ҳамоно ба иттифоқи аҳли назар беҳтарин

тарҷумаи форсии он тарҷумаи Мулло Саъдуллоҳ Масеҳои Понипатӣ мебошад, ки дар навъи маснавӣ ва баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзӯф ва мақсур суруда шудааст. Тарҷумаи Масеҳои Понипатӣ озодона ва эҷодкорона сурат гирифтааст ва онро метавон асари мустақили адабӣ ба шумор овард.

Тарҷумаи “Рамаяна” аз тарафи Шайх Саъдуллоҳи Масеҳо пас аз тарҷумаи мансури Абдулқодири Бадоунӣ (дар соли 997х.к./1586м) дувумин тарҷумаи ин ҳамоса ва нахустин баргардони форсии манзуми он мебошад. Ин тарҷума бо вижагиҳои худ аз дигар тарҷумаҳо фарқ дошта маншаи тарҷумаҳои зиёди баъдӣ ба назм ва наср ба забони форсии тоҷикӣ гардидааст. Дигар он ки Масеҳо ҳам мисли Абдулқодири Бадоунӣ форсизабон ва бино бар навиштаи баъзе манобеъ донандаи забони санскрит ҳам будааст. Дар тарҷумаи ӯ хатти сюжети асар нигоҳ дошта шудааст, ки гувоҳи он мебошад, ки мутарҷим дар баробари тарҷумаи форсӣ асли асарро ҳам дар даст доштааст, ки мутобиқати чӯзҳои он бо тарҷумаи форсӣ инро исбот мекунад. Танҳо дар оғози маснавии Масеҳо бобҳои мавҷуданд, ки бар тибқи сурудани ин навъи адабӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ ҳузури чунин бобҳо ҳатмӣ мебошанд. Пеш аз ҳама Масеҳо бар риволи суннати маснависароӣҳои форсии тоҷикӣ унвони онро “Ром ва Сито” мегузорад, ки аз номи қаҳрамонҳои асосии ин ҳамосаи ишқӣ гирифта шудааст. Ин ҳамоса дар васфи қаҳрамониҳои Ром, ки мазҳари Вишну – худои нигоҳдоранда доништа мешавад. Аз қадимтарин ҳамосаҳои ишқии Ҳинд мебошад, ки асли мавзӯи меҳварии онро воқеаҳои асотирӣ, ки бо воқеаҳои таърихӣ омехтаанд ва бархурдҳои миёни нерӯҳои неку бад ташкил медиҳад. Воқеаҳои ҷодуӣ ва сеҳромез дар ҳамоса мавқеи хос доранд, ки аз қидмати мавзӯи он гувоҳӣ медиҳанд.

Дар ин рисола мо ҳам ҳангоми сухан аз асли ин дoston ба тарзи “Рамаяна” ва дар вақте ки сухан аз тарҷумаи форсии тоҷикӣ меравад,

тибки талаффузи форсии он “**Ромоян**” ва “**Ромояно**” навиштаем, ки хадафи мазкур барои нигоҳ дошатни асолати матни дoston ба забонҳои ёдшуда мебошад. Ҳар мавриди шабоҳатҳои ин ҳамоса бо осори ҳамосии форсии тоҷикӣ бисёр таҳқиқотҳо ҳам сураат гирифтааст, ки дар муҳимтарини он симои Ром бештар ба Сиёвуш аз “Шохнома” монанд карда мешавад ва аз муқоисаи онҳо ба ин натиҷа мерасанд, ки ҳар ду қахрамон шасияти ахурӣ буда, барои дафъу рафъи нерӯҳои аҳриманӣ муваззаф гардидаанд [59; 60; 91, с. 316 -337].

Дар ин ҳамоса масъалаҳои офариниши мазҳари некуӣ ва покизагӣ – Ром ва мазҳари ифбат, вафодорӣ ва тадовуми насл – Сито ва мазҳари бадӣ ва нопокӣ – Раван – фармонравои Сейлон ба тасвир кашда шудааст, ки шарҳи муборизаҳои онҳо дар меҳвари дoston қарор дорад, ки ниҳоят бо пирӯзии нерӯҳои хайр бар шар ба поён мерасад. Вижагиҳои асотирии ҳамоса дар тарҷумаҳои форсии он ҳам нигоҳ дошта шудааст, ки ҳовии тахайюлотӣ башар дар он замон ва тасаввури ӯ аз офариниш мебошад.

Дар оини браҳмой тамоми ҷанбаҳои гуногуни фалсафии ҳиндуҳо акс ёфтааст, ҳамосаи “**Рамаяна**” дар таҷассуми афкори фалсафӣ ва ҷаҳонбинии онҳо дар замони бoston аз муҳимтарин асарҳо ба шумор меравад. Дар дostonи Масеҳои Понипатӣ оғози ин маснавӣ пас аз он ки Ром дар хонадони Роча Ҷасрат таваллуд мешавад, барои тарбияи он Басуамтар – зоҳиди ғорнишин ба даргоҳи роча меояд, ки ӯ намоди Вишну – худои нигоҳдоранда ва Вишну дар матнҳои форсӣ ба Басу – Басан ё Башну омадааст, ки маънои “ҳамачогир” ва намоди субот, назм ва қонун буда, бо ҷеҳраҳои мухталиф ба замин меояд [130, с.81]. Ҳамин таълимоти бostonии ҳиндуҳо дар ду шоҳаи мазҳабии онон чун чайнизм ва ҳиндуизм қисмат мегардад, ки ҳар ду барои посух гуфтан ба ниёзҳои маънавии мардум зухур кардаанд, ки бо таълимоти ирфонии гузаштагонӣ мо саҳт дар иртибот ва пайванд будаанд, ки дар маснавии “Ром ва Сито” –и Масеҳои Понипатӣ аз ин пайвастагӣ суд ҷуста

шудааст. Дар таълимоти чайнӣ роҳи начоти инсоният аз азоби умр - парҳез аз олудагӣ доништа мешавад. Ҳар бечон кардани чонварон, наботот мучиби нопокӣ мешавад, ки ин амалҳо дар оини чайнӣ манъ шудааст. Асли фалсафаи адами озор ва адами хушунати Маҳатма Гандӣ аз ҳамин маншаъ мегирад [102, с. 283].

Шоҳаи буддоии оини ҳиндуҳо ҳам ба зуҳури Будо, ки дар асл шоҳзода буд, барои посух гуфтан ба ниёзҳои чома ба риёзати ҳафтсола пардохт ва ниҳоят инсоният аз азоби таносух ва тасалсули ҳаёт дар шаклҳои гуногун пешниҳод кард, ки нахустини он саркӯби орзу мебошад, ки муодили “нафс” дар ирфони гузаштагони мо мебошад ва ин маънӣ дар маснавии “Ром ва Сито” дар қисмати муқаддимаи он ки ба масъалаҳои ирфони амалӣ марбут ҳастанд, бозтоб ёфтааст [31, с. 33- 56]. Асли дувуми будой ҳамон аст, ки вучуди инсон чузъе аз кулли коинот мебошад. “барои расидан ба саодат одамӣ бояд “ман” – и худро нобуд кунад, то ба кул бипайвандад” [102, с. 284]. Асли сеюм ишқи фарогири ҳар инсон ба ҳамаи мавҷудот мебошад. Ягонагии ҳамаи мавҷуди офарида мучиби раҳиҳои башар мегардад. Асли чорум шафқат аз тарафи ҳар инсон ба ҳама мавҷудот мебошад. Он мизони ташҳиси аъмоли хубу бад мебошад. Ин ҳамаи аслҳои буддой барои камоли инсон роҳнамо мебошанд, ки ғояти ниҳиҳои мазҳаб ҳамин буда, ин ақида ҳам дар дoston таҷассум ёфтааст, ки мутобиқ ба таълимоти ирфонии тасаввуф будааст ва ин пайвастагӣ дар дostonи “Ром ва Сито” –и Масеҳии Понипатӣ машҳуд ва аз рукнҳои аслии дoston ба шумор меравад. Дар дoston руҳи маънавии ирфони амалӣ бо мазмуни ҳамосаи ишқӣ пайваст ва барои баёни матлаб истифода шудааст.

2.2.2. Шайх Саъдуллоҳ Масеҳии Понипатӣ ва маснавии “Ром ва Сито”- и ӯ

Дар бораи Мулло Саъдуллоҳ Масеҳии Понипатӣ маълумоти хеле кам дар даст дорем. Он чи аз ишоратҳо ва ёддошти тазкираҳо бармеояд,

хамин аст, ки Саъдуллоҳ ном дошта, бо тахаллусҳои “Масеҳ” ва “Масеҳо” шеър сурудааст.

Дар бораи Масеҳи Понипатӣ дар тазкираи “Каламоту-ш- шуаро”-и Муҳаммадафзали Сархуш (1050- 1127/1637- 1721) маълумоти нисбатан батафсил омадааст, ки мувофиқи он Шайх Саъдуллоҳи Масеҳо “шоири фарро” ва аз “ҳамсуҳбатони Шайдо” буда, бо ӯ “иттиҳоду яғонагии бисёр” доштааст, ки Сархуш ин байти Масеҳоро барои тақвияти хеш меорад:

Дар ману Шайдо намонд андар ҳақиқат ихтиёр,

Ман ба Шайдо монаму монад ба ман Шайдои ман [35, с. 175; 36, с.178].

Ҳамаи тазкиранигорон зодгоҳи ӯро деҳаи Кирона музофоти Сухранпури тавобеи Понипат доништаанд, ки нисбаи шоир ҳам ба хамин муносибат мебошад. ӯро фарзандхондаи Шайх Ҳасани Муқаррабулқон аз дӯстон ва пизишкони шоҳ Ҷаҳонгири Курагонӣ (ҳукмр.1014-1037/1503-1625) навиштаанд [90, с.2351-2352].

Маълумоти Хушгӯ дар бораи зодгоҳи Масеҳо дақиқтар ва аз муаллифони тазкираҳои дигар фарқ мекунад: “Шайх Саъдуллоҳи Масеҳо–тахаллус, аз қасабаи Кирона аст, ки панҷохқурӯҳии шимолии Дехлӣ аст. Бар лаби оби Чун воқеъ аст. Анбах дар он ҷо дар ғояти хубӣ мешавад. Ва он ки дар аксар маҷмуаҳо аз қасабаи Понипат ӯро навиштаанд, ғолибан ғалат бошад, чаро ки дар маснавии худ таърифи Кирона карда”, [42, с. 621]. Тақрибан дувоздаҳ соли зиндагии худро дар Банорас гузаронида, аз дӯстони наздики Шайдои Фатҳпурӣ будааст [90, с.2351-2352].

Хусайнкулихони Азимободӣ ҳам дар мавриди зодгоҳи Масеҳо фикри муаллифони болоро таъйиду такрор кардааст: “Масеҳо-номаш Саъдуллоҳ ва фикраш писанди дилҳои оғоҳ. Мавтанаш Гиронаи музофоти Саҳоранпур аст. Ва чун Гирона қариби Понипат аст, лиҳозо шуҳрат ба Понипатӣ дорад. Дар эҳёи калом масеҳодам буд ва дар ҷодаи

шоирӣ помустаҳкам. Бо Шайдои Фатҳпурӣ, ки дар нештари ассино-л-муъчама мазкур шуд, ниҳояти муҳаббат ва иртибот дошт” [47, с.1443].

Дар бораи осору ашъори Масеҳои Понипатӣ дар тазкираҳо гуфтугӯ ва назарҳои гуногун оварда шудааст. Хушгӯ бар он аст, ки “дар аҳди Ҷаҳонгирӣ шоири маъниёби соҳибқудрат буда. Агарчи дар бандубасти шеърӣ аксарҳо лағзҳои намоён карда, аммо дар талоши маънӣ ва мазмун бекарина аст” [42, с. 621].

Дар ҳамин ҷо ва дар “Калимоту-ш-шуаро” маснавии “Ром ва Сито”-ро ситудаанд. Фасоҳату хунари шоирии Масеҳоро бо овардани байтҳое аз ин маснавӣ онро бемонанд донистаанд. Аз ҷумла, дар ду маврид Масеҳоро шоири муваффақ шинохтаанд. Нахуст байте дар наъти паёмбар гуфтааст, чунин аст:

Дил аз ишқи Муҳаммад реш дорам,
Рақобат бо худои хеш дорам [14, с. 9].

Ин байтро ҳамаи тазкиранигорони ёдшуда оварда, таъкид кардаанд, ки аксари шуаро писандидаанд. Муаллифи “Калимоту-ш-шуаро” ин маъниро дар яке аз рубоӣҳои Саҳобӣ дарёфт карда, онро фасеҳтар донистааст ва меафзояд, ки шояд таворуд шуда бошад ва беҳабар аз ҳам дурудаанд. Рубоии Саҳобӣ ин аст:

Касро, ки ғами ҳабиб бошад, чӣ кунанд,
Бечораи бенасиб бошад, чӣ кунад?
Ишқи хубон бало фаровон дорад,
Онро, ки Худо рақиб бошад, чӣ кунад? [35, с. 176; 36, с. 178].

Байти дигаре, ки мавриди иқтибоси аҳли тазкира гардидааст, чунин аст:

Таронашро пирахан урён надида,
Чу ҷон андар тану тан ҷон надида, [14, с. 60].

Ин байт дар таърифи исмати Сито гуфта шудааст, ки “ҷамеъи хушхаёлон пушти даст гузоштанд. Ва ин як байтро як лак санчидаанд”. [35, с.176; 36, с.178].

Муаллифи “Калимоту-ш-шуаро” навиштааст, ки “Рӯзе Мирзо Мухаммадалии Моҳир ин байт мехонд ва таҳсин мекард ва медонист, ки дар наът гуфта. Мефармуд, ки : Эй кош, ин ҳама ашъоре, ки дар тамоми умр гуфтаам, ба он мард насиб мешуд ва ин байт ба ман медоданд. Фақир гуфт дар таърифи исмати Сито гуфта безътикод шуд. Дар чопи тоҷикӣ Сархуш ин ҷумла наёмадааст [36, с.178]. Фақир гуфт: Ачаб пастҳиммат ва дунҳиммат буда, чи тавр маъниро дар чӣ маҳал фуруд оварда. Фақир (яъне Сархуш-А.М.) ин мазмунро дар рубой баста, гузаронд:

Шарм оинадор аст зи бас чононро,
Пур сохта аз гули ҳаё домонро.
Урён баданаш надида пирохан хам,
Чун дар тан чону чон надида чонро.

Мирзо (Мухаммадалии Моҳир –А.М.) шунида гуфт: Боракаллох! Хуб ин маъниро мусулмон кардед [35, с. 176; 36, с.178]. Байти дигаре, ки аз ин маснавӣ дар тазкираҳо ва адабиёти дигар [36, с. 179; 42, с. 622; 53, с.164] онро зикр карданд, дар вақти фурӯ рафтани Сито ба замин мебошад:

Гиребони замин шуд ногаҳонн чок,
Даромад хамчу чон дар қолаби хок [14, с. 323].

Аз ин мувоҳисаҳо маълум мешавад, ки баҳсҳо дар атрофи ба назм овардани қиссаи “Ром ва Сито” дар замони зиндагии Масеҳо вучуд дошта, доим ӯро барои ба мазмунҳои ғайриисломӣ тавачҷух доштани дар маърази маломат мегузоштаанд. Ин маъниро эҳсос ва дарк карда, Масеҳо дар асари хеш як боб барои ҳосидон ихтисос дода, дар он ҷо ба онҳо ҷавоб гуфтааст. Бо вучуди чунин ранг гирифтани ҳодиса ҳам, дар ҷомеаи он рӯзгор муаллиф барои рафъи тухматҳои ҳосидон ба ин мавзӯ, даст ба таълифи маснавии “Пайғамбарнома” мезанад, ки нусхаҳои, аз ин асари ӯ ҳам дар китобхонаҳои кишварҳои гуногун мавҷуд

буда, аз ҷумла дастнависе аз он таҳти шумораи 888/pfII/IV дар китобхонаи Донишгоҳи Панҷоб ниғаҳдорӣ мешавад [90, с. 2352].

Маснавии мазкур дар бораи зиндагӣ ва рӯзгори Паёмбари ислом(с) суруда шудааст, ки бо ин байтҳо оғоз мешавад:

Ба бисмиллоҳ оғози ҳар кор кун,
Саранҷом тавҳиди Додор кун.
Ба номи фиристандаи Ҷабриил,
Раҳонанда Каъба зи асҳоби фил.

Таърихи хатми ин маснавиро худ дар ин байтҳо гуфтааст:

Ки кардам тамои ин китоби ғариб,
Бичустам таърихи вай аз мучиб.
Нидо кард андар дилам лутфи ӯ:
Ки соли тамомаш “муаззам” бигӯ.

[31, с. 9-32, с. 26-27]. Муаллифи муқаддимаи “Ромоёно” (нусхаи манзум) аз нусхаи мунҳасир ба фарди ин маснавӣ дар китобхонаи Донишгоҳи Панҷоби Лоҳур таҳти шуморае, ки қаблан зикр кардем, чор байти дигар аз ин маснавӣ барои таъйиди саргузашти ошиқонаи Масеҳо дар ҳошия овардааст:

Дарафкандам ба майдон гӯйи даъвӣ,
Ба сӯфисурати иблисмаънӣ.
Ҳадаф созам кунун аз тири илзом,
Ки бедин хонадам з-афсонаи Ром.
На пири мучтаҳид ақволи куффор,
Бихонад, то нависад радди он зор.
Гарон н-ояд афсона бар шаръ,
Ки нақли куфр набвад куфр дар шаръ [31, с. 27].

Он чӣ дар бораи ин маснавӣ дар даст аст, ҳамин мебошад.

Аз Масеҳо дар тазкираҳо байтҳои ҷудоғонае овардаанд, ки маълум мешавад дар қисмҳои дигари шеър ҳам таъбазомӣ доштааст ва эҳтимоли девон доштани ӯро ҳам гувоҳӣ медиҳанд. Аммо муҳимтарин

ва асоситарини асаре, ки ба Масеҳо шуҳрати бениҳоят овардааст, ин хамин маснавии “Ром ва Сито” мебошад, ки яке аз тарчумаҳои беҳтарин ба забони форсии тоҷикӣ мебошад. Шоирон ва ноқидони суҳан ба тавсифу таърифи маснавии “Ром ва Сито” пардохта, байтҳои ҷудоғонаи ӯро хеле муваффақона ва барҷаста ва дар адабиёти форсизабони Ҳиндустон дастоварди бепазир донистаанд. Муҳаққиқи тоҷик Амрияздон Алимардонов дар ин маврид менависад, ки “аммо ӯ (Масеҳо – А.М.) дар байни аҳли адаби асри XVII ва давраҳои баъдинаи Ҳиндустон ҳамчун шоири маснависаро шинохта шудааст. Масеҳои Понипатӣ яке аз қиссаҳои қадимаю машҳури ҳиндуҳо “Рамаяна”-ро, ки ишқи пурсӯзу гудози дилбохтагон Ром ва Ситоро инъикос менамояд, бо унвони “Ром ва Сито” ба назм даровардааст. Шоир зимни тасвири саргузашти ошиқонаи ду дилдода бузургии қувваи ишқи пок, вафодориву дӯстӣ, яғонагиву иттифоқ, адлу инсоф ва дигар рафтору кирдорҳои шоистаи инсонро баёну таъкид карда, беоқибатии зулму золимӣ ва найрангу хиёнатро нишон медиҳад” [53, с.164].

2.2.3. Сохт ва таркиби маснавии «Рамаяна»-и Масеҳои Понипатӣ

Маснавии «Ромаяно», ки бори нахуст бо номи «Ром ва Сито» [14] чоп шуда буд, бо байте дар васфи ишқ оғоз мегардад:

Худовандо, зи чоми ишқ кун маст,

Ки дар мастӣ фишонам бар чаҳон даст [14, с.33].

Мисли ҳамаи маснавиҳои адабиёти гузаштаи мо маснавии «Ромаяно» ҳам бо боби муноҷот [40 байт] ва паси ҳам ду пораи дигар бо унвони “Фӣ муноҷот” [14, с.35-39] дар тамҳиду тавҳиди Худованд эҷод шудааст. Бобҳои дигарӣ (ду боб) дар наъти паёмбари ислом(с) суруда шудааст, ки байти машҳури Масеҳо (Дил аз ишқи Муҳаммад реш дорам/ Рақобат бо Худои хеш дорам/ оғозгари ин қисмати «Ромаяно» мебошад [14, с.39]. Пеш аз баёни сифати меъроҷи паёмбар (с) ҳикояте бар сабили

тамсил омадааст, ки барои таъйиди ишқи худ ба он чи дидааст, овардааст[14, с. 41-42]. Пас аз сифати меъроҷ фасли «Дар баёни авсофи пири худ» [14, с. 45-46] ва дар мадҳи Нуруддин Чаҳонгир подшоҳ» [14, с. 47-49] суруда шудааст. То оғози достони «Ром ва Сито» фаслҳое чун «Дар сифати сухан», «Дар сифати мулки Ҳиндустон» «Дар мазаммати хуссон», «Дар ҳасби ҳоли худ» [14, с. 49-56] омаданд, ки берун аз мавзуи аслии ин ишқнома буда, тибқи низоми маснависароии даврони пешин офарида шудааст. Достон бо фасли кӯтоҳи «Оғози достони «Ром ва Сито» оғоз гардида, сарнавишти Роча Қасрат ва фарзанд надоштани ӯро баён ва машварат кардани Роча Қасрат барои авлод бо вазиронро оварда, аз тифлии Ром дар идома суҳбат меорад. Дар фасли дигар омадани зоҳиди ғорнишин Басуамтар ба даргоҳи Роча Қасратро нақл мекунад, ки мехоҳад Ромро бо худ барад ва барои ҷанги девон омода созад. Роча Қасрат наметавонист Ромро аз худ дур намояд ва вазири ӯ барои иҷозати Ром бисёр хоҳиш намуда, Рочаро ноил месозад. Зоҳиди ғӯшанишин-Басуамтар Ромро барои бо худ бурдан рухсат дарёфт мекунад, ки мавзуи фасли кӯтоҳи баъдӣ мебошад. Ром ва Лачҳман-фарзандони Роча Қасрат бо зоҳид ба Молва мераванд. Дар ин роҳ аз Ганг убур мекунанд, ки рӯдхонаи муқаддас ба мавриди таъзиму тақрими аҳли Ҳинд мебошад. Фасли дигар, ки хеле калон аст аз ҷавоби зоҳид ба саволи Ром дар мавриди ҳақиқати аз осмон омадани рӯди Ганг ва бисёре аз масоили асотир ва таърихи бостонии Ҳинд иборат мебошад. Дар бобу фаслҳои дигар ба Молва расидани Ром ва размидани ӯ бо девон ва халос кардани зоҳидон аз офати онон сухан меравад. Боби дигар нақли зоҳид аз Сито ва рафтани Ром ба Тирҳатро дар бар мегирад. Дар ҳамин шаҳри Тирҳат Ром дар маросими барои интиҳоби Сито аз шавҳари ояндааш иштирок мекунад. Ром бо кашидани камон баранда мегардад. Роча Қонак духтари хеш Ситоро ба қадхудоии Ром медиҳад, ба ҳамин муносибат Роча Қасрат аз Авадҳ ба Тирҳат ба ҷиҳати қадхудоии Ром меояд. Дар фасли дигар Ром бо Сито ба ватани хеш ба Авадҳ меояд. Бо

омадани Ром ба Авадх падараш мехоҳад, ки бо маслиҳати вазирони хеш ба ҷояш ба тахт нишонад, вале зани Роча Ҷасрат модари Бҳарат аз ин нияти ӯ огоҳ гашта, бар қасди Ром ӯро аз шаҳр берун месозад. Ром ва Сито ҳамроҳи Лачҳман ба саҳрои Чатрукот меравад. Сито дар оби муқаддаси Ганг ғусл мекунад ва ба риёзату ибодат мепардозад. Дар ин ҳангом Роча Ҷасрат дар фироқи Ром тоб наоварда, вафот мекунад. Вазирони Роча Бҳаратро ба тахт нишонданӣ мешаванд, ки ӯ ин пешниҳодро наметазирад ва барои барқарор кардани ҳақиқат ва таҳаққуқи васияти падар, ба суроғи Ром меравад. Ром пешниҳоди қабули подшоҳиро наметазирад. Бҳарат ба Авадх баргашта, Ром аз Чатрукот ба саҳрои Атра-зоҳид меравад. Саргузашти Ром ва Сито бо зоҳидони гуногун дар мавзеҳои гуногун идома меёбад, ки ҳамроҳ бо сеҳру макру ҳилаҳои зиёд ҳамроҳ будааст. Ром девони зиёдеро аз байн мебарад ва девон ба Рован ҳокими Ланко аз ӯ шикоят мекунад. Аз зебоии Сито Рован боҳабар мегардад. Дар ҳамин ҳангом Сито оҳуи зарринро дар вақти гул чидан мебинад ва Ромро барои шикори оҳу мефиристонад. Аз дер баргаштани Ром Сито дилтанг гардида, барои хабари Ромро овардан Лачҳманро мефиристад. Аз ҳамин фурсати муносиб Рован истифода менамояд ва Ситоро танҳо дармеёбад ва ӯро бо зӯрӣ бо худ парвозкунон ба шаҳри хеш Ланко мебарад, ки дар ҳаво каргас Ҷитою барои халосии Сито ба Рован дармеовезад, ки худ ҳалок мешавад. Ром ба хона бармегардад ва дар роҳ Лачҳманро мебинад, ки ӯро меҷуст. Онҳо дармеёбанд, ки Сито нест. Пас аз ҷустуҷӯи зиёд Ҷитою-каргас ба онҳо мефаҳмонад, ки Ситоро Рован ба зӯр бурдааст. Дар суроғи Сито ба тамоми мавзеҳо ва бо аносири ҷангал рӯ ба рӯ мегардад, танҳо Киндҳодев хабари Ситоро ба Ром медиҳад. Рован Ситоро дар Ланко дар боғе дур пинҳон менамояд. Ром барои пайдо кардани Сито ба Ланко равон мешавад. Дар қуллаи кӯҳе ба Ханумант-Ханумон аз ҷумлаи худоёни мавриди тавачҷуҳи Вишну, мулоқот менамояд. Дар ин маврид Ром қаҳрамониҳо нишон медиҳад. Дар муборизаҳо ба мушкилоти зиёде

рӯ ба рӯ мегардад ва сардори бӯзинагон Сугрева мулоқот ва ёрӣ мецоҳад. Сугрев бо лашкари хеш барои ёфтани Сито ёрӣ мерасонад. Ҳанумант-сарвари дигари маймунҳо ҳам ба ёрӣ шитофта, ҳамроҳи лашкари маймунҳо аз дарё мегузаранд, ки Ситоро пайдо намоянд. Ҳанумант Ситоро меёбад. Ангуштари Ромро ба Сито медиҳад ва лаъли Ситоро барои Ром меорад. Ҳанунат пас аз Сито чудо гардидан, ҷанг бо девон карда, аз ҷумла писари Рованро мекушад. Баъд Андарчит(Индрачит) писари бузурги Рован ба ҷанг мецозад ва Ҳанунатро ба пеши Рован мебарад. Пас аз ҷанде баргашта Ромро мебинад ва лаъли Ситоро ба ӯ медиҳад. Ром бо лашкари маймунон ва хирсон ба ҷониби Ланко ҳаракат менамояд. Ром бо маслиҳати бародари хурдии Рован- Бибакон, ки аз он навозишҳо дида буд, тарзи аз дарё гузаштанро тарҳ карда, бар рӯи об пул месозад ва лашкари бузурги маймунҳо ва хирсҳо мегузаронад, ки Рованро аз байн бибарад. Рован бисёр тадбирҳо меҷӯяд, ки аз Ром халос шавад, вале бе натиҷа буд. Ҷанги хирсон, Ҳанунат, Ром, Лачҳман бо девону пилони дигар лашкари Рован ва ғалаба бар онҳо дар ин ҷо мебинем, ки нуктаи атфи дoston мебошад. Ниҳоятан Ром бо Рован ҷанг мекунад, ки охири мегурезад. Вале дар охир Рован ба дасти Ром кушта мешавад. Ситоро пайдо мекунад ва подшоҳии Ланкоро ба Бибикон месупорад. Ром барои исботи покии Сито ӯро ба оташ меандозад, ки саломат мебарояд. Ром бо тахти паррон аз дарё мегузарад ва ба шаҳри Авадҳ меравад. Баъд аз расидан ба Авадҳ ва пайвастан бо бародарон ба тахти падари худ ҷулус менамояд. Баъд аз барои таънаи мардум халос шудан Ситоро бо Лачҳман ба биёбоне бадарға менамояд. Дар ин саргардонӣ Сито Валмикӣ – зоҳиди гӯшанишинро вомехӯрад, ва ду писар таваллуд мекунад, бо номҳои Лав ва Каш, ки дар дostonи Масеҳо ин писарон бо Лачҳман ва баъд бо Ром – падари хеш ҷанг мекунанд. Дар ин дoston Ром ба назди Сито меояд, ки ӯ дарро ба рӯйаш боз намекунад ва Ром бо тавбаву зорӣ аз Сито узр мецоҳад. Танҳо бо миёнҷии зоҳид Валмикӣ Ром бо Сито ошӣ мешавад. Охири ин дoston мисли гунаҳои

дигари он нест, дар ин чо Сито барои исботи покии хеш, ки пеш аз ин оташ гузашта буд, боз ба ӯ тухмат карданд, ба замин муроҷиат мекунад, ки аз ин мардум дилам монд. Инро хосту дуо кард, ки байти маъруфу машҳури муаллифи ин достони ишқӣ дар ҳамин фасл меояд:

Гиребони замин шуд ногаҳон чок,
Даромад ҳамчу чон дар қолаби хок [31, с. 271].

Фасли охирини ин ишқнома «Рафтани Ром ба олами боло ва тамом шудани қиссаи Ромояно» унвон дошта, Ром, ки аз висоли маъшуқааш ноумед гашта буд, бисёр ғиреву садо дар дод, ки заминро ба тир мебандад. Зоҳид Валмикӣ ӯро ором намуд ва фаҳмонд, ки замин гуноҳе надорад ва хуфтагони зери заминро ноором нанамо. Инро ба гӯши чон шунид ва қабул кард бо ба замин гузоштани тире силоҳаш ба кӯҳи Ҳамончал боло шуд ва мисли Кайхусрав нопадид гардид:

Равон аз арзагоҳи дашти Кавнпал,
Ба тоат рафт дар кӯҳи Ҳамончал.
Ниҳонӣ хост аз мардум паривор,
Ба кӯҳ андар шуда Кайхусрави ғор.
Ба ҳиммат бозшуст аз ин чаҳон даст,
Ба азми ончаҳонӣ рахт барбаст.
Зи кӯҳ он сӯ ҳадисаш кас надонист,
Касе аҳволи ӯ з-он пас надонист [31, с. 273-274].

Хулоса, достони Ромояни Масеҳо ҳамон тарҷумаи бехтарину хунармандонаи ин ҳамосаи бостонии Ҳинд аст, ки дар ғановати адаби форсии тоҷикӣ афзудааст. Ин ишқномаи Масеҳо асари оригиналии адабии забони форсии тоҷикӣ мебошад, ки аз ибтидо то интиҳо дар пайравии суннати маснависароии ин адабиёт иншо гардидааст.

Дар дoston хунари нигорандагии шоиру мутарҷими чирадаст хувайдо ва бо камоли маҳорат ба намоиш гузошта шудааст.

Масеҳои Понипатӣ дар баёни воқеаҳои дoston ва чузъиёти он озодона амал намудааст, ки хатти сужети он бо тарҷумаҳои дигари

форсии ин асар тафовут дорад. Дар ин достон эҷодкориҳои муаллиф зиёд буда ва он дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ асари асилу бемонанд мебошад.

Сохтори асар ба маснавиҳои адабиҳои форсии тоҷикӣ чун «Хусраву Ширин» ва «Юсуфу Зулайхо» -ҳо монандӣ дошта бошад ҳам, бо сужети хосу асили хеш нотакрор аст.

БОБИ Ш. АРЗИШҶОИ БАДЕИИ ДОСТОНИ “РАМАЯНА”-И МАСЕҶОИ ПОНИПАТӢ

3.1. Вазн ва баъзе истисноҳои арӯзӣ дар достони “Ромеян” (“Ром ва Сито”)-и Масеҷои Понипатӣ

Вазни арӯз аз унсурҳои муҳимму созандаи шеър ба ҳисоб меравад. Шеър маҳз тавассути санҷаву меъёрҳои вазни арӯз эҷод мегардад. Таваҷҷуҳ ба арӯз ва авзони он то дараҷаест, ки тамоми шеъри классикии мо ба вазни мазкур таълиф ёфтааст. Гузаштагони мо, ҳам ба таври мақсабӣ ва ҳам ба таври фитриву пайравӣ ба ашъори ҳамдигар эҷодиёти манзуми худро бо вазни арӯз сурудаанд. Биноан, вазни арӯз дар шеъри мо ҷойгоҳи хос дорад.

Аз мутолиаи арӯзӣ ва муҳтавои достони “Ром ва Сито” пайдост, ки он дар пайравии достони “Хусраву Ширин”-и Низомии Ганҷавӣ ва “Ширину Хусрав”-и Хусрави Дехлавӣ эҷод шудааст. Вазнаш: ҳазачи мусаддаси маҳзуф ва мақсур: мафоъйлун/мафоъйлун/фаъулун ё мафоъйл (v---/v---/v-- ё v-~) мебошад:

Кӯҳан файзи Низомӣ кун чунон нав,
Ки худро боз нашносам зи Хусрав [14, с.6].

Ва:

Масеҷо! Рав, забон з-ин нағма барбанд,
Машав мағрур зи алтофи Худованд [14, с. 6].

Шоир бо истифода аз истисноҳои маъмулу мумкини арузӣ дар тамоми дoston ягонагии вазниро нигоҳ дошта, маҳорати суханофаринии хешро ба хонанда нишон додааст. Аз ҷумлаи истисноҳое, ки дар достони мавриди назар дида шуд, инҳоянд:

1. Табдили ҳиҷои кӯтоҳ ба ҳиҷои дароз:

Дари раҳмат кушода хозини ғайб,
Карам хома зада бар номаи айб [14, с.13].

Дар ин байт ҳиҷои “ри”, дар калимаи “дари” аз рукни аввал, ҳиҷои “да” дар калимаи “кушода” аз рукни дуюм, ҳиҷои “ни” дар калимаи

“хозини” аз рукни сеюми мисраи нахуст ва ҳиҷои “ма” дар калимаи “хома” дар рукни якум, “да” дар калимаи “зада” дар рукни дуум ва ҳиҷои “и” дар калимаи “номаи” дар рукни охири мисраи дуум, дар асл ҳиҷои кӯтоҳанд, вале шоир онҳоро доништа, ба ҷои ҳиҷои дароз овардааст.

2. Табдили ҳиҷои дароз ба ҳиҷои кӯтоҳ:

Хилофат додӣ Одамро ба олам,
Ба ман деҳ ҳиссаи мероси одам [14, с.13].

Дар ин байт ҳиҷои “дӣ” дар калимаи “додӣ” аз рукни дууми мисраи аввал, ки дар асл, ҳиҷои дароз аст, ба ҷои ҳиҷои ҳиҷои кӯтоҳ омадааст. Ин ҷо шоир барои нишонрас шудани маънӣ шаклро қурбони он намудааст. Дар идома ба байтхое дучор мешавем, ки ҳиҷои мазкур ба ҷои аслии худаш-ҳиҷои дароз қор фармуда шудааст. Чунонки дар калимаи “навмедӣ”-и байти зайл мебинем:

Ба навмедӣ ҷӣ ронӣ аз дари хеш,
Маронам шарм дор, аз шарми дарвеш [14, с.2].

Аммо ҳиҷои “ҷӣ” ин ҷо низ ногузир ба истиснои фавқ дучор омадааст. Санъати такрор, қавофии солим, иштиқоқи бамавриду маънисоз, ғояи хуби иҷтимоӣ, талаби ҳоси инсонӣ аз бартарихои байти мазкур мебошад.

3. Мушаддад намудани калимаҳои ғайримушаддад:

Табассум чун лабашро чилвагаҳ қард,
Намак аз шаккаристон чошнӣ х(в) ард [14, с.71].

Маъмулан, калимаи “шакар” ташдид намегирад, аммо онро шоир барои дурустии вазни дoston амдан, бо ташдид овардааст ва мувофиқи матлабаш тавассути иштиқоқ “шаккаристон” хонда, маънии қолиберо манзур қардааст.

4. Тағйири шакли маъмулии калима:

Аз истисноҳои дигари роиҷ дар арузи тоҷикӣ тағйири шакли аслии калима аст, ки дар байти зайл номи Искандар дар шакли “Сикандар” омада, сикхати вазро таъмин намудааст:

Ба сулҳи он ду кӯҳи пилпайкар,
Шудам девори рӯйини Сикандар [14, с.103].

Зебоии дигари ин байт, дар корбурди талмеху муболиғаҳои малеҳаш низ акс ёфтааст.

5. Кӯтоҳ кардани калимаҳо:

Ду гул ғарқи арақ з-он сон ки донӣ,
Маху хур шуста з-оби зиндагонӣ [14, с.72].

Дар байти намуна пешоянди “аз” ва шаклии назмиаш “зи” бо тақозои вазн ихтисор шудааст. Гузашта аз ин, вожаи “хуршед” низ ин ҷо дар шакли ихтисор манзур гаштааст. Чунин ҳолатҳо дар достон хеле фаровон аст, вале ба ҳеч ваҷҳ ихтисоркуниҳои мазкур таъсири манфии ба маънии асар нарасонидаанд.

6. Дар ду шакл овардани калимаҳо:

На ранги қисватат не зеби зевар,
Чу гул то кай кунӣ аз хок бистар [14, с.123].

Дар ин ҷо ҳиссаҷаи инкори “Не” бо талаби вазн дар шакли дигараш “На” низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

7. Ба ҷои фаъӯлу, омадани фаъӯлун дар аркони охири масорей:

Давон бўсид пойи он ягона,
Зи дайри зоҳид омад сӯйи хона [14, с. 38].

Чунончи мебинем, ҳиҷоҳои охири рукнҳои байти мазкур бо тақозои вазн ба қимати кӯтоҳи худ нигоҳ накарда, ба ҳиҷои дароз табдил ёфта, рукни аслии вазни достонро ба вуҷуд овардаанд.

8. Дар тақтеъ васл шудани калимаҳо:

На дар тан тоқату не дар дил ором,
Ҳамекарданд улфат бо даду Ром [14, с.80].

Ин чо ба чуз дар ду шакл овардани калима, боз мусалсал хондану тақтеъ намудан дар дурустии вазни достони мавриди назар аҳамият пайдо кардааст. Масалан, ифодаи “дил ором” дар шакли “ди-лором” хонда тақтеъ мешавад, ҳамсадои “л” аз асли худ канда гардида, ба калимаи баъдаш васл меёбад.

9. Аз тақтеъ соқит шудани баъзе ҳарфҳо чун ҳарфи “н”:

Дарун бегона берун ошноӣ,

Ба маъшуқон раҳо кун бевафой [14, с.74].

Бинобар дар тақтеъ нағунҷидани ҳарфи “н” дар ҳиҷои охири рукни аввали мисраи дуюм, он ин чо аз эътибор соқит мегардад. Аммо устувории худро дар ташаккули маънӣ ва ҳифзи калима нигоҳ медорад. Дар мисоли баъдӣ бошад, ҳарфи “н” устувории худро ҳам дар вазн ва ҳам дар маънӣ нигоҳ доштааст. Вале дар мисраи дуюм бошад, ҳарфи “т” дар ҳиҷои чорум ҳини тақтеъ ихтисор мешавад ва дар таъйини вазн иштирок намекунад.

Санам он чо ки Роми хайрнӣя.

Иҷозат хост баҳри ғусли тоат [14, с.80].

Бо ин тарик, Масеҳои Понипатӣ дар достони “Ром ва Сито”-и хеш аз истисноҳои маъмулӣ арӯзи тоҷикӣ кор гирифта, равонӣ, ҷозибият, мавзунӣя ва мусиқавияту маъонӣи каломашро таъмин намудааст. Албатта, теъдоди чунин истисноҳо хеле зиёд аст, аммо моҳирона ва огоҳона истифода кардани онҳо на ба ҳар соҳибсӯхан даст медиҳад, ки ба шоири мавриди назари мо даст додааст. Ин ҳафт навъи истисноӣ манзуршуда, ки ниҳоят маъмулист, гувоҳи ин андеша мебошад.

3.1.1. Қофия ва анвои он дар достони “Ром ва Сито”

Қофия низ аз унсурҳои зотӣи каломи манзум арзёбӣ шудааст. Он чун вазн дар ташаккули шеър нақши калидӣ дорад. Донишмандони назариядони қуруни вусто роҷеъ ба ин масъала андешаҳои зиёде баён карда, дар ин замина таълифоти мондагореро рӯйи кор овардаанд, ки

дар онҳо харфу ҳаракот, меъёру андоза, назокату нафосат, қонунмандӣ ва истисноҳои қофияфаринӣ тавзеҳ ёфта, мақом ва ҷойгоҳи он дар шеър муайян шудааст. Муаллифи яке аз сарчашмаҳои арзишманди назарӣ, Шамси Қайси Розӣ дар бораи зарурати қофия дар шеър чунин фармудааст: “сухани беқофияро шеър нашмаранд, агарчи мавзун афтад” [49, с.162]. Ин андеша дар тамоми адвори таърихи адабиёти классикӣ побарҷо буд ва имрӯз низ он дар анвои суннати шеърӣ истифода мешавад. Шоирони гузашта бо дарки арзиш ва муҳимияти масъала кӯшиш кардаанд, ки каломи худро бо қавофӣ зебою шинам ва солим таъмин намуда, бадеияти осорашро таъмин созанд. Аз ҷумлаи дostonҳои давраи классикӣ адабиёти форсизабони Ҳиндустон “Ром ва Сито”-ст, ки бо кӯшиши муаллифи худ бо қофияҳои солим музайян гашта, хонданбоб шудааст. Таҳқиқот нишон дод, ки Масеҳои Понипатӣ чун шоири боистеъдоду аз нозуқиҳои эҷод бохабар анвои мухталиф ва солиму дилнишини қофияро дар дostonи худ мавриди истифода қарор дода, маҳорати қофияорӣро ба ин тавассут ба намоиш гузоштааст. Анвои қавофӣ, ки дар дoston мавриди истеъмол қарор гирифтааст, ба таври зайл мебошад:

1. Қофияи муқайяди мучаррад:

Ба куштан додаем бе мучиб ин чо,

Накардӣ саъй дар майдони хайчо [14, с.158].

Шоир дар ин байт аз саъю талош ва кӯшишҳои ҳадафмандонаи инсон ёд карда, беҳаракатиро маҳкум намуда, онро сабаби дар майдони “хайчо” ба бемучиб кушта шудан донистааст. Барои ифода шудани ин маънӣ, шоир аз қофияи солими мучаррад, ки дар таркиби калимоти “чо ва хайчо” ва садоноки дарози “о” ҷой гирифтааст, истифода намудааст. Дар байтҳои зерин низ чунин тарзи қофияорӣ ба назар мерсад:

Сафи руҳониён бо рӯи зебо,

Ситода дар ҳаво баҳри тамошо.

Камар бастанд баҳри фатҳи Ланко,
Халосат мекунанд имрӯзу фардо [14, с.195].

Дар ин абёт, шоир аз хусни зебои руҳониён ва фатҳи шаҳри Ланко забон кушода, ҳамаи қофияҳоро дар таркиби калимоти “зебо, тамошо, Ланко, фардо” бо садоноки дарози “о” якхел мушаххас намудааст. Бо ҳарфҳои дигар низ омадани қофияи мучаррад имкон дорад, вале дар достони мавриди назари мо бо **садонокҳо** махсусан, бо садоноки дарози “о” омадани қофияи мучаррад ниҳоят зиёд мебошад.

2. Қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд:

Руҳи гул кард бе гулгуна гул**ранг**,
Қабои лола пурхун соз беч**анг** [14, с.7].

Шоир ин ҷо аз қудрати Офаридгор ёд кардааст ва қавофии зебою шинамеро барои ифодаи маънии мазкур ба қор бурдааст, ки онҳо дар ҷузви “-анг”-и калимаҳои “гул**ранг** ва беч**анг**” ҷой гирифтаанд. Дар он: ҳарфи “г”-равӣ, “н”- қайд ва садоноки кӯтоҳи “а” -ҳазв аст.

3. Қофияи муқайяд бо ридфи муфрад:

Паризодон ҳама гуфтанд бо **Ром**,
Ки бадқардӣ чаро дил з-ин дилор**ом** [14, с. 287].

Шоир ин ҷо таваҷҷуҳу нигарони паризодонро аз ранҷишҳои нобахамгоми Ром ба риштаи тасвир кашидааст ва қофияро дар ҷузви “-ом”-и вожаҳои “Рому дилор**ом**” ҷой додааст, ки ҳарфи “м”-равии муқайяд ва “о” -ридфи муфрад аст.

4. Қофияи муқайяд бо ридфи мураккаб:

Чу дар суратгарӣ санъат бипар**дохт**,
Зи обу хун чаманзори Ирам со**хт** [14, с.7].

Шоир ин ҷо низ ба муноҷот ва ситоиш рӯ оварда, хилъати инсонро хотиррасон намуда, ҷузви “-охт”-ро дар таркиби калимаҳои “бипар**дохту** со**хт**” решаи қофия қарор додааст: “т”-равии муқайяд, “о ва х” -ридфи мураккаб мебошад.

5. Қофияи муқайяд бо ҳарфҳои таъсису даҳил:

Зи авлоди Сагар пур буд **олам**,
Чу сахрои вучуд аз тухми **одам** [14, с.41].

Ту пури Қайсарӣ ҳастӣ ба **зоҳир**,
Валекин з-ин ҳақиқат бош **моҳир** [14, с.183].

Дар байти аввал шоир пур будани оламро аз авлоди Сагар зикр намуда бошад, дар байти баъдӣ, вай қахрамони худро ба худшиносӣ даъват намудааст ва калимаҳои “**олам, одам ва зоҳиру моҳир**”-ро қофия сохтааст. Аммо дар ҷуфти нахуст, ҳарду калима пурра қофия шудааст ва дар ҷуфти дуюм, ҷузви “**-оҳир**” решаи қофия мебошад. Дар ҷуфти нахуст “м”- равӣ, “о”-таъсис, “л ва д” -дахил ва садоноки кӯтоҳи “а”- ишбоъ гаштааст. Дар ҷуфти дуюм, “р”-равӣ, “о”-таъсис, “х”-дахил ва “и” - ишбоъ мебошад. Иваз шудани дахил дар қофияроии классикӣ айб ҳисобида нашудааст.

6. Қофияи мутлақи мучаррад:

Гаҳе гӯяд паёми **ошноӣ**,
Ки аз сад теғ напзирад **чудой** [14, с.22].
Пас аз чанде аз ин сон **мочарое**,
Якояк Бол пайдо шуд зи **чое** [14, с.156].

Дар ин абёт, шоир ҳолати мутазоди ошику маъшуқаро ба забон оварда, пасон аз мочарои Бол ёд кардааст ва решаи қофияро дар калимаҳои “**ошноӣ, чудой, мочарое, чое**” ҷой додааст, ки садоноки дарози “о” -равии мучарради мутлақ маҳсуб аст.

7. Қофияи мутлақ бо қайд:

Наёмад як чаве толеъ ба **дастам**,
Зи баҳти бад Масеҳи харпара**стам** [14, с.20].

Шоир дар ин ҷо ҳолати гилаомези симои лирикиашро ифшо намудааст. Решаи қофия дар ҷузви “**-астам**”-и таркиби калимоти “**дастаму харпарастам**” ҷой гирифтааст: “т”-равии муқайяд, “с”-қайд, “а”-ҳазв, “м”-васл ва “а”-мачрост.

8. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад:

Зарандуда ба ҳар чо ёфт **коҳаш**,

Ба вайронӣ намуда шох-шохаш [14, с. 210].

Дар ин байт, шоир манзараеро аз мушоҳидаҳои Ром ба тасвир гирифтааст ва ҷузви “-оҳаш”-ро дар таркиби калимаҳои “**коҳашу шохаш**” ҷой додааст: “х”-равии мутлақ, “о”-ридфи муфрад, “ш”-васл ва “а”- маҷро аст.

9. Қофияи мутлақ бо хуруҷ:

Ҳанун гуфто кунун вақти тамошост,

Ки Рован омаду муштоқи Ситост [14, с. 189].

Шоир аз воҳӯрии Рован ва Сито ёд карда, ҷузви “**ост**”-ро дар таркиби калимоти “**тамошосту Ситост**” решаи қофия интиҳоб намудааст: “о”-равии мутлақ, “с”-васл ва “т”-хуруҷ мебошад.

10. Қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ва хуруҷ:

Ки оташ оби ҳайвонро насӯзад,

Баданро сӯзаду **ҷонро** насӯзад [14, с. 210].

Дар ин байт шоир ҳолати инсонро даромехтагӣ ба русумоти ҳиндӣ ба тасвир гирифта, ҷузви “-**онро**” дар таркиби калимаҳои “**ҳайвонрову ҷонро**” решаи қофия сохтааст: “н”-равии мутлақ, “о”-ридфи муфрад, “р”-васл ва “о”-хуруҷ аст.

11. Қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб ва хуруҷ:

Вале мардум маро бо ман намонданд,

Ба зӯрам бар сари маснад нишонданд [14, с.156].

Шоир ин чо ба тахт нишастани соҳибмансаберо тасвир карда, ҷузви “-**онданд**” дар дохили вожаҳои “**намонданду нишонданд**” чун решаи қофия интиҳоб намудааст, ки “д”-равии мутлақ, “о ва н” ридфи мураккаб, “а”-маҷро, “н”-васл, “д”-хуруҷ аст.

12. Қофияи мутлақ бо васл, хуруҷ ва мазид:

Чи ғам бардоштам гар доманатро,

Чу ғунча бишқуфондам гулшанатро [14, с. 183].

Шоир ин чо аз аъмоли маъшук ҳарф зада, ҷузви “-анатро” дар калимаҳои “доманатрою гулшанатро” решаи қофия қарор додааст: “н”-равии мутлақ, “т”-васл, “р”-хуруҷ, “о”-мазид, “а”-и пеш аз равӣ тавҷех, ва “а”-и баъд аз он маҷро мебошад.

Ҳарчанд вазни достони мазкур имконияти бештари қофиясозиро ба шоир фароҳам овардааст, вале шоир онро ба қадри тавони эҷодии худ истифода кардааст. Чунонки дар фасли гузашта таъкид шуд, достони “Хусраву Ширин”-и Низомӣ дар вазни ҳазачи мусаддаси махзуф эҷод шудааст ва зиҳофи ниҳоии ин вазн имкони бештари дар худ ғунҷонидани қавофиро дорад. Бо дарназардошти ин, Низомӣ зиёда аз 21 навъи қофияи пурбаҳоро дар достони худ ба қор бурдааст ва шояд шоири дигар ба ин ҳад аз имконоти вазнии ҳазач дар қофияорой истифода накарда бошад. Масеҳои Понипатӣ дар қорбурди қавофии пурбаҳо ба мақоми Низомӣ даст наёфтааст. Лекин чун пайрави ин шоири соҳибмақтаб тавонистааст, ки зиёда 12 навъи қофияи пурбаҳоро дар достони мавриди назари мо ба қор барад. Аз ин шумора 5 навъ қофияи пурбаҳои муқайяд ва боқимонда қофияи пурбаҳои мутлақ мебошад. Дар маҷмуъ, Масеҳои Понипатӣ қофияро чун унсури шеърсози классикӣ ҳунармандона истифода карда, чеҳраи суҳанофари худро ба хонанда рӯшан намудааст.

3.1.2. Радиф ва ҷойгоҳи он дар достони “Ром ва Сито”

Аз вижагиҳои ҷудогонаи шеъри тоҷикӣ қорбурди радиф дар он маҳсуб меёбад. Радиф мусиқӣ, оҳангнокӣ ва вазифаи бадеии қофияро дар шеър тақвият медиҳад ва онро аз ҳар ҷиҳат зебу оро мебахшад. Азбаски дар сохтори луғавӣ ва дастурии забони тоҷикӣ феъл ва калимаҳои ёридиҳандаи он мавқеи устувор доранду дар ташаккули фикр нақши ҳалқунанда мебозанд, эътирофи тоҷикияти радиф амри табиист.

Воқеан, такрори калимаҳои ҳамшакл ва ҳамвазн дар интиҳои мисраъ ва ё байт барои хотирмон гардидани каломи манзум кӯмак мерасонад ва шеърро аз нигоҳи оҳангнокӣ хусну зебой мебахшад. Ин

чихат, бештар ҳангоми муқоисаи ашъори мураддаф ва ғайримураддаф аён мегардад, ки аксари шуарои форсу тоҷик ва ҳатто шоирони арабу турк ин хусусияти шеъри форсии тоҷикиро пазируфтаанд. Корбурди радиф дар жанрҳои хурди лирикӣ, аз ҷумла рубоӣ, дубайтӣ, китъа ва ғазал нисбат ба жанри маснавӣ, ки шоир метавонад онро дар як ё чандин байт истифода барад, тафовут дорад.

Масалан, шоир радифро дар жанрҳои рубоӣ, дубайтӣ, китъа ва ғазал аз аввал то охир истифода мебарад ва ягонагии онро нигоҳ медорад, аммо дар жанри маснавӣ онро вобаста ба баёни фикр ва андешаи худ ба таври васеъ, бемаҳдуд ва мухталиф ба қор меандозад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи ин унсури хоси шеъри тоҷикӣ дар жанрҳои мухташами шеъри тоҷикӣ, мисли маснавӣ, дoston ва соқиномаҳои тавил аз аҳамияти вежа бархурдор аст.

Дар достони “Ром ва Сито” Масеҳи Понипатӣ аз радиф ва анвои мухталифи он ба таври васеъ қор гирифта, андешаҳои ӯро ба ин тавассут бадеътару равонтару хушоҳангтар ва ҳунармандона иброс доштааст. Мутолиаи достони мавриди назар нишон медиҳад, ки шоир радифҳои сода ва мураккаб истифода кардааст.

Радифҳои сода дар дoston. Дар достони мавриди назар ба ин гурӯҳ радифҳо калимаҳои, ки дар як ҳарф, як реша, калимаҳои сохта ба вучуд омадаанд, шомил мебошанд: **ӯ, аст, нагардад, ту, наярзад, бошам, будам, кардан, нест, бандам, кас, кардӣ, нагунҷад, дорам, меноз, хеш, карда, хоб, шуд, сидқ, бахшад, ўст, буд, дорад, Ҳинд, шаръ, надорад, ишқ, ошиқ, набошад, гашта, ҳиммат, кардам, кашидам, раққос, додам, ёфт, нав, кун, бигрифт, мерафт, мекард, дошт, омад, монд, хок, карданд, эшон, зоҳид, карда, чанд, бошад, на, нахоҳад, ёбад, саъд, реҳт, ояд, будем, дошт, сӯхт, кардаст, нишастам, чашм, бурд, доранд, чой, бор, оташпарастӣ, бош, гаштӣ, сурх, тубӣ, Маймун, саҳрост, дарфиганданд, зад, мост, рафт, мезад, чӯй, дид, гӯш, гуфт, сарв, Рован, гардем, Морич, даст, начӯям, дев, шох, садр, хеш, айб, сохт, вай, дид, рафтанд, шон, баромад, гардид, Часрат,**

гирифташ, бархост, моҳӣ, бигзашт, бинхуфт, мехост, Чодак, мондан, пок, субҳ, васл, бикӯшед, Сито, наёрӣ, бифрифт, бимонданд, дод, кушта, ғанимат, бодо, Ром, худро, охир, сӯхт, лаъл, намезад, насӯзад, надорӣ, миёнчӣ...:

Ба ҳар чо рафт боду озари ӯ,

Шуд он кишвар ба чон фармонбари ӯ [14, с.314].

Ба теғи тезаш аз по дарфиганданд,

Ба хоку хун ба саҳро дарфиганданд [14, с. 137].

Ба гурӯҳи радифҳои мураккаб дар достон, асосан, калимаҳои таркибӣ дохил мешаванд: “**то чанд, ӯ гувоҳ аст, ҳам чу ман ку, ӯ гирифтӣ асп бигрифт, худ рафт, карда бошӣ, бурда бошад, маст аст, ӯ шуд, пора-пора, гӯшат омад, сияҳ нест, сару шакл, омад шуди халқ, равон шуд, гашту баромад, чун набахшам, ман нест, бо вай, ӯ ҳам, қарн аст, то кай, сачдаи шукр, бахш мекард...**”

Чунон раҳмат ба лутфи ӯ гувоҳ аст,

Ки тоат назди авфи ӯ гуноҳ аст [14, с.7].

Ду чашмаш наргиси истон сияҳ нест,

Гар аз сурма дамад з-ин сон сияҳ нест [14, с. 112].

Дихад озори мо омадшуди халқ,

Кучо тоат, кучо омадшуди халқ [14, с. 90].

Муҳимтарин хусусияти радифофаринии шоир дар он зоҳир мегардад, ки ӯ забони тоҷикиро хуб медонад, нозукиҳои онро дарк мекунад ва зубдатарин воҳидҳои луғавию дастуриашро дар ҷойи мувофиқ барои ҳадафмандонаву бадеъ баён шудани андешааш истифода кардааст. Ба ҳаде ки мураддафоти эҷодкардаи ӯро аз таркиби андешаҳояш ҷудо кардан мумкин нест. Ба ифодаи дигар, абёти радифдори достонро ғайримураддаф кардан аз имкон берун аст, зеро онҳо дар баробари вазифаи шаклии худ вазифаи маънисозиро касб кардаанд, ки ин аз ҳунари суҳанофаринии шоир дарак медиҳад.

Хулоса, аз баррасии масъалаҳои вазн, қофия ва радиф чунин натиҷаҳо ба даст меояд:

1. Дар достони “Ром ва Сито” вазн, қофия ва радиф ба вачҳи аҳсан истифода шудааст. Азбаски мавзуи дoston ишқ аст, мувофиқи он шоир вазни хушояндеро дар суруданаш ба қор андохтааст, ки ҳазачи мусаддаси маҳзуфу мақсур мебошад. Барои мавзунияту ниғадошти ягонагии вазн шоир аз ихтиёри маъмули суханофаринии классикӣ ва истисноҳои роиҷи арузи тоҷикӣ қор гирифтааст, ки зиёда 9 навъи он дар достони мавриди назар ба қор рафтааст.

2. Қофия чун аносири муҳиму зотии каломи мавзун дар достони мазкур нақши калидӣ бозидааст. Он мусикавият, равонӣ, мусалсалии фикрро таъмин намуда, билохира шеърятро ба вучуд овардааст. Дар достони “Ром ва Сито” Масеҳои Понипатӣ зиёда аз 12 навъи қофияи пурбаҳоро ба қор бурдааст, ки аз онҳо 5 навъ қофияи муқайяд ва 7 навъи дигараш қофияи мутлақ мебошанд.

3. Радиф ҳамчун унсури хоси шеърӣ тоҷикӣ дар достони мазкур ба таври васеъ истифода шудааст. Он ҳам дар шакли сода ва ҳам дар шакли мураккаб манзур гаштааст. Абёти мураддафи дoston чунон эҷод гаштааст, ки онҳоро ғайримураддаф намудан аз имкон берун аст. Ҳамаи ин аз хунари суханофаринии Масеҳои Понипатӣ шаҳодат медиҳанд.

3.2.1. Санъатҳои маънавӣ дар дoston

Мусаллам аст, ки маҳаки аслии мутуни адабиро хунари суханофаринии эҷодкор ташкил медиҳад. Ин хунар ҳамон вақт бармало мегардад ва ҳамон вақт сухани одӣ ба каломи хунарий табдил меёбад, ки адиб дар баробари мавзӯ, вазн, қофияву радиф, тарзи тасвиру таҳкия, баёни ҳадафмандонаи андеша, ғояи олии созанда, ягонагии шакл ва муҳтаво ва монанди инҳо аз санъатҳои бадеӣ огоҳона истифода барад ва каломи худро зебову дилпазиру хонданӣ ва мондагор созад. Ин аст, ки назариядонҳои қоруни вусто, дар осори илмии худ ба санъатҳои бадеӣ

таваччуҳи вижа зоҳир намуда, бо тақя ба амалияи онҳо афкори чолиби хешро манзур сохта, дар ин зимн рисолаҳои зиёдеро ба вучуд овардаанд. Натиҷа ин ки санъатҳои бадеӣ дар каломии ҳунари нақши калидӣ дошта, онҳо ҳам ба лафзу ҳам ба маънии каломии бадеъ таъсири амик мерасонанд ва маҳз ба ин тавассут мутуни адабӣ арзи ҳастӣ менамояд.

Бадеъшиносон санъатҳои бадеиро таъриф додаанд ва вазифаву ҳудуду сохтори онҳоро вобаста ба мавқеу нақши алоҳидаашон дар каломии бадеӣ ба ду гурӯҳ тасниф кардаанд: яке санъатҳои маънавӣ - ба ороиши мазмуни асари бадеӣ сару кор дорад ва дигаре санъатҳои лафзӣ - ба таъйини шакли суҳан равона мегардад.

Адибони классикӣ дар каломии ҳунарии худ ҳар ду навъи санъатҳои бадеиро истифода карда, маҳорати суҳанофариниашонро аз ҳар ҷиҳат намоён намуда, бадеияти осорашонро таъмин сохтаанд. Аз ҷумлаи адибоне, ки бо истифода аз саноеи бадеӣ достони “Ром ва Сито”-и ҳудро эҷод карда, дар зимни он маҳорати олии суҳанофаринии хешро бармало намудааст, Масеҳи Понипатӣ мебошад. Мутолиа ва таҳқиқи достони мазкур нишон медиҳад, ки шоир дар эҷоди ин асари худ аз ағлаби саноеи бадеӣ, аз ҷумла санъатҳои зайли маънавӣ, мисли **ташбеҳ**, **истиора**, **талмех**, **тавсиф**, **муруотунназир**, **саволу ҷавоб**, **нидо**, **киноя**, **муболиға** ва **ирсоли масал** истифода кардааст.

Ташбеҳ аз санъатҳои марғуб ва писандидаи Масеҳи Понипатӣ будааст. Зеро онро шоир дар баёни андешаҳои худ зиёд ба кор бурдааст. Вижагиҳои сохторӣ ва ҳунарие, ки ташбеҳ дорад, дар каломии ҳунарии шоир ба вачҳи аҳсан риоя шудааст. Масалан, дар сохтори як ташбеҳи рӯшан иштирок намудани чор унсур: монандшаванда, монандкунанда, ёридиҳандаи монандӣ ва вачҳи монандӣ муҳим мебошад, ки амалияи ҳунармандонаи онро дар байти зайл мушоҳида менамоем:

Биё, чун абр бар мо соя афкан,

Ба эҳсон бишкуфон, пажмурда гулшан [14, с. 87].

Ин суханҳо нисбат ба образи марказии дoston - Ром аз чониби бародараш Бахарт иброз шудааст, ки бо дасисаи душманон ба бадгумоние гирифта гардида, мучозот дида, аз мухити хонавода берун афтадааст, пас марги падар мавриди таваччуҳ қарор гирифтааст. Азбаски феъл бе иштироки исм ҳам имконияти ишора ба онро дорад, ин чо Ром ба абр монанд карда шудааст, монандшаванда, абр нисбат ба вай монандкунанда, “соя афкандан”-вачҳи монандӣ ва “чун” ёридиҳандаи монандӣ мебошад. Чунонки мебинем, шоир ба чуз риояи сохтори хунарии ташбеҳ, моҳияти бадеии онро, ки дар мавҷудияти “як навъ монандие байни монандшаванда ва монандкунанда” [7, с.42] ифода меёбад, огоҳона риоя кардааст. Ҳамчунин дар намунаи дигар шоир симои Сито, ки аз образҳои марказии дoston маҳсуб меёбад, ба “моҳ” монанд карда, зебоии ўро ба назар мучаллотару равшантар намудор намудааст. Чунончи, ў фармудааст:

Туй андар занон чун моҳи беайб,

Аз он кардам дуо аз олами ғайб [14, с. 91].

Ин чо низ вижаи сохторӣ ва моҳияти хунарии санъати ташбеҳ дар баёни андеша риоя гардидааст. Миёни монандшаванда-“ту” манзур Ситост ва монандкунанда -“моҳи беайб”, “андар занон” вачҳи ташбеҳ ва “чун” одоти ташбеҳ робитаи маънавий ва монандӣ вучуд дорад, ки андешаи шоирро мафҳуму қолибу бадеъ сохтааст. Дар идома шоир ҳамонро, аз ташбеҳ кор гирифта, ҳолати қаҳрамони асараш-Ситоро чунин ба риштаи тасвир қашидааст:

Нағунҷид аз тараб чун ғунча дар пӯст,

Ба хубӣ чилвагар шуд дар бари дӯст [14, с. 91].

Ин чо хабари “нағунҷид” ба Сито нисбат дода шудааст, ки монандшаванда мебошад, “ғунча дар пӯст”-монандкунанда, “тараб” вачҳи ташбеҳ ва “чун” одоти ташбеҳ гардидааст. Дар намунаи навбатӣ шоир, лаҳзаи набарди Рому Рованро ба қалам дода, барои барҷаста ифода ёфтани он ба санъати ташбеҳ рӯ овардааст:

Чу Рован шуд зи тири Ром бечон,

Танаш чун кӯҳ афтода ба майдон [14, с. 281].

Дар ин байт, шоир оқибати набардро дар кушта шудани Равон бо тири Ром мушаххас карда, ҷисми аз ҷон ҷудо гардидаи мақтулро ба кӯҳ монанд кардааст, ки миёни унсурҳои таркибии ташбеҳ дар тасвири соҳибсухан муносибати маънавие ҷой дорад. Дар байти навбатӣ шоир ҳолати ваҳиму хузновари Ситоро тавассути санъати ташбеҳ хеле барҷаставу рӯшан тасвир кардааст, ки мутолиааш хонандаро ба вачд меорад:

Тане чун мӯйи чанг аз зеру зорӣ,

Диле чун набзи барқ аз беқарорӣ [14, с. 139].

Матлаб ин ки “тану дили Сито аз зеру зорӣ ба мӯйи чанг ва дилаш аз беқарорӣ ба набзи барқ” мубаддал гаштааст. Ҳар мисраи ин байт дорои ташбеҳи худ аст ва унсурҳои таркибии ҳар яке аз онҳо ба вачҳи аҳсан ҷойгир шудааст, ки ҳоҷат ба тавзеҳ нест.

Донишмандон, аз он ҷумла устод Туракул Зеҳнӣ ташбеҳоте, ки дар он чор унсури ташбеҳсоз иштирок мекунад, ташбеҳи рӯшан номидааст [7, с.44]. Аммо дар ин зимн, мавсуф таъкид кардааст, ки агар яке аз он чор унсур дар ташаккули ташбеҳ истифода нашавад, он ташбеҳи пӯшида мегардад [7, с.44]. Дар ҷунин навъи ташбеҳ маъмулан, одоти ташбеҳ сарфи назар мегардад. Агарчи қисми зиёди ташбеҳоти эҷодкардаи Масеҳои Понипатӣ навъи равшананд, вале гоҳо аз ташбеҳи пӯшида ва навъҳои он низ истифода кардани вай дар дoston ба мушоҳида расид, ки ба таври намуна ба онҳо рӯчуъ хоҳем кард. Дар байти зайл шоир аз хусну малоҳати Сито ёд карда, ўро ба “хур” ташбеҳ кардааст:

Бигуфто: Баҳри як зан гарчи хур аст,

Харобии ҷаҳон дидан қусур аст [14, с. 273].

Манзури соҳибсухан аз ин байт, ин ки инсон барои як чизи зебо шуда, зебоиҳои дигари оламро бояд сарфи назар накунад. Адиб дар тасвири худ монандшаванда-зан, монандкунанда-“хур”-ро оварда, аз

унсурҳои дигари ташбеҳ сарфи назар намудааст. Дар мисоли зайл шоир ба ҷаҳони андеша ва тафаккури Ром, ки аз Сито амдан дур афтадааст, ворид шуда, майлу хоҳиши ӯро бо нияту тасмимгириҳояш чунин ба калам додааст:

Агар махпора Сито рафт аз даст,

Маро имкони хуршеди дигар ҳаст [14, с. 312].

Ин ҷо монандшаванда-Сито ва монандкунанда-“махпора” мебошад, хусну зинати Сито сабаби монандӣ ва адоти ташбеҳ мушаххас зикр наёфтааст. Бо вучуди ин, ташбеҳи пӯшида аз навъҳои олиии ташбеҳ маънидод гаштааст [7, с.44]. Зеро дар ин навъи ташбеҳ равобити маъноӣ ба ёридиҳанда ниёз надорад. Дар байти зерин шоир аз Мусо (а) ва кӯҳи Тур ёд карда, талмехро ба ташбеҳ омезиш дода, навъи мураккаби онро эҷод намудааст:

Фалак Мусову абри сурмасон Тур,

Таҷаллиҳои барқаш карда пурнур [14, с. 164].

Мусо ва Тур-монандшаванда ва фалаку абри сурмасон-монандкунанда шудаанду мисраи дуҷум ваҷҳи монандист. Шоир ташбеҳи мураккабро мусалсал карда, ваҷҳи монандии қавиро ба онҳо зам намуда, манзараи раъду барку абру ҳавои борониро манзури хонанда сохтааст.

Навъи дигари ташбеҳи пӯшида, ки дар достони мавриди назар ба кор рафтааст, ташбеҳи таркибист. Ташбеҳи мазкур маъмулан дар як калимаи мураккаб ҷо гирифтани монандшавандаю монандкунанда мебошад. Чунончи, шоир чеҳраи фарзандони Ситоро, ки дар тарбияи зоҳид бузург мешуданд, ба тариқи зайл тасвир намуда, фармудааст:

Камонабрӯ ҷавонони камонҳо,

Чу чор абрӯ намоён бегумонҳо [14, с. 312].

Ин ҷо “абрӯ”-монандшаванда ва “камон”-монандкунанда дар як калимаи мураккаб ҷой дода шудааст, ки намунаи хуби ташбеҳи таркибист. Дар баробари нишон додани абрӯвони навҷавонон, ҳолати онҳоро низ ба хонанда маълум кардааст. Ба ин маънӣ, ки шоир дар

тасвири образу персонажҳои достони худ онҳоро ҳамачиҳата ба таҳқиқи бадеӣ кашидааст ва ин ҳам аз маҳорати соҳибсухан дарак медиҳад. Дар намунаи зер шоир аз омадани Рому фатҳи Ланко ёд намуда, тавассути косиде аз ғаму ғусса озод шудани “хурсимо”-ро таъкид кардааст:

Кунун ғамгин мабош, эй хурсимо,
Ки омад Ром баҳри фатҳи Ланко [14, с. 232].

Симо-монандшаванда ва хур-монандкунанда мебошад. Манзури шоир аз ин мухотаб ва ташбеҳи таркибӣ ҳамоно Ситост, ки бо чеҳраи зебоаш дар тасвири шоир сабаби ба вучуд омадани садҳо таҳбех гардидааст. Дар байти дигар, вожаи мураккаби “шерчанг”-ро ба кор бурдааст, ки ташбеҳи таркибист ва “чанг”-монандшаванда ва “шер”-монандкунанда мебошад. Дар мисраи дуюм ҳам чунин сохтори калимаро دیدан мумкин аст, аммо он бо вижагии худ ба ин навъи ташбеҳ шомил нест. “Хирсранг”-мисли хирс, ки якҷо бо тамоми мисраъ ташбеҳи рӯшан шудааст:

Ба майдони шуҷоат шерчанг аст,
Ба мардӣ ёдгори хирсранг аст [14, с. 234].

Манзури соҳибсухан аз ин тасвирот бармало намудани шуҷоату мардонагии образҳои интихобнамудааш дар дoston аст. Маълум мегардад, ки дар ташаккули ташбеҳи таркибӣ мавҷудияти ду ҷузъи калимаи мураккаб муҳим будааст ва онҳо бояд байни худ муносибати муандшавию монандкуниро дошта бошанд. Дар акси ҳол, калима агар мураккаб ҳам бошад, ташбеҳи таркибӣ шуда наметавонад. Навъи дигари ташбеҳ, ки монандшавандаю монандкунандаро дар ду мисраъ муттаҳид мекунад, ташбеҳи мураккаб мебошад. Шоир ба қадри имкон ин навъи ташбеҳро ҳам дар достони худ истифода кардааст. Чунончи, дар байти намуна мебинем, шоир мисраи якумро монандшаванда ва мисраи дуюмро монандкунанда намуда, матлабашро ба таври бадеъу ҷолиб, дилпазиру мафтункунанда манзур кардааст:

Навои булбулон бар гул шакаррез,

Чу сози Борбад дар базми Парвиз [14, с. 147].

Соҳибсухан “навои булбулон”-ро зинатдиҳандаи гулшан ва “сози Борбад”-ро тарабфизои “базми Парвиз” ба қалам додааст ва таносуби вижаи маъноӣ, ки хоси ин навъи ташбеҳ аст, дар ду мисраъ акс ёфтааст. Дар байти зайл, шоир аз қору бори Рован ёд кардааст, ки ганҷро ба даст оварда, ба васила роҳи “осуда” зиндагӣ намуданро пеш гирифтааст:

Бар ӯ осуда Рован бе ғаму ранҷ,

Чу мори сахмгин бар гавҳарин ганҷ [14, с. 188].

Дар ин намуна ҳам мисраи нахуст ба мисраи баъдӣ монандшаванда қарда шудааст ва ҳамчунин таносуби маъноӣ низ хеле маҳкам мебошад. Махсусан, иртифоти хасоили Рован бо мор, ганҷу ранҷ ва баръакс, мору ганҷ ва Ровану осудагиву беғаму ранҷ ба наҳве возеҳ дида мешавад. Дар байти дигар, соҳибсухан нахвату кинаҷӯиро накӯҳиш намуда, онро сабаби такаббур, худсарӣ, тирарӯзӣ ва худношиносӣ дониста, чунин фармудааст:

Зи нахват сар фуру як дам наёрӣ,

Чу шайтон сачдаи одам наёрӣ [14, с. 273].

Тавре ки маълум аст, суҳанвар мисраи аввалро бо мисраи дуюм, тавҳам қарда, якеро монандшаванда ва дигареро монандқунанда сохтааст. Дар хилоли ташбеҳи мураккаб санъати талмеҳ низ ҷой дорад, ки дар ин хусус баъд рӯҷу хоҳем қард. Дар мисоли навбатӣ, шоир ба тасвири дили хасташудаи ошиқ пардохта, онро ба ҷашми дилбарони нотавоншуда шабоҳат додааст:

Дили ошиқ шуда аз хастаҷонӣ,

Чу ҷашми дилбарон аз нотавонӣ [14, с. 307].

Нахустмисраи ин байт-монандшаванда ва мисраи баъдии он-монандқунанда мебошад. Дар идома шоир аз воҳӯриҳои аввалини Рому Сито ёд намуда, рамзан якеро “нилуфар” ва дигареро “занбур” хонда, ба он ҷонбозии парвонаро дар оташ зам кардааст:

Ба нилуфар шуда занбур дамсоз,

Чу барвона бар оташ гашт ҷонбоз [14, с. 100].

Ин ҷо мисраи аввал-монандшаванда ва мисраи дуюм-монандкунанда маълум аст, аммо ҷолибияти ин байт дар он зоҳир гаштааст, ки замбур шахди нилуфар ва оташ ҷони парвонаро мерабояд. Замбуру оташ ба фаъолияти баъдии Ром дар ишқбозӣ ва нилуфару парвона ба рӯзгори пурмашаққати Сито иртибот пайдо кардааст.

Тавре ки аён мегардад, шоир дар корбурди санъати ташбеҳ ва анвои он маҳорати олии сухановаринии худро нишон дода, ба ин васила афкорашро рангоранг, муъҷазу ҳадафманд иброз дошта, онро бадеъу хонданӣ ва ҷолиб манзури хонанда сохтааст.

Истиора аз саноеи маънавии дигар аст, ки дар достони мавриди назар зиёд ба кор рафтааст. Он дар луғат ба маънои ба орият гирифтани чизе шарҳ ёфтааст ва дар истилоҳ санъатест, ки дар ташаккули он калимае ба ҷои калимаи дигар истифода мешавад [7, с.58] ва матлаби эҷодкор ба ин тавассут ифода меёбаду шакл мегирад.

Меъри ташаккули истиора он аст, ки калимаи ба ориятгирифташуда бояд аз ҷиҳати маънӣ бо калимаи ивазгардидаи худ аз ягон ҷиҳат иртиботе дошта бошад. Масеҳои Понипатӣ истиораро бештар барои нишон додани чеҳраи зебои образи марказии достонаш-Сито ба кор бурдааст. Масалан, шоир лаҳзаи оббозии Ситоро нақл карда, бе зикри номи вай “моҳ”-ро овардааст, ки истиора мебошад. Зеро он аз нигоҳи маънавӣ байни соҳибистиора ва истиорашаванда иртиботи қавӣ пайдо кардааст:

Қавӣ шуд қавли аҳли Ҳинд моно,

Ки моҳ омад бурун бешак зи дарё [14, с. 82].

Аз мазмуни байт пай бурдан осон аст, ки зебоии Сито тамоми хиттаи Ҳиндустонро фаро гирифтааст ва шоҳиди лаҳзаи зикршуда, онро дигарбора тасдиқ кардааст. Дар намунаи зерин шоир ду истиораро паи ҳам оварда, онҳоро бо калимаҳои мувофиқе мушаххас намудааст:

Ба сахро ёфт он хуршед бо моҳ,
Зи нилуфар лаболаб ҳавз дар роҳ [14, с. 99].

Вожаи “хуршед” истиора аз Ром ва вожаи “моҳ” истиора аз Сито шудааст, ки ончунонки зикр гардид, аз образҳои марказии дoston маҳсуб меёбанд. Ин ҷо лаҳзаи сайру гашти онҳо манзур шудааст. Дар байти зайл низ Сито мавриди тасвири истиоравист, ки бо “моҳ” ифода ёфтааст:

Ба кин бархост аз ҷо деви ҷонкоҳ,
Ки муҳлат додам, эй моҳ шаш моҳ [14, с.193].

Ин ҷо “моҳ”-и дигар низ зикр шудааст, ки нисбат ба “моҳ”-и аввал таҷнис мебошад. Агар дар мадди аввал он симои зебои маъшуқаро таҷассум кунад, пас он ченаки вақт аст, ки маъмул асту ҳоҷат ба ташреҳ надорад. Тавре ки аён мегардад, шоир дар қорбурди истиора низ бо маъсулияти том муносибат карда, андешаҳои хубу гуворо ифода намуда, ҷеҳраҳои марказии асарашро бо тамоми назокату зебоияшон ба ҷилва овардааст. Гузашта аз ин, соҳибсухан муносибати маънавии миёни соҳибистиора ва истиорашавандаро ба ваҷҳи хубу хунармандона таъмин намудааст, ки аз вижаҳои истиораэҷодкунии вай маҳсуб меёбад.

Санъати дигари бадеӣ, ки дар дostonи “Ром ва Сито” ба қор рафта, афкори шоирро мудаллал сохта, онро аз ҳар ҷиҳат тақвият бахшидааст, **талмеҳ** мебошад. Талмеҳ дар луғат ба маънии нигоҳи сабук намудан ба сӯйи касею чизе ва намакин қардан тавзеҳ ёфтааст [7, с.92]. Дар истилоҳ талмеҳ санъатест, ки дар шеър, бо ишора қардан ба ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, шахсиятҳои намоён, зикри ақволи маъруф ва монанди инҳо ҳосил мегардад. Чунончи, шоир дар оғози дostonи худ ба Мусо (а) ишора қардааст, ки дар талаби дидори Худо буда, оқибат ба орзуяш расидааст ва аз хуш рафтааст. Адиб бо овардани ин талмеҳ худаш низ дар талаби дидор шуда, онро майи мадхушқунандаи пок номидааст:

Лаболаб бар лабам неҳ, ҷоми уммед,
Ки бошад ҷуръа ҳусни хоси хуршед.
Майе, к-аз бӯйи ӯ Мусо шуд аз хуш,

На он май к-аз дили соғар занад чӯш [14, с.2].

Манзури шоир аз ин май майи поки ирфон аст, ки ин ҷо соҳибсухан мушаххасан бар он таъкид фармудааст ва ташреҳи иловагиро намехоҳад. Зеро кадом май будани он ба возеҳият нишон дода шудааст. Дар байти дигар шоир Сулаймон (а)-ро талмеҳ кардааст, ки муъҷизааш дар хотамаш ҷой доштааст ва аз даст рафтани он имкони оворагардиро фароҳам оварда будааст. Манзури шоир аз ин талмеҳ эҳтиёт кардани дороист, ки ба қадре дар ихтиёри ҳар кас ҳаст:

Сулаймонро равад чун хотам аз даст,
Агар овора гардад ҷои он ҳаст [14, с. 129].

Дар намунаи зерин соҳибсухан ба қиссаи Юнус (а) ишора кардааст, ки ўро моҳӣ фурӯ бурдааст. Манзури шоир аз ин талмеҳ ошкор шудани ҳамаи амалҳост. Ғайр аз ин, Юнус нимоди рӯз ва моҳӣ нимоди шаб низ ҳаст:

Забон шуд ҷумла тан моҳӣ сухан гуфт,
Нахӯрдам Юнус андар анчуман гуфт [14, с.131].

Дар намунаи баъдӣ, шоир ба оинаи Искандар ишорае сабук намудааст, ки гӯё Искандари макдунӣ оинаи ҷаҳоннамо доштааст ва тавассути он вай тамоми ҷаҳонро тамошо мекардааст. Ба ривояти дигар, ин оина ҳамон манораи бандари Искандарияи Миср будааст, ки ба воситаи он атрофу акноф намудор мешудааст ва роҳи киштиҳо аён. Соҳибсухан абъекти тасвирашро ғанитар аз Искандар ба қалам дода, вайро соҳиби ҳазор чунин оина дониста, чунин фармудааст:

Ба оина нозидӣ Сикандар,
Ҳазор оина дорад ин ба ҳар пар [14, с.166].

Ин ҷо санъати муболиға низ ба кор рафтааст. Дар байти дигар, ки аз санъати мавриди назар сохта шудааст, шоир боз ба Мусо (а) ишора намудааст. Мусалламан, муъҷизаи пайғамбарии Мусо (а) асои вай будааст ва ҳар гоҳ ки онро ба иҷрои коре равона намудааст, он кор ба таври дилхоҳ иҷро шудааст. Ин ҷо низ ба задани он таъкид шудааст:

Магар Мусо асо дар Нил зад боз,

Ки гашт аз ашки дарё қаър оғоз [14, с. 226].

Дар байти зер шоир ба ҳодисаи ғайриҷашмдоште ишора карда, онро ба таваллуди Золи Зар тақвият додааст. Чунонки дар як они воҳид шир ба хун мубаддал гаштааст, Золи Зар ҳам аз модар бо мӯйҳои сафед ба дунё омадааст. Воқеаи мисраи аввал дар мисраи дуюм бо талмеҳ зинат дода шудааст:

Аз он даҳшат, ки хун гаштӣ ба дам шир,

Чу Золи Зар шудӣ тифли раҳм пир [14, с. 246].

Золи Зар падари Рустами дастон мебошад, ки дар “Шохнома”-и Фирдавсӣ дар хусуси онҳо тафсилоти бештар омадааст. Дар байти навбатӣ, шоир ҳамонро аз Мусо (а) ва асои дасти вай талмеҳ кардааст. Арзиши талмеҳи мазкур дар он зоҳир гаштааст, ки ба ҳар зӯре як забардасте ҳаст:

Агарчи мор чоду бешумор аст,

Асои мусавӣ саркӯби мор аст [14, с. 254].

Асо ин ҷо ҳамчунин нимоди барҳамзанандаи бадихо муаррифӣ шудааст. Дар байти поён шоир ба қиссаи Фарҳод ишора карда, ба ин маънӣ фармудааст:

Ба кӯҳи Бесутуну теша Фарҳод,

Ки захмаш қуллаҳо медод барбод [14, с. 280].

Фарҳод нимоди ошиқи содиқ аст, ки аз рӯи сидку сафо ба ишқ дода шуда, ҳама чизро фаромуш кардааст. Дар байти дигар, шоир лаҳзаи озод шудани Сито ва ба назди Ром оварда шудани вайро нақл намуда, амали Ромро, ки нисбат ба Сито анҷом ёфтааст, чунин ба қалам додааст:

Дар оташ рӯ ба оини Сиёвуш,

Бурун кун аз диле кини Сиёвуш [14, с. 289].

Азбаски Масеҳои Понипатӣ фарзанди замони худ аст, дар ҷо-ҷои достони хеш аз ҳаводиси рӯзгораш низ талмеҳ сохтааст. Намунаи

барчатаи ин талмехот овардани ибораи таърихии “Сулҳи кул” дар байти зайл мебошад. Чунончи:

Чи нисбат чангро ҳамсои ман,
Ки хуш кардем сулҳи кул ба душман [14, с. 315].

Сулҳи кул дар замони Акбаршоҳ миёни ҳиндуҳо баста шудааст [108, с.267] ва дар он эҳтироми ғойаи ҳамаи қавму миллатҳои ин сарзамин зарур доништа шудааст. Тавре ки таҳқиқот нишон медиҳад, Масеҳи Понипатӣ дар истифодаи талмех низ ҳунармандии хешро ба возеҳият ошкор намудааст. Талмехоти бақорбурдаи адиб хеле гуногун ва ҷолибу тақвиятдиҳанда буда, ӯро чун шоири донишманд ва суҳанвари рангинҳаёл муаррифӣ менамоянд.

Тавсиф аз санъатҳои дигари маънавист, ки дар достони “Ром ва Сито” ба таври васеъ ба қор рафтааст. Тавсиф дар луғат ба маънии васфу ситоиш қардан тавзеҳ ёфтааст. Дар истилоҳ санъатест, ки барои барҷаста нишон додани сифату хусусияту нишонаҳои муҳими ҳар гуна ашёи тасвиршаванда дар каломии ҳунари истифода мешавад. Устод Т. Зехнӣ тавсифро “муайянқунандаи бадеӣ” номида, онро зимнан, муаррифӣқунандаи “хислатҳои асосии предмет” ба қалам додааст [6, с.68], ки дуруст аст. Зеро тавассути ин санъат адиби ҳунарманд тамоми зебу зинат ва дар айни замон, қабохату уюби шайъи мавриди тасвирашро ошкор месозад ва онро ба возеҳияту барҷастатар манзури хонанда месозад. Дар байти зерин шоир, аз хидмати зоҳидон берун омадани Ромро нақл қарда, дар тавсифи эшон вожаи “неқномон” ва дар қилваи қомати ёр вожаи “хиромон”-ро ба қор бурдааст:

Чу Ром аз хидмати он неқномон,
Ба тарфи ҷӯй шуд сарви хиромон [14, с. 104].

Дар байти дигар бошад, соҳибсуҳан носеҳи пирро, ки шахси ошиқро ба панду насиҳат фаро гирифтааст, ба “хирадманд”-ияш тавсиф намудааст. Воқеан, панд додан ҳоси хирадмандон аст, аммо онро на ҳар кас ба ҳубӣ мепазирад. Махсусан, онҳое, ки эҳсосоташон бар ақлашон

мисли ошиқон ғолиб аст, панддихӣ ба чунин касон чандон коргару асаргузор нест. Ин чо шоир дуруст фармудааст, ки:

Чу мешуд талх аз он пири хирадманд,
Ки ошиқро набошад кор бо панд [14, с.116].

Дар байти зайл, шоир аз баҳор ёд кардааст ва онро бо навию кӯҳнагияш васф намудааст. манзури вай аз ин, дар фасли баҳор ба чаманистон ворид шудани маъшуқа аст, ки аз файзи қудумаш баҳори чадидро бар баҳори кӯҳан табдил кардааст:

Чаман шуд бо баҳори тоза ҳамдӯш,
Баҳори кӯҳнаро карда фаромӯш [14, с. 117].

Дар мисоли зерин шоир, аз овора карда шудани Сито сухан ба миён оварда, ҳолати даште, ки бонуро он чо раҳо намудаанд, чунин ба қалам додааст:

Чи мемонӣ дар ин дашти хатарнок,
Ки маҳ бар осмон зебад на бар хок [14, с. 123].

Ҳамчунин, ин чо вожаи “маҳ” низ як навъ ифодакунандаи хусну малоҳати Ситост ва аз ноҷо афтидани вай далолат кардааст. Дар байти баъдӣ ҳам шоир ҳолати хузновари Ситоро ба риштаи тасвир кашида, барои инъикос шудани он ибораи “хури чокдомон”-ро ба кор бурда, ба ибораи “моҳи тобон” хусни зебои образи марказии достонашро нишон додааст:

Гиребончок хури чокдомон,
Қасаб бишқофт гӯй моҳи тобон [14, с.128].

Чунонки мебинем, шоир дар ҳарду мисраъ санъати тавсифро истифода намудааст ва ин равишро дар байти зерин низ идома додааст. Дар ин чо соҳибсухан ҳолати пуризтиробии яке аз образҳои марказии достонашро, ки соҳиби “зулфи пуртоб” ва “чашми пуроб” мебошад, тавассути санъати мавриди назар муҷаллотар сохтааст:

Димоғ ошуфта з-он зулфи пуртоб,
Дилаш бемортар з-он чашми пуроб [14, с.307].

Дар намунаи дигар, шоир ҳамоно дар баёни ҳолати Сито машғул шуда, аз худ “хобу ором”-ишро дур кардааст ва пеш аз ин тавассути мунодӣ ҳусну чамолашро васф намуда, чунин фармудааст:

Ки эй ҳури сиҳикадди гуландом,

Ба худ чун талх кардӣ хобу ором [14, с. 192].

Дар ин чо санъати истиора ҳам бо тавсиф омезиш ёфтааст ва дар ташаккули маънӣ сахм гузоштааст. Гузашта аз ин, тавсифоташ дар ин байт ва байти баъдӣ тафсил ёфтаасту мушаххастар гаштааст. Масалан, ибораи “нигоҳи чашми махмур” дар мисраи аввал ва “чашми наргису сурмаи нур” дар мисраи дуюм гувоҳи мураккабшавию амиқтар баён шудани андешаҳои тавсифомези шоиранд. Чунончи:

Гаҳ аз ноз он нигоҳи чашми махмур,

Кашон дар чашми наргис сурмаи нур [14, с. 117].

Ин мураккабшавӣ ва мушаххастар баён намудани сифатҳои шайъи тасвиршванда дар каломи ҳунарии шоир, ўро аз корбурди тавсифоти сода ба истифодаи тасниқуссифот бурда расондааст, ки аз ҷараёни рушди ҳунарии суханвар шаҳодат медиҳад. Тасниқуссифот ба қавли Шамси Қайси Розӣ “он аст, ки шоир чанд васфи мухталиф бар пой якдигар дорад ва як чизро чанд сифати мухталиф кунад” [49, с.309]. Байти зерин намунаи хуби санъати мазкур аст, ки шоир авсофи мухталифро дар шахси як образ пайдарҳам чидааст ва биноан, санъати мазкурро сифатчинӣ ҳам ном бурдаанд [7, с.69].

Ғурури давлату нози чавонӣ,

Майи чоҳу шароби комронӣ [14, с. 110].

Чунонки маълум мегардад, адиб ба ҳар як муайяншавандаи ин байт муайянкунандаи муносиборо таъйин намуда, ҳунари суханофаринии ҳешро собит сохтааст. Чунин мисолҳои бо санъати тавсифу тасниқуссифот эҷодшуда, дар достони мазкур зиёд ба мушоҳида мерасад ва аз онҳо намунаҳои дигар ҳам зикр кардем, вале он чи гуфта омад, худ

дали он аст, ки шоир дар каломи худ аз санъати тавсиф ва навъхояш ба маврид истифода намудааст ва каломашро аз ҳар ҷихат зебу оро додааст.

Муроотунназир дар луғат ба маънии монандиро нигоҳ доштан шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Дар истилоҳ санъатест, ки муносибати маъноӣ ва шаклии калимаҳоро дар матн таъмин месозад. Мусалламан, ҳамаи вожаи матнсоз миёни якдигар робитаи маънавий доранд ва ин робита вучуди онҳоро дар баёни фикр ба ҳамдигар вобаста намудааст. Нақши санъати мазкур дар каломи бадеъ ниҳоят муҳим арзёбӣ мегардад. То он ҳадде ки Т. Зеҳнӣ: “Асоси ҳамаи санъатҳои бадеъӣ”-ро “бар таносуби сухан” [7, с.27] донистааст, ки истилоҳи мазкур ҳаммаъноӣ санъати мавриди назар мебошад ва дуруст ҳам ҳаст. Чунки ягонагии шаклу маъноӣ ва иртиботи дигари ҷузъиёти каломи ҳунароӣ пояи сухани бадеиро ташкил медиҳад, ки аз танзимкунандагони ғазоли он мууроотунназир мебошад. Пояи сухани Масеҳии Понипатӣ бо истифодаи санъати мазкур ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар омехтагӣ бо саноеи дигар ниҳоят мустаҳкам ва бадеъ мебошад. Масалан, шоир дар байти зерин калимаи “насим”-ро оварда, ба он вожаҳои “афтону хезон бар гул вазидан”-ашро илова кардааст, ки ба ҳамдигар таносуби қавии маъноӣ доранд. Ҳамчунин, дар мисраи дуюм низ вожаи “абр”-ро зикр намуда, баъдан ифодаи “дамону аз ҳаво дар дона резон”-ро бо он тавъам эҷод кардааст, ки онҳоро аз якдигар чудо кардан аз имкон берун аст:

Вазон бар гул насим афтону хезон,

Дамон абр аз ҳаво дар дона резон [14, с.146].

Манзараи бисёр ҷолиб ин ҷо тасвир ёфтааст, ки аз як тараф шамол бо вазиши форами худ барги гулҳоро алвонҷ додааст ва аз тарафи дигар, абри дамон аз ҳаво донапошӣ кардааст. Дар ин байт, санъати зулқофия ҳам ҷой дорад, ки баррасиашро ба саҳифаҳои баъдӣ волегузорем. Дар байти баъдӣ ҳам шоир мууроотунназирро хеле ҳунармандона истифода кардааст. Вай калимаи “насим ва ғизол”-ро пайдо карда, вожаи ба онҳо мувофиқро, мисли “ғунча, бўй, мушки тар, бурдан; лола, барги пон ва

хӯрдан”-ро илова намуда, матлабашро ниҳоят зебову қолиб манзур сохтааст:

Насим аз ғунча бӯйи мушки тар бурд,
Ғизол аз лола барги пон ҳамехурд [14, с.147].

Амалкарду рӯйдоди мухталиф, вале таносуб қавӣ ва пурмаънӣ воқеъ шудааст. Дар намунаи баъдӣ шоир ҳамоно ба тасвири табиат гирифта аст ва аз шаробу мастиву ҷому гулу бӯй таносуби мустаҳкамеро эҷод карда, матлабашро муъҷазу дилпазир ибраз доштааст. Чунончи:

Шароби гул надонам аз ҷӣ ҷом аст,
Ки бӯяш мастғори хосу ом аст [14, с. 146].

Ин ҷо санъати таҷоҳури ориф, ки дар он шоир амдан, худро ба нодонӣ мезанад, ба қор рафтааст. Зеро мастие, ки аз гул ба хосу ом эҷдо мешавад, мусалламан аз бӯйи гул мебошад на чизи дигар ва шоир онро беҳтар медонад, вале бо вучуди ин, вай худро ба нодонӣ задасту дарки маъниро тариқи пурсиш ба хонандаш воғузур кардааст. Дар байти баъдӣ, шоир аз “сайёд” ёд карда, вожаҳои “сайд, ҳалол, шикору пурқор ва мурдор”-ро ба он тавъам намуда, матлабашро ба тариқи зайл баён сохтааст:

Ҳалолам кун, ки сайёдони пурқор,
Шикори хеш кам созанд мурдор [14, с. 192].

Воқеан, сайёди моҳир дар ба даст овардани сайди худ камтар ба хато мувоҷеҳ мегардад ва аксар онро поқу мубарро соҳиб мешавад. Беҳуда нагуфтаанд, ки “Накӯ қардан, аз пур қардан” мебошад. Манзури шоир аз ин ҳалолқорист, дигар ҳеч. Дар байти дигар соҳибсухан вожаҳои “зулму зулмату шабу хуру бахту сиёҳиву бедилдон” як ҷо ҷамъ карда, ба онҳо тобишҳои мухталифи маъноӣ эҷдо намуда, иртиботи маънавиашонро таъмин сохтааст:

Зи зулми зулмати шаб хур ба қон буд,
Магар бахти сиёҳи бедилон буд [14, с.300].

Дар байти дигар шоир ҳолати тарабфизои табиатро ба килки тасвир дароварда, “мурғон”-ро “ба анвои тарона” ва “ғазалхонони ошиқона”-ашон ба наво оварда, иртиботи маънавии онҳоро таҳким бахшидааст. Чунончи:

Басо мурғон ба анвои тарона,
Ғазалхонон, валекин ошиқона [14, с. 150].

Албатта, ғазал вобаста ба муҳтавои худ метавонад дар анвои зиёди худ ба чилва ояд, аммо ҳолати тараб ки ҳаст, шоир мушаххасан навъи ошиқонаашро ин ҷо зикр намудааст. Аз намунаҳои ғавқ маълум мегардад, ки шоир дар истифодаи мурутунназир ҳам маҳорати олии суҳанпардозӣ нишон дода, тавассути санъати мазкур ҳусни каломи хунарии худро афзун намудааст. Илова бар ин, вай мурутунназиро на танҳо дар абёти алоҳида, балки онро дар омехтагӣ бо саноеи дигар дар тамоми достони мазкур ба кор андохтааст.

Саволу ҷавоб аз санъатҳои маънаivist, ки барои ифодаи эҳсосоти шоир, эҷоди муколама дар шеър, гуфтушуниди ду ва зиёда шахс дар асари бадеӣ ва монанди инҳо хизмат мекунад. Дар ташаккули ин санъат унсурҳои калидие, мисли “гуфтаму гуфто ва гуфт, пурсишу посух ва саволу ҷавоб” иштирок менамояд. Матне, ки дар он унсурҳои мазкур ба мавқеъу дурусту мантиқӣ истифода намешавад, назариядонҳои классикӣ, аз ҷумла Ҳусайн Воизи Кошифӣ оро аз санъати саволу ҷавоб донистааст [12, с.141; 126]. Бинобар ин, адибони классикӣ ҳамеша кӯшиш намудаанд, ки унсурҳои санъати мавриди назарро дурусту бамавқеъ ва мувофиқу хунармандона ба кор бурда, дар ҳадди олии суҳани бадеии худро манзури хонанда кунанд. Дар достони “Ром ва Сито”-и Масеҳи Понипатӣ санъати саволу ҷавоб мақсаднок истифода шуда, муҳимтарин ва хотирмонтарин лаҳзоти онро музайян сохтааст. Дар абёти зайл шоир, муколамаи “бод ва Ҳанунт”-ро хеле зебо ба риштаи тасвир кардааст.

Саборо гуфт ҳури покдомон,
Ки бар мастур дастандоз натвон.

Чавобаш дод боду гуфт, к-эй хур!

Накӯ донам, ки ҳастӣ поку мастур [14, с. 183].

Чунонки мебинем, асоси ин абётро санъати саволу ҷавоб ташкил додааст, ки дар хилоли он санъати ташхис ва санъати нидо низ ба кор рафтааст. Унсурҳои асосии санъати мазкур миёни ҳамдигар муносибати хуби маъноӣ доранд, ки аз шартҳои муҳими санъати саволу ҷавоб аст. Дар байти дигар, суҳбати ду образи дostonашро ба таври зерин тасвир намудааст. Шахсе донишманд бо номи Кунаб Курб ба Рован панд дода, аз вай пурсидааст, ки:

Бигуфто: Ромро бо ту чӣ кин аст,

Бигуфто: ишқи Сито дар камин аст [14, с. 273].

Ин ҷо “бигуфто” ҳам ба ҷои худаш ва ҳам ба ҷои “гуфт” ба кор рафтааст. Мантиқи дурусти ифода имкон додааст, ки пурсишу посух малех воқеъ гардад ва орей аз нуқсу холал бошад. Дар абёти зайл, шоир лаҳзаӣ ба дидори Сито омадани Ромро рӯйи коғаз овардааст, ки ба муқовимати саҳт гирифта гашта, марг таҳдидаш кардааст ва аз дасти зоҳид наҷот ёфтаасту кӣ будани ноҷиро пурсон шудааст. Чунончи:

Бигуфто: Кистӣ, к-аз меҳрубонӣ,

Маро бахшидӣ аз сар зиндагонӣ...

Ба посух зоҳиди фархундадидор,

Ҳама сирри нуҳуфта кард изҳор [14, с. 316].

Дар идома, зоҳид худро ба Ром шинос намуда, ҳамаи асрорро ба вай нақл кардааст. Пас аз он мунозираи Ром ва Сито оғоз меёбад, ки аз кӯтоҳии ҳамдигар дар ба вучуд омадани ҳичрон гиламанд шудаанд:

Санам гуфто: Дилозори ҷафокеш,

Чиҳо меҳнат, ки диданд аз ту дилреш.

Чавобаш боз дод он кони ғайрат,

Ки ҷӯшад аз дилам тӯфони ғайрат [14, с. 322].

Ин яке аз қисматҳои ниҳонии дoston аст, ки маҳз бо истифодаи санъати саволу ҷавоб зинат ёфтааст. Тавре ки мебинем, шоир дар

корбурди санъати мазкур, унсурҳои таркибӣ ва шартҳои хунарии бавучудорандаи он маҳорати хуб нишон дода, бадеияти каломашро таъмин сохтааст. Дар маҷмуъ, санъати саволу ҷавоб каломии шоирро аз ҳар ҷиҳат зинат дода, гуяндаи худро чун суҳанвари боистеъдоду рангинҳаёл муаррифӣ намудааст.

Нидо аз санъатҳои дигари бадеист, ки дар он тавассути хитоб, эҳсосоти ҳаяҷони мухталифи шахси эҷодкор баён карда мешавад. Ҳамчунин, нидо дар амиқтару мушаххастар ифода шудани фикр кӯмак мерасонад ва ба кадом самту ба кӣ равона гардидани онро равшан нишон медиҳад. Дар достони мавриди назар, санъати нидо зиёд ба қор рафтааст. Масалан, дар байти зерин нидо барои ифшои хушӣ, тааҷҷуб ва фараҳ хизмат кардааст:

Ба дилҳо з-ин суҳан афзуд ҳайрат,

Ки аҳсант, эй Бҳарат бар сидқи нийят [14, с. 84].

Амали ҳайратовари Баҳарт аз ҷониби нафари дигар мавриди таҳсину истиқболи хуш қарор гирифтани ин ҷо мушаххас гаштааст. Дар идома, шоир маълум менамояд, ки ин истиқболу ситоиш аз ҷониби кӣ нисбат ва Баҳарт иброз ёфтааст. Чунончи:

Ба посух пири зоҳид бо Бҳарат гуфт:

Ки эй фарзонаройи бохирад чуфт [14, с. 84].

Мисраи дуюми ин байт, чунонки мебинем, маҳсули санъати нидост, ки хасоилу дониши Баҳартро бо тасдику натиҷагириву ҷамъбасту баҳогузори муайян сохтааст. Дар байти навбатӣ, шоир яке аз русумоти эҳтиромии даврони гузаштаро, ки нисбат ба шоҳон раво дониста мешуд, ба килки назм кашида, онро бо санъати нидо тақвият бахшида, чунин фармудааст:

Замин бўсиду ҳамчун узрхоҳон,

Намудаш арз гуфт: Эй шоҳи шоҳон! [14, с. 222].

Ифодаи “шоҳи шоҳон” баландтарин дараҷаи ҳукмронист, ки ба императорони замон гуфта мешудааст. Дар байти зерин шоир аз

Паҳману гурдону самимияти байни онҳо ёдовар шуда, мисраи дуюмро ба силсилаи нидоҳои маъмул қувват додааст:

Ба Лачҳман гуфт бо гурдони шаккар,
Ки ҳон вақт аст, биштоб, эй бародар [14, с. 262].

Дар як мисраъ ва як байт ҷой додани нидоҳои “ҳон”, “биштоб” ва “эй” аз маҳорати шоир дарак медиҳад, ки ҳеҷ нақсу ҳалал дар баён зоҳир накардаанд. Дар мисоли поёнӣ шоир муносибати узрҳои Ромро нисбат ба Сито ба миён гузошта, онро ҳамоно ба санъати нидо музайян намудааст.

Ки моҳо! Бар мани бедил бибахшой,
Гуноҳи ғайратамро авф фармой [14, с. 317].

Тавре ки маълум мегардад, Масеҳи Понипатӣ дар истифодаи санъати нидо маҳорати олий нишон дода, ба ин тавассут каломи ҳурро дилкашу фикрҳои мушаххасу эҳсосоташро амиқ баён кардааст.

Киноя дар луғат ба маънии сухани пӯшида гуфтан, бо рамзу ишора ҳарф задан, акси андешаро ба миён гузоштан шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Дар истилоҳ киноя санъатест, ки аз андешаҳои бо рамзу ишора баёншуда ба вучуд меояд. Муҳимтарин вижагии санъати мазкур дар зоҳир мегардад, ки калимаву ибораҳои таркиби он ба маънии акси худ оварда мешаванд. Масалан, дар байти зерин шоир рафтани шаб, нишастани моҳ ва омадани субҳу баромадани офтобро тавассути санъати киноя хеле зебову бадеъ манзури хонанда кардааст. Чунончи:

Саҳар чун монд бар сар шоҳи Чин тоҷ,
Зи ҳинди осмон шуд моҳ ихроҷ [14, с. 76].

“Бар сар тоҷ ниҳодани шоҳи Чин”-киноя аз Хушеди оламтоб аст ва “ҳинди осмон”-киноя аз торикии шаб ва серситора будани осмон мебошад. Дар достони мазкур ҷое Ром бо тухмату бадгумоние аз дарбор бадарға мешавад ва ин амали шоҳ мардумро мутаҷҷиб ва ғамгин сохтааст. Шоир ин маъниро дар намунаи зайл чунин ба қалам додааст:

Саҳар чун Ромро мардум надиданд,

Ба ҳасрат оҳи сард аз дил кашиданд [14, с. 79].

Ин чо дар мисраи дуом санъати киноя ба кор рафтааст, ки он дар ифодаи “оҳи сард аз дил кашидан” мушаххас гаштааст ва маънояш ғамӣ гардидан мебошад. Дар байти зерин шоир ҳолати хузновару ногувори яке аз образҳои марказии достонашро чунин ба қалам дода, ки тамоми андешааш бо санъати киноя тазйин ёфтааст:

Чу хуноби чигар дар дил нағунҷид,

Зи лаб захру зи миҷгон хун таровид [14, с.288].

Мисраи аввал-киноя аз ғами бисёр аст ва мисраи дуом-киноя аз доду фиғону гирия мебошад. Чунин намунаҳо дар достони “Ром ва Сито” моро ба хулосае меорад, ки шоир воқеан, суҳанофарини хунарманд ва мумтоз аст. Вай ба воситаи санъати киноя афкорашро рангину дилнишини хонданӣ сохтааст.

Муболиға дар луғат бамаънии кӯшиши зиёде ба кор бурдан, исрори бисёр кардан, таърифу тавсифи вофир намудан ва аз ҳад гузаштан шарҳ ёфтааст. Дар истилоҳ санъатест, ки корбурди он ситоишу накӯҳишу тасвиrotи касе ва чизеро дар каломи хунари аз будаш зиёд ба миён меорад. Муболиға як навъ зиёдаравии адиб дар баёни андеша, ибрази эҳсосоти мусбату манфии вай нисбат ба объекти тасвир мебошад. Таваҷҷуҳ ба чунин тасвирот дар осори адабӣ, аз як тараф хунари эҷодии эҷодкорро бармало созад, аз тарафи дигар муҳаббату самимият ва нафрати ўро нисбат бар ҳар касу ҳар чизе ки мавриди таҳқиқи бадеияш ҳаст, муайян мегардад. Санъати муболиға баёнро равшантару барҷастатар ва чолибтару ба назар аёнтар ба чилва меорад. Дар байти зерин шоир ҳудуди фармонравии шоҳро муболиғомез “аз моҳӣ то ба моҳ” муайян намуда, ба ин тариқ фармудааст:

Сараш бо фарру зеби тоҷи шоҳист,

Равон фармонаш аз маҳ то ба моҳист [14, с.142].

Дар ҳоле ки чунин фармонравой аз имкони воқеию ҳаётии бани башар берун аст. Вале санъати мазкур ба шоир имкон додааст, ки чунин

андешаро беибо манзури хонанда созад. Дар байти дигар, шоир пӯзишхоҳии нафареро ба риштаи назм кашидааст, ки вай “ба сад чон, давон омадану ба мижгон руфтани хасу хошоки роҳ”-ро ба худ муносиб дидааст:

Давон омад ба сад чон маъзаратхох,
Ба мижгон руфт хошоку хаси роҳ [14, с. 171].

Дар асл, чунон кореро, ки ин ҷо тасвир шудааст, анҷомдоданаш ғайриимкон мебошад. Вале бо муболиға ифода шудани онҳо қобили қабул аст. Муболиғаи дигар дар атрофи кӯҳи Албурз, ки қаторкӯҳи Эрони шимолисту маънояш-кӯҳи баланду бузург мебошад, сурат пазируфтааст. Дар тасвири шоир нафаре бо гаронгурзи худ аз раҳи кину адоват “ба ҳамла мағзи Албурз”-ро берун кашидааст. Чунончи, вай фармудааст:

Чу санҷидӣ ба кин боригаронгурз,
Барвардӣ ба ҳамла мағзи Албурз [14, с. 248].

Дар байти навбатӣ шоир ҳамонро бо тасвиrotи муболиғаомезаш аз зӯру тавони яке аз персонажҳои асосии достонаш ҳарф зада, таъкид кардааст, ки вай “ба як ҳамла” ба “куштани ҳазорҳо маймуну хирсон” мушарраф гаштааст:

Зи маймунону аз хирсон сардор,
Ҳазор андар ҳазорон кушт ба як бор [14, с. 264].

Дар намунаи баъдӣ соҳибсухан, яке аз лаҳзаҳои ҷангиро ба риштаи тасвир кашида, иброз доштааст, ки “аз тору пуду ҷилои ханчари соф” ҳаво ба “матой аз оҳанбофташуда” мубаддал гаштааст, чунончи, ӯ гуфтааст:

Зи тору пуд теғу ханчари соф,
Ҳаво гашта паранди оҳанибоф [14, с. 281].

Агарчи ин андешаи шоир то андозае ба паҳлуи ҳақиқат имкони нишастанро соҳиб аст, вале аз санъати муболиға оро ёфтаниш низ маълум мебошад. Дар ҳар сурат, Масеҳои Понипатӣ санъати муболиғаро

бамавриду дар ҳадди эътидолу хубӣ ба кор бурда, афкорашро бадеътар манзури хонандаи хеш сохтааст.

Ирсоли масал аз санъатҳои маъмул аст, ки шоир барои тақвияту тасдиқи фикраш аз зиндагӣ мисол меоварад ва санъати мазкур дар ин замина ба вучуд меояд. Ирсол овардан ва масал монандӣ будааст. Ирсоли масал дар достони мавриди назар ба таври лозим ба кор рафтааст ва байти зерин аз ҷумлаи онҳост:

Чу он ғамнома бар ошиқ фурӯ хонд,
Ҳаме бар оташи ӯ равған афшонд [14, с. 260].

Ин ҷо шоир мақоли “бар оташ равған рехтан”-ро, ки забонаи онро зиёд мекунад, хеле маъмул аст, оварда, маънии мисраи аввалро тақвият бахшидааст. Дар байти баъдӣ, низ мақоли “беранҷ бурдан, ганҷ ба даст намеояд” ба хости худи адиб ба маънои тозааш, ба кор рафтааст. Чунончи:

Чу бемехнат насиби кас шавад ганҷ,
Чаро беҳуда бояд бурданаш ранҷ [14, с. 311].

Манзури адиб аз ин, агар дар зиндагӣ ганҷ беранҷ ба даст ояд, зарурути мехнати зиёд нест. Дар мисоли дигар шоир ба ҷаҳони фикрии Ром ворид шуда, онро ба таври зайл ба риштаи тасвир кашида, асрори ниҳонашро бо хулосаҳои баровардаи вай ошкор сохта, зимнан аз санъати мавриди назар низ кор гирифтааст. Чунончи:

Чу бар Сито агар гирам дигар зан,
Замину осмон ханданд бар ман [14, с.313].

Мисраи дуҷум маҳсули ирсоли масал буда, он дараҷаи баландтарини шарму айбро дар худ таҷассум намудааст. Дар маҷмӯъ, аз таҳлилу баррасӣ ва далеловарихои ғавқ маълум мегардад, ки шоир дар корбурди санъати ирсоли масал низ дасти тавоно доштааст. Аз таҳқиқи санъатҳои маънавий дар достони “Ром ва Сито” метавон ба натиҷаи зайл ноил гардид:

1. Достони мавриди назар, манзумаи хушкxоли набуда, он дар баробари таъмини ҳамаи аносири муҳимми сухани бадеӣ бо санъатҳои олии суханофаринӣ музайян карда шудааст. Афкори баёнкардаи шоир дилкаш, муъҷаз, нишонрасу мафҳуманд.

2. Масеҳи Понипатӣ бо вучуди шоири баркамолу соҳибмаҳорат будан, дар корбурди санъатҳои бадеӣ ҳадди миёнаро интиҳоб намудааст, аммо бо он ки санъатҳои маънавий зери тавачҷуҳи ҳамешагиаш будааст, шоири маънигаро номида мешавад.

3. Дар достони мазкур қариб ҳамаи санъатҳои маънавий дар ҳадди эътидол ба кор рафтаанд, вале серистеъмолтарини онҳо ташбеҳ, истиора, нидо ва муболиға маҳсуб меёбад.

4. Санъатҳои бадеӣ ҳаҷони фикрии шоирро рангин, баёнашро равшан ва суханаширо бадеъ ба ҷилва овардаанд.

3.2.2. Санъатҳои лафзӣ дар достон

Чунонки дар боло ишора шуд, гурӯҳи дигари ороҳои адабию санъатҳои лафзӣ ташкил додаанд. Онҳо бештар ба ороиши паҳлуҳои лафзии сухани бадеӣ ба кор бурда мешаванд. Санъатҳои лафзӣ дар ин баробар бо санъатҳои маънавий иртиботи ҷудонопазир доранд ва онҳо дар якҷоягӣ сухани бадеиро ба вучуд меоранд. Соиби Табрезӣ дар ин маврид дуруст фармудааст, ки:

Лафзу маъниро ба теғ аз якдигар натвон бурид,

Кист, Соиб, то кунад ҷонону ҷон аз ҳам ҷудо [38, с.79].

Санъатҳои лафзӣ, ки дар робита ба маънӣ ҷиҳатҳои лафзии достони “Ром ва Сито”-ро зеб додаанд, чун санъатҳои маънавий зиёданд, вале серистифодатарини онҳо **таҷнис**, тарсеъ, такрор, иштиқок, зуқофиятайн мебошанд:

Таҷнис дар луғат ба маънии монанд намудан, мушобеҳ сохтан ва ҳамгуна кардан омадааст. Дар истилоҳ санъати лафзист, ки дар доираи калимаву иборау таркиботи шаклан яку мазмунан дигар ташаккул

меёбад. Арзиши адабӣ ва ҳунарии таҷнисот дар он зоҳир мегардад, ки адиб бо овардани воҳидҳои якхелаи забонӣ чанд маъниро дар осори худ дарҷ месозад ва бадеияти каломашро таъмин менамояд. Аз тарафи дигар, таҷнис барои эҷодкору ҳунарманд дар тангии қофия кӯмак мекунад ва дар ташкили қавофии бадеию санъатҳои ҷудоғонаи суханофаринӣ мусоидат менамояд. Навъҳои зиёди таҷнис маълум карда шудааст [6, с.128-134; 125], ки аз онҳо таҷниси том, мураккаб, зоид бо маъмуливу серистеъмолии худ дар достони “Ром ва Сито” ба қор рафтааст.

Таҷниси том калима ва ифодаҳое, ки матни бадеӣ аз ҷиҳати таркиби ҳарфӣ ва овозӣ ба ҳамдигар мувофиқати пурра дошта бошад. Бинобар ин, назариядонҳо чунин таҷнисро “таҷниси тарсеҳ” гуфтаанд [2, с. 16; 126]. Чунончи, дар байти зерини достони “Ром ва Сито”-и Масеҳи Понипатӣ мебинем, вожаи “салоҳ” чор маротиба як хел такрор шудааст. Агар “салоҳ”-и садру ибтидо маънии муштараки хубию хайриятро нафъро дар худ дошта бошанд, “салоҳ”-и аруз ва зарб шакли ягона дошта бошанд ҳам, маънии мухталифро соҳибанд. Аз ҷумла, “салоҳ”-и нисбат ба зоҳид оварда шуда ибодат аст ва “салоҳ”-и нисбат ба подшоҳ ибраз гардида, таъмини сулҳу адлу осоиш мебошад:

Салоҳи зоҳидон зухду салоҳ аст,

Салоҳи подшоҳон аз салоҳ аст [14, с. 311].

Дар ин байт санъати такрор ва мураддаф низ ба қор рафтааст, ки барои ба вучуд омадани маънии ҷолиби байти намуна хизмат кардаанд. Дар байти дигар, шоир калимаи “ром”-ро ду маротиба ба қор буда, ки аввалӣ мансуб ба образи марказии достонаш аст ва дигарӣ ҳолати ба марг мувоҷеҳ гаштанро ифода кардааст. Манзури шоир аз ин, Ром чунон бо маҳорати баланд аз камингоҳи хеш ба ҷониби ҳадафи худ-Бол ном ҷанговар тир андохта, ки ба ҷусту ҷолокӣ ва “тундӣ”-аш нигоҳ накарда, ба “дасти марг ром” шудааст. Чунончи:

Ба ногаҳ аз камин зад новаки Ром,

Бадон тундӣ ба дасти марг шуд ром [14, с. 160].

Ин чо санъати тазод низ истифода шудааст, ки ҳолати мухолифатомези баамаломадаро дар худ тачассум кардааст. Дар идома шоир, манзараи зебоеро ба риштаи тасвир кашида, ки дар он фаъолияти инсон ва гул дар шустани рӯй бисёр муносиб афтадаанд. Масалан, рӯйи гулро ашки шабнами сахаргоҳ мешӯяд ва инсон ба об ва гоҳо бо шабнам дар лутфи шоир:

Чу гул шуста зи шабнам оби рӯро,

Ба рӯи об афзуд оби рӯро [14, с. 80].

Манзури шоир аз ин “ёр мисли гул бо чехраи зебояш аз шабнам рӯйи худро шуста”, аз катраҳои он обро мушкбору атрогину рангоранг сохта эътиборашро ба ин васила зиёд кардааст. Ибораи таҷниси “оби рӯ” яке ба маънии аслии худаш воқеъ гашта, дигаре ба маънии иззату икрому эътибор омада, дар ташаккули муҳтавои байти намуна нақши босазо гузоштаанд. Дар идома низ шоир, аз таҷниси том кор гирифта, чунин фармудааст:

Зи кӯҳу дашт омад бар лаби чӯй,

Зи нилуфар ба обаш шуд нишон чӯй [14, с. 130].

Дар ин байт шоир, лаҳзаи ба ҷустуҷӯи об равона шудани яке аз образҳои достонашро нақл карда, таъкид фармуда, ки вай “аз кӯҳу дашт тавассути гули нилуфар роҳи обро ҷуста, билохира ҷӯйи онро пайдо кардааст” ва шодоб гаштааст. “ҷӯй”-и аввал ба маънои обгоҳ ва “ҷӯй”-и сонӣ ба маънои кофтукоб воқеъ шудааст. Дар байти баъдӣ, шоир бо истифода аз калимаи “намак” ифода ва ибораҳои зебои рехтаи тоҷикиро бо шакли хуби ҳунари манзур карда, мазмуни ҷолиберо ба тариқи зайл кашф кардааст:

Намак бар захми ман сой ба ду даст,

Зи ман ҳаққи намак хоҳӣ намак ҳаст [14, с. 318].

Бо ин, соҳибсухан аз забони персонажи лирикии худ ба ёраш гуфтанист, ки “бо амалу рафтору ишваву нози хеш аламҳои маро зиёда мекунӣ ва агар ҷавоби инкорро аз ман хоҳӣ, имкони посухаш ҳаст”. “Намак”-е ки ин ҷо се бор дар шакл гирифтани ибора ва ифодаву мазмуни умумии байт такрор шудааст, ба маънии афзудани дард, ба маънии сипоси хотири амал ва ба маънии сазои рафторе ба кор рафтааст. Тавре ки мебинем, шоир аз навъи таҷниси том бо маҳорати олии суханофаринӣ ва огоҳона кор гирифта, каломашро бадеъ сохтааст.

Таҷниси мураккаб аз навъи дигари санъати мазкур маҳсуб меёбад, ки дар баёни фасеҳу бадеи андешаҳои шоир таъсири амиқ гузоштааст. Ҳудуди ташаккули таҷниси мураккаб дар ду воҳиди луғавӣ: як калима, як ибора ва ё як таркиб, ки аз рӯйи талаффуз ба ҳам монанданд, муайян гардидааст. Дар байти зерин шоир лаҳзаи дидори Рованро бо Сито рӯйи коғаз оварда, самимият ва муҳаббату шефтагии вайро пурмуҳокот ва ҷолиб манзур сохтааст. Чунончи:

Кунам сад сар фидои пои Сито,

Чи якто сар, чи дахто сар, чи сӣ то [14, с.190].

Дар ин ҷо мусалламан, вожаи “Сито” номи образи марказист ва “сӣ то”, ки ба шакли таркиб даромадааст, адади “сӣ”-ро мушаххас намудааст. Дар идома, шоир аз забони Маймун лашкаркашии Ромро истиқбол карда, чунин фармудааст:

Кунун бори ғам аз дил пок баргир,

Ададро гушта ҷононро ба бар гир [14, с. 226].

Ин ҷо вожаи “баргир” вобаста ба мазмуни мисраъ ба маънии ба пуррагӣ нест кардан, рафъ намудан, баргараф сохтан омадааст ва таркиби он “бар гир” маънии ба оғӯш гирифтаниро доро гаштааст. Дар қорбурди таҷниси мураккаб низ шоир маҳорати волое нишон дода, каломашро аз ин орояи хуби бадеъ зинат бахшидааст.

Таҷниси зоид ҳам дар баёни афкори бадеии шоир нақши муайяне бозидааст. Ин навъи таҷнис аз анвои дигараш бо он фарқ кардааст, ки

“ҳар ду калимаи мутаҷонис бо ҳуруфу ҳаракот мухталиф бошанд” [20, с. 85]. Чунонки дар байти зайл мебинем, шоир “шатранч ва шати ранч”-ро дар меъёри ташаккули таҷниси зоид манзур кардааст:

Басо Маймун, ки бозиданд шатранч,
Ба доноӣ гузашта аз шати ранч [14, с. 139].

Маъмулан, “шатранч”-бозии шоҳмот аст, вале “шати ранч”-соҳили дарёи азобу мушкилист. Манзури шоир аз ин байт он аст, ки инсон тавассути доноӣ метавонад аз ҳамаи мушкилот раҳо ёбад. Дар идома шоир таъкид фармуда, ки агар “аз зулфи бутон зуд оромиш ёбӣ, сайди ту пайваста дар ихтиёри Ром” нахоҳад монд.

Чу аз зулфи бутон зуд ёбӣ ором,
Намонад сайди ту пайваста дар Ром [14, с. 203].

Ин ҷо вожаи “ором ва ром” таҷниси зоид мебошад. Дар зимни он, санъати ихом низ ба кор рафтааст, ки имкон дорад аз байти мазкур маъниҳои дигар ҳам берун оварда шавад. Дар ин намунаи навбатӣ шоир аз набарди танбатани пури Рован ва Ҳанунт забон кушода, майдондориву муҳорибаи ононро ба таври зайл васф кардааст. Чунончи:

Ду рӯйитан зи бас майдонавардӣ,
Дар он пархош дода, доди мардӣ [14, с.201].

Вожаҳои “додаю дод” таҷниси зоид мебошад, яке амал ва дигаре ба ҳадди камол расонидани он маҳсуб меёбад. Дар мисоли навбатӣ, шоир ҳолати ҳузновари Ромро, ки аз бадгумонии вай нисбат ба Сито сар задааст, чунин тасвир кардааст:

Ба ҳайрат буд кораш субҳ то шом,
Даҳону дида баст аз хобу ошом [14, с. 300].

Ин ҷо вожаи “шому ошом” таҷниси зоид мебошанд, ки яке анҷоми рӯзро мефаҳмонад ва дигаре хӯрдану нӯшиданро ифода менамояд. Тавре ки аён мегардад, адиб бо ба кор андохтани таҷниси зоид ва умуман, навъҳои дар боло мазкури он муносибати огоҳона ва ҳунари анҷом дода,

афкори худро бо ғояҳои ҷолибаш дар либоси бадеъ манзури хонанда намудааст.

Тарсеъ дар луғат ба маънии “ҷавоҳир дарнишондан” ва дар истилоҳ “калимотро мусаччаъ гардонидан ва алфозро дар вазну ҳуруфи ҳавотим мутасовӣ доштан” [49, с. 269-270] омадааст. Ҳамқофия будан, ҳамвазнӣ ва ҳарфҳои камобеш баробар доштани таркибу ибороту калимоти шеър шартӣ асосии ба вуҷуд омадани тарсеъ будааст. Тарсеъи аз такаллуф берун ҳусни суҳанро меафзояд ва ҳушоҳангии онро таъмин месозад. Ба таъкиди бадеъшинос Т. Зехнӣ: “Дар шеъри шоирони бузург тарсеъ чун интиҳоби сунъӣ ва зӯрбазӯракии калимаҳо не, балки чун маҳсули таъби равон намоён гардида, самимияти шеърро хеле қувват медиҳад” [49, с.136]. Масеҳи Понипатӣ ба қадри тавони эҷодии худ тавониста, ки тарсеъро ба таври матбуъ, махсусан барои ифода қардани маонии дилкашу рангину бадеъ ба қор барад ва шеърашро аз такаллуфоту сохтакорӣ ҳушқу ҳолӣ эмин доштааст. Ҷунончи, дар байти зайл мебинем, шоир бо истифода аз санъати тарсеъ разми Рому Паҳманро бо девон ба риштаи тасвир кашида, аз сеҳру ҷодуи онҳо ба беҳушӣ гирифта шудани ҷанговаронро нақл кардааст:

Бурун садпора чун ҷайби ятимон,

Дарун овора чун ҷайби қаримон [14, с. 250].

Ҳамаи калимаҳои ин намуна, ба меъёр ва шартӣ эҷод гардидани тарсеъ мувофиқат доранд. Аз ҷумла, ҳамқофия қардани вожаҳо, ҳамвазн сохтани калимаҳо ва ҳатто мураддаф намудани таркиботи дохили байт, далели ҳуби тарсеофаринӣ адиб мебошад. Ҳамҷунин, пас аз хичрону ҷудой ба висоли ҳам расидани Рому Сито дар байти зайл тавассути санъати тарсеъ рӯйи қоғаз омадааст, ки ғайритакаллуфӣ буда, қулминатсияи дostonро бармало кардааст:

Ба ҳам биншаста ду зону ба зону,

Ба ҳам пайваста ду абрӯ ба абрӯ [14, с. 297].

Ин чо низ меъёри дар таърифи тарсеъ аз чониби бадеъшиносон таъйин гардида, риоя шудааст. Дар намунаи мазкур санъатҳои мураддаф ва ҳоҷиб ҳам ба кор рафтааст, ки онҳо ба санъати тарсеъ тобеъ карда шудаанд. Дар намунаи дигар, соҳибсухан ҳамонро аз ҷанги Рому Паҳман бо девон ёд карда, дар баёни андешаҳои аз санъати тарсеъ истифода намудааст. Чунончи:

Гаҳе чун гӯши ҳар дар сар ҳазида,
Гаҳе чун мӯйи сар барзад зи дида [14, с. 246].

Дар ин чо ҳам адиб огоҳона ва ҳунармандона калимаҳои паси ҳам чида, байти зебои мусарраеро манзури хонанда сохтааст. Дар ҳилоли ин, шоир санъатҳои ташбеҳ ва тазод ба кор рафта, маънии балеғи каломии ҳунарии соҳибсуханро таъмин намудааст. Дар маҷмуъ, таҳлили абёти намуна нишон медиҳад, ки шоир дар қорбурди тарсеъ ва эҷоди абёти мусарраъ маҳорати олишро бармало намудааст.

Такрор дар луғат қореро ҷандин бор қардан ва дар истилоҳ санъатест, ки адиб барои возеҳтару равшантар қардидани фикраш калимаву ибораву таркиботеро гаштаю баргашта зикр менамояд. Меъёри истифодаи санъати мазкур талаб мекунад, ки такрор бояд аз ҳад нагузарад, бамаврид бошад, ба таъкиди фикре равона шавад, дилғирқунанда воқеъ нашавад ва ғайра. Масалан, дар байти зерин шоир қалимаи “қишвар”-ро се маротиба барои мушаххас қардидани маънӣ ва матлаби худ истифода бурдааст:

Ҳаме шуд аспаш аз қишвар ба қишвар,
Бад-ин сон ҳафт қишвар шуд мусаххар [14, с. 314].

Дар мисраи аввал ҳаракати аспро нишон дода бошад, дар мисраи баъдӣ нуқтаи охири ин ҳаракатро муайян намудааст. Ин чо санъати ихом низ мушоҳида мешавад, зеро манзури шоир аз ин байт, ба қишварқушӣ ҳам иртибот пайдо мекунад. Дар байти навабатӣ, шоир ҷудо шудани Ромро аз Сито амали нодуруст ва ҳато ҳисобида, онро як навъ ҷафои ошиқ нисбат ба маъшуқа муаррифӣ намудааст:

Хато карду хато карду хато кард,

Ки бар маъшуқи худ ошиқ чафо кард [14, с. 312].

Чунонки мебинем, соҳибсухан бо такрор кардани ҷумлаи “хато кард” ҳама гуна чафои норавои инсонҳоро махсусан, дилдодахоро маҳкум кардааст. Дар шакли ҷумла интиҳоб шудани такрор дар каломии мавзун аз суханвар маҳорат ва огоҳии хуби амалӣ меҳаҳад, соҳибсухан мунтаҳо аз уҳдаи он ба дараҷае олай баромадааст. Дар байти дигар вожаи “кӯх” мукаррар шуда, дар ташаккули каломии ҳунарии шоир нақши бориз гузоштааст. Ин ҷо вожаи мазкур барои дақиқияти фикрро нишон додан ва ҳадафи адибро нишонрас кардан хизмат кардааст ва танаввуъи маъноии байтро таъмин сохтааст. Чунончи:

Санамро дид нолон зоҳиди кӯх,

Ба зери кӯх бар дил кӯхи андӯх [14, с.307].

Масалан, кӯхи аввал макони зисти зоҳидро нишон додааст ва такрори дуоюму сеюми он ҳалати бади Ситоро ҳангоми ҳамли тифл мушаххас маълум намудааст. Дар байти дигар, адиб ба ҷаҳони маънавӣ ва фикрии инсон дохил шуда, тавассути санъати такрор ба натоиҷи ҷолибе даст ёфтааст. Вай калимаҳои мукаррарро чунон ба кор бурдааст, ки онҳо якдигарро ҳам шарҳ додаанд ва ҳам бар таъкиди ҳам воқеъ гаштаанд. Чунончи:

Ки дилро зикри кулфат-кулфат орад,

Хирадро фикри ваҳшат-ваҳшат орад [14, с.228].

Моҳияти афкори шоир ба он далолат мекунад, ки одам “зикри кулфат”-ро бар “дил” ва “фикри ваҳшат”-ро дар мизони “хирад”-аш ҳеҷ гоҳ роҳ надихад, вагарна вуруди онҳо ба олами маънавии бани башар ба таъкиди соҳибсухан паёмдҳои нугувор хоҳад дошт. Тавре ки мебинем, шоир санъати такрорро ба вачҳи аҳсан истифода бурда, афкорашро музайяну рангорангу муҳаххасу нишонрас намудааст.

Иштиқок дар луғат ба маънии шикофтан воқеъ гаштааст. Дар истилоҳ санъатест, ки аз як реша сохта шудани калимаҳоро дар шеър

тақвият мебахшад. Ҳамчунин, калимоти гуногунрешаи мушобехталаффуз низ мансуб ба ин санъат доништа шудааст. Ба ифодаи дигар, иштиқоқ ҳамон калимасозист. Аҳамияти забонӣ ва адабии иштиқоқ дар он зоҳир мешавад, ки адиб тавассути санъати мазкур мусалсалии баёнашро таъмин месозад, таркиби луғавии шеърро бой менамояд ва вусъати андешаро тақвият медиҳад ва дар заминаи ҳамаи ин, вожаҳои чадид эҷод мекунад. Санъати иштиқоқ дар достони “Ром ва Сито” зиёд ба қор рафтааст ва ин муаллифи онро чун суҳанвари огоҳ аз имконоти луғавию дастурии забони тоҷикӣ муаррифӣ менамояд. Ба намунаи зайл мутаваҷҷеҳ мешавем ва санъати иштиқоқро чӣ тарз истифода кардани шоир маълум мегардад. Чунончи:

Аз он абрӯкамон гуфт, эй камондор,

Кашидӣ ду камон хуш-хуш ба як бор [14, с. 63].

Дар ин байти шоир аз калимаи “камон”, ки зикраш рафтааст, калимаҳои дигарро аз ин реша, мисли “абрӯкамон ва камондон” ба вучуд оварда, маънии ҳолибери манзур сохтааст. Дар байти зер шоир дар “хоку хун” оғӯшта шудани Ромро нақл карда, ки Сито аз дидани ин ҳолат мутаассир гашта, сабрашро аз даст дода, “зор нолидааст”. Чунончи:

Чу Сито Ромро дар хоку хун дид,

Зи тоқат тоқ гашту зор нолид [14, с.253].

Иштиқоқи ин байт “тоқату тоқ” мебошад, ки анҷоми сабри Ситоро дар худ таҷассум кардааст. Дар намунаи навбатӣ, шоир аз мардонагиву майдондорӣ ҳарф зада, вожаҳои “марду мардӣ”-ро иштиқоқ намудааст:

Ба майдон ояд он к-ӯ мард бошад,

Вагарна лофи мардӣ сард бошад [14, с.211].

Манзури шоир аз ин “мард” ба маънои васеаш бояд дар ҳама ҷо пешсаф бошад ва шарафу номуси худро, аз ҷумла дар набарду майдондорӣ ҳифз карда тавонад. Тавре ки маълум мегардад, иштиқоқ низ дар каломи ҳунарии шоир дуруст истифода шудааст ва он дар

тахкиму тавсияи мазомину шакли ашъораш нақши ҳалқунанда ва созгор гузоштааст.

Зукофиятайн аз санъатҳои бадеиест, ки дар ду-се қофия фароҳам меояд. Маъноӣ луғавиаш дуқофия мебошад. Масеҳи Понипатӣ аз ин навъи ороӣ бадеӣ огоҳона қор гирифта, хушоҳангии каломашро таъмин сохтааст. Дар ин навъи санъат низ меъёр муайян шудааст, ки риояи он арзиши адабию ҳунарии суҳанро боло мебарад. Ин меъёр, пеш аз ҳама дар ғайримаснуъ воқеъ гаштани қофияҳо маънидод ва таъйин шудааст. Шоирӣ мавриди назари мо, зуқофияро ба тариқи зайл истифода кардааст:

Дами рухсат ба ҷамъи зоҳидон гуфт,
Забонаш гавҳари рози ниҳон суфт [14, с.101].

Қофияи асосии ин байт дар ҷузви “-уфт”-и калимаҳои “гуфту суфт” ҷой дода шудааст ва дар зимни ин, соҳибсуҳан қофияи дигарро илова кардааст, ки дар ҷузви “-он”-и калимоти “зоҳидону ниҳон” ҷойгир мебошад ва ҳар дуи онҳо бинобар бо ҳарфи рави тамом шуданашон қофияҳои навъи муқайяд маҳсуб меёбанд. Ҳамчунин, дар мисоли дигар низ шоир дар баёни андешааш ба як қофия иқтифо накарда, қофияи иловагиро бар он ҳамроҳ намудааст:

Дар он шаб бедилу бо бахт дар ҷанг,
Чу мори ҳаста сар мекуфт бар санг [14, с.170].

Ин ҷо соҳибсуҳан шаби ҳиҷрони Рому Ситоро дар назар дорад ва қавофиро дар охири байт ҷуфт кардааст. Қофияи асосӣ дар таркиби калимоти “ҷангу санг” бо ҷузви “-анг” ва қофияи ҳунари бошад, дар таркиби вожаҳои “дару бар” бо ҷузви “-ар” ҷой дода шудааст.

Дар намунаи зерин шоир ҳамонро дар ибрази афкори бадеияш аз санъати зуқофиятайн истифода кардааст. Чунончи:

Ҳама тан руҳ гашт он ҷавҳари пок,
Ба нақли руҳ шуд дар пайкари хок [14, с.323].

Шоир ин ҷо аз анҷоми рӯзгори Сито ва Ром ёдовар шуда, ки он ба анҷоми зиндагии ҳамаи инсонҳо иртибот пайдо кардааст. Қофияи аслии байти мазкур дар вожаҳои “поку хок” дар ҷузви “-ок”-и онҳо ҷой гирифтааст ва қофияи иловагии он дар калимоти “чавҳару пайкар” дар ҷузви “-ар” ҷойгир мебошад, ки аз рӯйи моҳият ва таркиби ҳуруфи решагии кавофӣ навъи муқайяд маҳсуб меёбад. Чунонки мебинем, шоир дар истифодаи санъати зулқофия ҳадди миёнаро интиҳоб намуда, ба ин васила соҳибмаҳорат будани худро дар қофияфаринӣ собит кардааст.

Аз таҳлилу баррасӣ ва пажӯҳиши масъалаи мавриди назар метавон ба натиҷаи зайл расид:

1. Дар достони “Ром ва Сито” санъатҳои лафзӣ низ мисли санъатҳои маънавӣ мавқеи назаррас дошта, дар баёни андешаҳои бадеии шоир аз ҳар ҷиҳат мусоидат кардаанд. Муҳимтарин вижагии корбурди санъатҳои мазкур ғайритакаллуфӣ будани онҳост, ки ба ҷуз зебоии лафз ба маънӣ ҳам таъсири хуб гузоштаанд. Ҳамчунин, шоир ҳеч як санъати лафзии бакорбурдашро бемавриду ноҷо дар каломи ҳунариаш ҷойгир накардааст.
2. Агарчи дар достони мавриди назар санъатҳои лафзии зиёде ба кор рафтааст, аммо дар миёни онҳо нақши санъатҳои таҷнис, тарсеъ, такрор, иштиқоқ, зуқофиятайн хеле назаррас мебошад.
3. Санъати таҷнисро шоир бо маъмултарин анвоаш, мисли том, мураккаб, зоида ба кор бурда, бадеияти суханашро чи аз ҷиҳати лафз ва чи аз ҷиҳати маънӣ таъмин кардааст.
4. Санъатҳои дигари лафзӣ ҳам ки ин ҷо тазаккур ёфтанд, бо вижагиҳои бадеии худ шакл ва мазмуни дostonро зинат дода, хушоҳангию ғановат ва дилнишинии онро таъмин намудаанд.

Ҳарчанд дар фароварди фаслҳои боби ҳозир таҳлилу баррасиҳо натиҷагирӣ шудаанд, вале ин ҷо ба таври умум онҳоро метавон чунин баршуморӣ кард, то вижагиҳои ҳунари ва бадеии каломи Масеҳи Понипати дар мисоли достони “Ром ва Сито” маълум гардад. Дар

хулоса натиҷаҳо ва муҳокимарониҳо ба таври фарогир ва ҷомеа чамъбаст гардидаанд:

1. Корбурди санъатҳои маънавӣ ва лафзии бадеӣ дар достони “Ром ва Сито” Масеҳии Понипатиро чун суҳанвари огоҳу тавоно ва соҳибистеъдод нишон медиҳад. Зеро вай дар баробари кашфи мавзӯи ҷолиб, вазни хушоянд, қофия ва радифии солим, сабки содаю равон, ғояи олии гуманистӣ, тарғиби афкори зиндагисоз ва садҳои нафосату назофати адабӣ, санъатҳои бадеиро ба вачҳи аҳсан ва ҳунармандона истифода карда, бадеияти каломии ҳунарии ҳудро таъмин намудааст. Ҳамаи ин, дostonро хонданӣ, мондагор ва хотирмон карда, муаллифро чун адиби забардаст, моҳир ва тавоно дар дostonсарой муаррифӣ намудааст.

2. Албатта, адиб имкон дошт, ки танҳо бо ба назм даровардани мавзӯ ва таҳқиқи сужети он, интиҳоби образҳои мазказӣ, дуҷумдараҷаю сеҷумдараҷа, лаҳзавӣ ва монанди инҳо дostonи ҳудро манзури хонанда созад. Аммо ҳунари эҷодӣ ва огоҳии адиб аз ороҳои бадеӣ ӯро водор кардааст, ки бо ин дар эҷоди каломии бадеӣ иқтифо накунад. Барои ба вучуд овардани каломии ҳунари адиб, санъатҳои гуногуни бадеӣ, мисли ташбеҳ, истиора, талмех, тавсиф, муруотунназир, саволу ҷавоб, нидо, киноя, муболиға, ирсоли масалро ба кор бурда, афкорашро муассиру пурмазмун, рангину дилнишин ва хотирмон кардааст.

3. Дар тақвияти санъатҳои маънавӣ ва ба вучуд овардани лафзи шинаму форами хуш шоир санъатҳои лафзиро ҳунармандона истифода намудааст. Ин навъи ороҳои адабӣ низ дар дostonи шоир зиёд ба кор рафтаанд, вале сермахсултарини онҳо таҷнис, тарсеъ, такрор, иштиқоқ ва зуқофиятайн мебошанд. Муҳимтарин вижагии ба кор андохтани санъатҳои лафзӣ, ғайритакаллуфӣ воқеъ шудани онҳост. Ба ин маънӣ, дар дostonи шоир санъатҳои лафзӣ на танҳо ба ороиши лафз, балки дар эҷоди мазомини ҷолиб ҳам иштирок намудаанд.

4. Азбаски дар достони “Ром ва Сито” таваччуҳ ба санъатҳои маънавӣ зиёдтар равона шудааст ва аз нигоҳи басомад ҳам онҳо нисбат ба санъатҳои лафзӣ вофиртар ба кор рафтаанд, ҳамаи инҳо маънигаро будани шоирро мушаххас месозанд.

5. Дар маҷмӯъ, достони “Ром ва Сито”-и Масеҳии Понипатӣ бо лафзи хуб ва маънии дилнишину бадеъ аз намунаҳои хуби каломи ҳунари дар каламрави адабиёти классикӣ арзёбӣ мешавад.

ХУЛОСА

«Рамајана» қадимтарин достони ҳамосии ишқии манзуми ҷаҳон аст, ки дар асри IV то мелод аз тарафи Валмикӣ суруда шуда дар таърихи адабиёти ҳиндӣ яке аз асраҳои мондагор ва таъсиргузор мебошад. Дар ибтидо ин асар ба забони парокрит таълиф ва баъдан бо гузашти ду-се аср аз тарафи афроди гуногун ба забони санскрит баргардон ва ба шакли имрӯзӣ омада расидааст. Чун аз замони таълифи ин достон вақти зиёде сипарӣ шудааст, мисли ҳамаи китобҳои достонӣ ва ҳамосӣ пас аз таълифи он дар матни он дасткорихо ва дигаргуниҳои зиёде дар давраҳои гуногун ворид шудааст. Имрӯз ду матни ин достон дастрас мебошад, якеро матни шимолӣ ва дигарро банголӣ донистаанд. «Рамајана» дар баробари дигар осори адабӣ ва мазҳабии Ҳинди бостон дар назди ҳокимони ҳукуматҳои эронии ин сарзамин аз достонҳои мавриди тавачҷуҳ ва маҳбуб шуморида мешавад.

Аз баррасии масъалаҳои мавриди ғавру баҳси дисертатсия, ки фарогири равобити адабӣ, ҳунари, фарҳангӣ, маданӣ, маънавӣ ва таърихии қавму қабоиلى сокинони фалоти Эрон бо нимҷазираи Ҳиндустон, дар замони бостон, даврони Сосониён (224 – 651), асрҳои миёна, ривочу равақи осори тарҷумашуда аз санскрит ва ҳиндӣ ба забони форсии тоҷикӣ, ҷустуҷӯ дар шинохти қадимтарин асари ҳамосӣ ва ишқию ғиноии Ҳинди бостон “Рамајана” таҳлилу таҳқиқи тарҷумаҳои форсии тоҷикии манзуму мансури он, ба хусус яке аз беҳтарин тарҷумаҳои манзуми форсии он маснавии Мулло Саъдуллоҳи Понипатӣ таҳти унвони “Ром ва Сито” кӯшиши таҳқиқи бадеиёти он, аз ҷумла вижагиҳои вазнии он, корбурди анвои қофия, радиф ҷилваҳои он, истифодаи санъатҳои бадеии лафзӣ ва маънавӣ метавон ба натиҷа ва хулосаҳои зер расид:

1. Робита ва пайвандҳои адабии халқҳои ҳамнажоду ҳамрешаи Эрону Ҳинд ба даврони қабл аз давлатдорӣ Модҳо ва Сумерҳо

бармегардад, ки бозёфтҳои бостоншиносии бадастомада дар манотиқи ҷанубии Осиёи Миёна (Тоҷикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон), ки сокинонаш дар он замон қавмҳои эронӣ буданд, бо олоғи сохтаи маданияти давраи санги Ҳиндустон, ки нахустин нишонаҳои ҳунари инсонӣ ба шумор мераванд, шабоҳати бештар доранд. Чунин қаробату умумиятро ашёи бадастомада аз мавзҳои водии Вахш низ метавон мушоҳида намуд [1-М; 7-М; 10-М].

2. Ҷамъияти қabilaҳои ориёии маскун дар даштҳои ҷануби Аврупо, Русия, соҳилҳои Хазар ва миёнрӯдони Омӯ ва Сир бино бар вазъи таърихӣ ба вучудомада ва афзоиши нуфуси онҳо бо ду роҳ ба ғатҳи сарзамини паҳновару ҳосилхез ва гарму ба зиндагӣ мувофиқи Ҳинд муваффақ шуданд, ки ҳар ду ҳам ба ҷуғрофия ва таърихи гузаштагони тоҷикон рабт мегиранд. Роҳи нахуст аз тариқи кӯҳистони Помир ба дараҳои ҷанубии Ҳиндукуш ва баъдан аз тариқи Хуросону Систону Зобулу Макрон ба водии Синду маркази Ҳинд ворид гардиданд, ки ҳамагӣ фарҳангу тамаддуни ориёии хеш, устураву тафаккури бадеии худро ҳамроҳ доштанд, ки ханӯз умумияту ягонагии ин қавмҳо ҳифз ва вучуд дошт. Муқоисаи дostonҳо ва афсонаҳои мардумони мухталифи ҳиндуаврупоӣ далолат бар ягонагии ҷаҳор ҳазор сол пеши онҳо мекунад [1-М; 7-М; 10-М].
3. Санади дигари мушобеҳат ва иштирокоти қавмҳои ҳиндуаврупоӣ дар дастовардҳо ва натиҷаҳои забоншиносӣ мебошад, ки забону адаби мундариҷ дар матни “Авесто” ва “Ведаҳо” аз нигоҳи дастурӣ, решашиносӣ ва наҳваи нигоҳиш мушобеҳат ва ягонагӣ дошта, дар ҳаллу фасли масъалаҳои суҳаншиносии онҳо бо якдигар ёрии амалӣ мерасонанд. Ин ҳама муштаракоти ин осори мактуб аз ҳамзистии офарандагони онҳо дар замони бостон метавонад бошад [1-М; 7-М; 10-М].

4. Бо сукути императории Ҳахоманишиҳо ба дасти Искандари Мақдунӣ ва зуҳури давлатҳои Юнону Бохтари сулолаи Селевкӣҳо нуфузу таъсири фарҳангу маданияти ҳиндӣ дар қаламрави онҳо хеле равшан ва намоён мегардад, ки онро дар густариши оини будой, ки маншаи ҳиндӣ дошта, адабиёти хос ҳам ҳамроҳ оварда буд, метавон пай бурд ва мушоҳида намуд. Дар замони Ашкониён, хоса дар давраи ҳукумати Меҳрдоди аввал вилоятҳои шимолии Ҳинд то Панҷоб дар тасарруфи ӯ буд. Дар ҳамин давра якпорчагии ду сарзамин ва бунёди фарҳанги муттаҳиди эронӣ – ҳиндӣ гузошта шуд, ки дар асрҳои баъд маҳсули он маълум гардид. Қасрҳои императори Ҳинд Ашука бо таъсирпазирӣ аз меъморӣ замони ҳахоманишӣ сохта шуда, катибаҳои сутунҳои сигонаи он ҳовии васоёи он шоҳ аст, ки ба тақлид аз сангнавиштаҳои ҳахоманишӣ будааст. Ин таъсирпазирӣ ҳунари дар сулолаҳои баъдии Ҳинд (Сулолаи Маурӣ, хоса дар даврони Чандрагупта) идома ва бештар ривож пайдо кард[1-М; 7-М; 10-М].
5. Дар шаклگیری осори мактуби ҳиндуҳо ҳам таъсири нуфузи алифбои оромии Эронии бостон машҳуд ва ин баҳрагири дутарафа ва бар суди тарафҳо шинохта шудааст. Равобит дар ин давра дар ҳаёти давлатдорӣ Кӯшонӣ, ки бо саҳму нуфузи эронӣ ни шарқӣ, хоса тоҷикон ба сари қудрат омаданд, нуфузу таъсири бештари фарҳангӣ ба минтақаҳои ҳиндустонӣ таҳти тасаллути хеш доштанд. Шоҳони ин сулола Качула Кадфиз, Канишка, ки пойтахти хешро Пурушопур (Пешовар) қарор дода буданд, дар тарвиҷи адабиёти эронӣ шарқӣ дар қаламрави хеш саҳми бузург доштанд[2-М; 7-М].
6. Равобити адабии Эронӣ Ҳинд шукуфоии худро дар замони Сосониён (224 – 651) ба даст овардааст, ки бо тасарруфоти бештари сарзамини Ҳинд дар давраи Шопури аввал (241 – 271) густариш пайдо карда, дар даврони подшоҳи панҷуми ин силсила Баҳроми

Гӯр (420 – 438) ба авчи худ расидааст. Аз ахбори сарчашмаҳо ин подшоҳ ба Ҳиндустон сафар карда, бисёр корнамоиҳо ва бо тааххуди бочгузори малики он ҷо ба анҷом расида ба кишвараш теъдоди зиёде аз луриён (лӯлиён)- ро хост, ки зану мард дар кӯю барзан сурудгӯӣ ва рақсу бозӣ мекарданд. Таъсиру нуфузи мусиқии ҳиндӣ ба мусиқии маҳаллӣ ривоч ёфта, ин ривоят дар “Шоҳнома” ба тафсил бозтоб ёфтааст [40, с. 406; 2-М; 7-М].

7. Аз санадҳои расида тасовири пайдо шуда дар ғори Ачинто марбут ба пазироии Пулоксини дувум аз сафирони Хусрави Анӯшервон буда, ин табодули суфаро дар даврони подшоҳи мазкур ба дарбори подшоҳони Дакан аз силсилаи Чолукия (566 – 757м) ба расмият даромада, таъсири мусбате ба равобити адабӣ, ҳунарӣ, меъморӣ ва фарҳангӣ гузошт. Замони Хусрави Анӯшервон (590 – 628) давраи шукуфоии пайвандҳои адабӣ, фарҳангӣ ва ҳунарии Ҳинду Эрон шинохта шудааст [2-М; 3-М; 8-М].
8. Сафари машҳури Барзуяи Ҳаким ва овардани “Калила ва Димна” – ёдгории адабии Ҳинди бостон ва тарҷумаи паҳлавии он аз тарафи Барзуя ва дар ганҷинаи шоҳии ҷӣ Ҳинд ва ҷӣ Эрон ҳифозат шудани ин шоҳкорию адабии ҷаҳонӣ аз арзиши баланди он дар назди шоҳони ин давлатҳо гувоҳӣ медиҳал ва маҳз баъд аз тарҷумаи он аз паҳлавӣ ба арабӣ ва баъдан ба суриёний ва аз он боз ба форсии тоҷикӣ ба ин асар шуҳрати ҷаҳонӣ овард [2-М; 3-М; 8-М].
9. Тарҷумаҳои форсии “Калила ва Димна” ва таҳрирҳои гуногуни он дар тарвиҷи равобити адабии халқҳои эронӣ бо Ҳинд нақши бузург дошта қисме аз тарҷумаи ин асар дар даврони ҳукуматҳои эронии Ҳинд аз забони санскрит ва қисме аз арабии он баргардон ва баъзеи онҳо аз варианти форсии он таҳрир ёфтаанд, ки дар Ҳинд сурат гирифтаанд [6-М].
10. Ҳамин тавр наҳзати тарҷума дар давраи ёдшуда, вусъат ва густардагии бештаре ба худ касб карда, баргардони асари бадеӣ –

45 адад, мутуни динӣ, ирфонӣ ва фалсафӣ – 17 адад, матнҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ ва сафарнома – 2 адад, матнҳои пизишкӣ – 8 китоб, матнҳои риёзӣ, ахтаршиносӣ, рамзу устурлоб – 11 китоб, тарҷумаи китобҳои дигар аз ҳиндӣ ба форсӣ – 7 китоб маҳз дар ҳамин давраи тиллоии нуфузу эътибори забону адаби форсии тоҷикӣ дар шибҳи қорра тарҷумаи ин осор аз ҳиндӣ ба форсӣ анҷом ёфт.

11. Ҳамчунин тарҷумаи осоре аз арабӣ ба форсӣ дар ин сарзамин сурат гирифтааст, ки бар ғанову дороии адаби форсӣ афзуда шудааст. Теъдоди чунин тарҷумаҳо ба қарори зайл аст: тарҷумаҳои Қуръон ба форсӣ – 4 тарҷума, мутуни фалсафӣ, ирфонӣ, маорифи динӣ – 47 китоб, тарҷумаи мутуни таърихӣ, ҷуғрофӣ, сафарнома – 4 китоб, тарҷумаи ҳадисҳои “Ҷомеъи Саҳеҳ”, “Ҷомеъи Тирмизӣ” – 6 тарҷума, тарҷумаи зиндагиномаҳо ва тазкираҳо – 7 китоб, тарҷумаи мутуни арӯзӣ, балоғат, нақди адабӣ, мантиқ – 3 китоб, матнҳои пизишкӣ – 18 китоб, матнҳои риёзӣ, ахташиносӣ, ҷафр, тилисмот – 5 китоб, мутуни табиӣёт, кимия – 4 китоб, матнҳои чанддонишӣ (энциклопедӣ, доиратулмаорифӣ) – 3 китоб, маҳсули ҳамин давра аст. Дар ҳамин давра дар Ҳинд осоре аз туркӣ ба форсӣ баргардон шудааст, ки машҳуртарини онҳо “Бобурнома” – 3 тарҷума, “Маҷолису-н-нафоис” – тазкираи Навоӣ – 2 тарҷума, мебошанд.

12. Яке аз осори мондагор ва қадимтарин асари ҳамосии Ҳинд, ки фарогири мазмунҳои ишқӣ ва асотирӣ мебошад, манзумаи “Рамаёна” мебошад, ки асли он бо забони санскрит ва муаллифи он Вамики - зоҳиду ориф ва шоири Аҳди бостон доништа шудааст, ки замони таълифи онро асри IV то солшумории мо навиштаанд. Теъдоди байтҳои онро 24 ҳазор шлок иборат (бинобар навиштаи Абдулқодири Бадоунӣ – нахустин мутарҷими форсии он) “бисту панҷ ҳазор шилук” медонанд.

13. Шухрат ва эътибори ин достони ҳамосӣ ва арзиши адабии он дар муқоиса бо осори ҳаммонанди эронӣ ва ғарбии ин асар, пеш аз ҳама дар пайванди асотирии воқеан ошиқонаи он, бо сохтор ва бофти мазҳабии он мебошад, ки дар Ҳинд дин ба масобаи суннат, чойгузини фалсафа, фарҳанг, устура, ҳамоса ва дигар навъҳои адабӣ мешавад, ки ишқу ошиқии қаҳрамонони он бо худоён меомезад. Ин чанбаи ҳамоса ҷиҳати тақаддусии асарро таъмин ва бовару эътимоди мутахассисонро бештар мегардонад.
14. Дар “Рамаяна” асаре аз фҷоиа (трагедия), ки дар ҳамосаҳои эронӣ бештар ба чашм мерасад, вучуд надорад. Он бо поёне хуш ба охир расида, мамлӯ аз шодӣ, рақс, сахнаҳои тараб ва фарахро ҳамроҳ мебошад.
15. “Рамаяна” дар асли хеш аз ҳафт китоб фароҳам омадааст: 1. Бала – канда – оид ба даврони бачагии Ром; 2. Аёдҳа – канда – китоб оид ба қасри шохӣ дар Аёдҳа; 3. Араня – канда – китоб оид ба зиндагии Ром дар чангал; 4. Кишкиндҳа – канда – китоби ҳамкориҳои Ром бо шоҳи маймунҳо; 5. Сундра – канда – китоби зебо – оид ба қазираи Ланко ва шоҳи иблисҳо Рован; 6. Юддҳа – канда китоби набарди маймунҳо бо Рован; 7. Уттора – канда – китоби охир ё “китоби чамъбасти”.
16. Дар Ҳинд бисёре аз сахнаҳои ин асар дар маросими чашнҳои Девала ва Ромлила то даҳ рӯз дар маърази омма намоиш дода мешавад. Таъсиру нуфузи ин ҳамосаи ишқӣ ба ҳар хонадони ҳинду аз ҳар асар ё асари ҳунарии дигар бештар мебошад. Асар чанбаи миллӣ ва адабии хос дошта, ҳар хонадоне асаре ё осоре аз ин ҳамоса доранд. Бино бар эътиқоди ҳиндуҳо Ром таҷаллии нури Худованд дар чеҳраи инсон аст.
17. Аз “Рамаяна” дар таърихи адабии форсии тоҷикӣ тарҷумаҳои зиёде боқи мондааст. Бино бар таҳқиқи Саййид Амир Ҳасани Обидӣ 22 тарҷумаи форсии асар мавҷуд мебошад. Тарҷумаи форсии он

манзум, мансур ва дар анвои адабии маснавӣ, маснавии омехтаи бо ғазалҳо, қасида ва ғайра иншо шудааст.

18.Тарҷумаи манзуми Масеҳои Понипатӣ дар қолаби маснавӣ дар вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур – вазни маснавӣҳои “Юсуф ва Зулайхо”, “Хусрав ва Ширин” буда, дар 5408 байт ба мо расидааст, ки бо унвони “Ром ва Сито” машҳур аст.

19.Маснавии “Ром ва Сито” аз нусхҳои хаттии мунҳасир ба фарди Донишгоҳи Лоҳур ду маротиба ба чоп расидааст (Лакҳнав, 1899 ва Дехлии нав, 2009).

20.Вазн, қофия ва радиф дар ин маснавӣ аҳаммияти вижа дошта, аз ҳамаи анвои қофия дар он истифода шудааст. Радифҳои шоир барои хушоҳангу зебо баён кардани матлаби шоир хидмат кардаанд.

21.Масеҳо барои барҷаста ва равшан муаррифӣ кардани қаҳрамонони “Ром ва Сито” аз орояҳои бадеии маънавии ташбеҳ, истиора, талмех, тавсиф, мурутунназир, саволу ҷавоб, нидо, киноя, муболиға ва ирсоли масал истифодаи босамар доштааст. Истифодаи санъатҳои маънавии маъмулу маъруфи адабиёти классикии тоҷик дар дoston баёнгари огоҳиҳои шоир аз суннатҳои адабии роҷ ва машҳур мебошад, ки дostonи барои таърихи адабиёти мо аз ҳар нигоҳ нав ва тозаро бо баёне тоза ва хунармандона пешниҳоди аҳли фазлу адаб менамояд, ки аз фазилатҳои аслии ин дostonи пур аз мазмуну мавзуи нав мебошад.

Дар қатори он ҳама маснавӣҳои бешумори адабиёти форсии тоҷикии шибҳи қорраи Ҳинд асари мазкур қабл аз ҳама ва беш аз ҳама бо хунари шоирии муаллифи он ва баёни мавзуи мундариҷаи комилан барои адабиёти тоҷикии ин давра нав ҷолиби тавачҷуҳ буда, орояҳои маънавии дoston вобаста ба сюжети он таровати хос доранд, ки таҳлилу баррасии беҳтарин намунаҳои онро дар боби сеюми рисола дидем. Аммо хунари эҷодӣ ва огоҳии адиб аз орояҳои бадеӣ ӯро водор кардааст, ки бо ин дар

эҷоди каломи бадеӣ иктифо накунад. Барои ба намоиш гузоштани зебоии асар шоир аз санъатҳои гуногуни бадеӣ, мисли **ташбеҳ, истиора, талмех, тавсиф, мурутунназир, саволу ҷавоб, нидо, киноя, муболиға, ирсоли масал** ёрӣ чустааст, ки муваффақона будааст[4-М;5-М].

22. Дар достони “Ром ва Сито” ороҳои бадеии лафзӣ дар баробари санъатҳои маънавӣ барои баёни эҳсосу андешаи бадеии шоир ва рангину хонданӣ гардонидани матни асар ёрӣ кардаанд. Вижагии асосии корбурди воситаҳои бадеии ёдшуда дар асолати онҳост, ки ба ҷуз зебоии лафз ба маънӣ ҳам таъсири дидашаванда гузоштаанд. Санъатҳои лафзӣ дар ҳама ҷо ба тақозои ҳодисаву ҳолатҳои тасвиршуда, нигошта шудаанд, ки табиӣ ва мантиқӣ ба назар мерасанд. Дар мавриди истифодаи санъатҳои лафзӣ бояд гуфт, ки нақш ва ҷойгоҳи санъатҳои таҷнис, тарсеъ, такрор, иштиқоқ, зуқофиятайн аз санъатҳои дигари лафзӣ пуркорбурдтар ва намоёнтар буда, мавриди таваҷҷуҳи шоир будаанд, ки аз табиати ин ороҳо бархостааст.

Санъати бадеии таҷнис дар ороиши каломи шоир бо танаввуъи намудҳо чун таҷниси том, мураккаб, зоиҷ, хатгӣ ба кор рафта, дар барҷаста сохтани маънии байтҳо сахим гаштааст. Санъатҳои дигари лафзӣ ҳам ки ин ҷо тазаққур ёфтанд, бо вижагиҳои бадеии худ шакл ва мазмуни дostonро зинат дода, хушоҳангию ғановат ва дилнишинии онро таъмин намудаанд. Санъатҳои лафзии истифодашуда дар дoston дар маҷмӯъ, барои афзудани ҳусни каломи шоир хоса, дар хушоҳангсохтани байтҳо ва равшан кардани матлаби шоир хидмати сазоворро иҷро ва зебоии баёни ўро ба хонандагон ба намоиш гузоштаанд.

Ороҳои бадеии лафзӣ бештар ба ороиши паҳлуҳои лафзии сухани бадеӣ ба кор рафта, ҳусни маснавӣ аз онҳо афзудааст. Ороҳои таҷнис, анвои таҷнис (том, мураккаб, зоиҷ), тарсеъ, такрор, иштиқоқ, зуқофиятайн мавриди истифодаи мусмир қарор гирифтаанд[4-М;5-М].

ТАВСИЯҲО ОИД ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Аз таҳқиқу баррасии мавзӯ ва масъалаҳои дар диссертатсия матраҳгардида, ки тарҷумаи осори бадеии замони бостони Ҳинд ба забони форсии тоҷикӣ, пайвандҳои адабию ҳунарии мардумони сарзаминҳои Осиёи Марказӣ бо сокинони шибҳи қорраи Ҳиндустон дар даврони бостон ва асрҳои миёна, тарҷумаҳои форсии шоҳкори адабии адабиёти оламшумули санскрит ҳамосаи ишқии “Рамаяна” ба забони форсии тоҷикӣ, хоса тарҷумаи манзуми Шайх Саъдуллоҳ Масеҳи Понипатӣ бо номи “Ром ва Сито” иборат мебошанд, натиҷагирӣ намуда, метавон барои таҳқиқоти оянда тавсияҳои зерро пешниҳод кард.

1. Осори адабии тарҷумашуда ба забони форсии тоҷикӣ аз забонҳои санскрит ва ҳиндӣ дар рушди адаби форсӣ дар нимҷазираи Ҳиндустон мусоидат намудааст, ки қобили омӯзиш, пажӯҳиш ва таҳқиқи бештар ва амиқтар мебошад.

2. Таҳқиқоти ҳозир дар шинохти самтҳои муҳимми пайвандҳои адабию ҳунари ва фарҳангии ҳинду эронӣ мусоидат ва заминаи хубе фароҳам овардааст, ки дар таҳқиқу баррасии минбаъдаи ин соҳа хеле муфид арзёбӣ мегардад.

3. Таҳқиқи давра ба давра ва осори бозмондаи тарҷумашуда ба забони форсӣ бо тафқиқи муаллифони алоҳида, навъҳои адабии онҳо ва муайян кардани арзиши адабию ҳунарии ҳар асари мавҷуд барои таърихи адабиёти форсизабони шибҳи қорра муҳим ва зарур мебошад.

4. Истифода аз сарчашмаҳои ҳанӯз наомӯхтаи адабиёти форсии мавҷуд дар китобхонаҳои Ҳинду Покистон имкон медиҳад, ки бисёре аз дostonҳо, қиссау ривоятҳои аз забонҳои бумӣ ва маҳаллии ин

сарзаминҳо дар даврони шукуфоии забони форсӣ дар он сомон шиносӣ, таҳқиқу баррасӣ ва муомилоти илмӣ ворид кард шаванд.

5. Таҳқиқу баррасии ҷанбаҳои адабии ин осори тарҷумашуда барои адабиётшиносии тоҷик ва пайвандҳои он бо адабиёти халқу қавмҳои кишварҳои ҳамсоя судманд ва муҷиби ғановат қарор хоҳад гирифт.

6. Дар оянда ба сурати муназзам омӯхтани ҷараёнҳои адабии дар гузашта мухташами тарҷумаи осор ҳам аз забонҳои мухталифи Ҳиндустон ба забони форсӣ ва ҳам аз забонҳои арабию туркӣ ба форсӣ имкон медиҳад, ки яке аз роҳҳои ривочу раванг ва густариши забону адаби форсии тоҷикӣ ва ба ин васила фарҳангу тамаддун ва тафаккури миллати тоҷик ва таъсиру нуфузи он ба афкори орои миллатҳои дигар кашф ва ошкор карда шавад.

7. Осори тарҷумашуда аз забонҳои мухталиф ба форсии тоҷикӣ дар ғановати забону адаби он афзунӣ бахшида, омӯзиши таъсиру нуфузи ин забонҳо ба ҳамдигар аз вазифаҳои аслии илми суҳаншиносии тоҷик ба шумор меравад. Ин ва дигар масъалаҳо барои корҳои илмӣ-таҳқиқотии оянда аз вазифаҳои муҳими илми адабиётшиносӣ мебошад, ки муҳаққиқону пажӯҳандагони ҳешро интизор аст.

8. Достони “Ром ва Сито”, манзумаи хунарии дорой санъатҳои бадеӣ ва забону баёни хос буда, таҳқиқу баррасии амиқу дақиқи он метавонад дар шинохти ривочи маснависароӣ дар сарзамини Ҳинд ба забони форсии тоҷикӣ дар асри XVII мусоидат намояд.

9. Масеҳи Понипатӣ бо вучуди шоири баркамолу соҳибмаҳорат будан, дар адабиёти имрӯзии тоҷик ношинохта ва ниёз ба таҳқиқу омӯзиши бештарро дорад. Агарчи дар бораи рӯзгору осори ин шоир маълумоти андаке дар сарчашмаҳо ба ҷашм мерасанд, вале аз мутолиа ва таҳқиқу баррасии осори бозмондаи ӯ, ба хусус ду достони шоир, ки

навъи маснавӣ омада расидаанд, баъзе лаҳзаҳоро метавон барқарор намуд.

10. Дар достони “Ром ва Сито” хусусиятҳои забону баён ва тарзи тафаккури замону макони шоир дарҷ ёфтааст, ки метавонад дар боз кардани гиреҳҳои афкори панду ахлоқӣ, фалсафӣ ва мазҳабӣ ва ақидатии ӯ ёрии амалӣ расонад.

11. Дастовардҳо ва натиҷаҳои дар диссертатсия ҳосилгардида дар амри ташвиқу тарғиби адабиёти пурғановати форсиабони Ҳинд, ки бо сабку салиқаҳои хоси мабут ба он сарзамин эҷод шудааст, дар муассисаҳои таълимиву таҳқиқотии кишвар барои мутахассисон, пажӯҳишгарон, аспирантон, унвонҷӯён, магистрантон, докторантони PhD, донишҷӯён ва шогирдони мактабҳои миёна муфид ва судманд бошад ва дар навиштани рисолаҳои илмӣ ёрии амалӣ расонад.

Китобнома

І.Сарчашмаҳо

1. Алломӣ, Абулфазл. Иёри дониш. Матни илмӣ-интиқодӣ бо таҳқику тасҳеҳи Амрияздон Алимардонов. /Абулфазли Алломӣ. –Душанбе: Дониш, 1988. – 442 +12 с.
2. Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ. Ҳозиркунандаи чоп Раҳим Мусулмонқулов. / Маҳмуди Ҳусайнӣ, Атоуллоҳ. –Душанбе: Ирфон, 1974.– 205 с.
3. Бадоунӣ, Абдуқодир ибни Мулукшоҳ. Мунтахабу-т-таворих. Қилди дувум. Таснифи Абдуқодир ибни Мулукшоҳи Бадоунӣ. Ба тасҳеҳи капитон Вилиям Носулис соҳиб ва муншӣ Аҳмадалӣ соҳиб. Ба эҳтимоми капитон соҳиби мавсуф дар Коллеҷ пресс таъб шуд. / Абдуқодир ибни Мулукшоҳи Бадоунӣ. – Калкатта, 1865 исавӣ. – 408 с.
4. Бадоунӣ, Абдуқодир ибни Мулукшоҳ. Ба тасҳеҳи Мавлавӣ Аҳмадалӣ соҳиб. Ба муқаддима ва изофоти Тавфиқи Субҳонӣ. / Абдуқодир ибни Мулукшоҳи Бадоунӣ. –Техрон: Анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ, 1379. –303+ ҳашт с.
5. Бадоунӣ, Абдуқодир. Мунтахабут-т-таворих. Қилди 3. Ба кӯшиши Аҳмадалӣ соҳиб./ Абдуқодир Бадоунӣ –Калката 1869. – 439 с.
6. Бухорӣ, Муҳаммад ибни Абдуллоҳ. Достонҳои Бидпой. Ба кӯшиши Парвиз Нотили Хонларӣ, Муҳаммади Равшан. –Техрон: интишороти Хоразмӣ, 1361. –363 с.
7. Зеҳнӣ, Турақул. Санъати суҳан. /Турақул Зеҳнӣ. –Душанбе: Маориф, 1992. –304 с.
8. Ибн аль-Мукаффа. Калила и Димна, перевод с арабского передисловие и комментарии В.Я. Шидфар. – М. Художественная литература, 1986, – 302с.

9. Имод ибни Муҳаммад ас-Суғрӣ. “Тӯтинома” ё “Ҷавоҳир – ул – асмор”. Ба эҳтимоми Шамсиддин оли Аҳмад. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1352.
10. Калила ва Димна». Иншои Абулмаъолий Насруллоҳи Муншӣ. Бар асоси нусхаи устод Мучтабо Менувии Техронӣ. Ба кӯшиши Муҳаммадхусайни Мучаддам- Куруши Нисбии Техронӣ. –Техрон:Заввор, 1385. Бисту шаш + 411с.
11. Калила и Димна. Перевод с арабского И.Ю. Крачковского и И.П. Кузьмина. –Москва: ИВЛ, 1957.–282 с.
12. Кошифӣ, Ҳусайн Воиз. Бадоеъ-ул-афкор. Ҳозиркунандаи чоп Урватуллои Тоир ва Азиз Ҳафизов./ Ҳусайн, Воизи Кошифӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2006. – 232 с.
13. Қонеии Тӯсӣ. Калила ва Димнаи манзум. Ба кӯшиши Тодуа Моголи. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон 1358. – 549 с.
14. Масеҳои Понипатӣ. Ром ва Сито. / Масеҳои Понипатӣ. –Лакҳнав: Нувел Кишур 1899. –200 с.
15. Масъудӣ. «Муруҷу-з-заҳаб». Ду мучаллад. Тарҷумаи Абдулқосими Поянда./ Масъудӣ .– Техрон, 1374. – 1500 с.
16. Маҷмалу-т-таворих ва-л-қисас. Тасеҳеҳи Муҳаммадтақии Баҳор./ Маҷмалу-т-таворих ва-л-қисас. – Техрон: Кулолаи Ховар, 1318. – 378 с.
17. Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ. Табақоти Носирӣ. / Сирочи Ҷузҷонӣ, Минҳоч. – Кобул: Бунёди фарҳангии ҷаҳондорони ғурӣ, 1391. – 649 с.
18. Мирхонд, Муҳаммад ибни Ховандшоҳ. Равзату-с-сафо. / Муҳаммад ибни Ховандшоҳ, Мирхонд. –Техрон:Асотир, 1385. Тасеҳеҳи Ҷамшеди Каёнфар. ҷ.2 , чопи дувум. – 538 с.
19. Муқадимаи қадимии «Шоҳнома» // Мирзо Муҳаммадхони Қазвинӣ. Бист мақола. Бо эҳтимоми Аббос Иқболи Оштиёнӣ. –Техрон, 1313. –С. 22-23.
20. Мунтахаби “Тарҷумон-ул-балоға” ва “Ҳадоқ-ус-сеҳр”. Дар таҳияи Худой Шарифов. –Душанбе: Дониш, 1987.– 144 с.

- 21.Муншӣ, Абулмаъолӣ Насруллоҳ. Калила ва Димна. Ба тасҳеҳи Мучтабо Минавӣ. –Техрон, 1343. – 464 с.
- 22.Нахшабӣ, Зиёуддин. Тўтинома. Ба тасҳеҳ ва таълиқоти Фатхуллоҳи Мучтабой ва Ғуломалии Ориё./ Зиёуддин, Нахшабӣ. – Техрон: Манучехрӣ, 1372.
- 23.Низомии Ганчавӣ. Хамса. Ҳафт пайкар. Сифати хушксолӣ ва шафқати Баҳром./ Ганчавӣ, Низомӣ. –Душанбе: Адиб, 2012. – 672 с.
- 24.Озод, Мир Ғуломалихони Балгиромӣ. Хизонаи омира. / Мир Ғуломалихони Озоди Балгиромӣ. –Конпур, 1900. – 400 с.
- 25.Рамаяна. Древнеиндийский эпос. // Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 2. Махабхарата. Рамаяна. Санович В. –Москва: Художественная литература, 1974 – 606 с.
- 26.Рамаяна. Книга первая. Балаканда (Книга о детстве). Книга вторая Айодхьяканда (книга об Айодхье) / Изд. подгот. П.А. Гринцер. – М.: Ладомир; Наука, 2006. – 890 с.
- 27.Рамаяна. Ҳамосаи бостонии Ҳинд. Тарҷумаи Бобо Ҳочӣ. Ба чоп тайёркунанда, муаллифи сарсухан ва шаҳри мафҳумҳо Ҳабибулло Раҷабов. – Душанбе : “Эр-граф”, 2021. – 256 с.
- 28.Рамаяна. Ҳамосаи бостонии Ҳинд. Тарҷумаи Бобо Ҳочӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 176 с.
- 29.Ромоян. Тарҷумаи Абдулқодирӣ Бадоунӣ. Ба кӯшиши Абдулвадуд Азҳарии Дехлавӣ. Техрон,1351.
- 30.Ромояни форсӣ. Ромояно, куҳантарин матни ҳамосӣ ошиқонаи Ҳинд. Таълифи Валмикӣ, Тулсидос. Мутарҷимон Амир Сингх, Амар Паркош. – Техрон: Муассисаи ҳунарии Аласти фардо, 1370. – 640 с.
- 31.Ромояно: Куҳантарин ҳамосаи ошиқонаи Ҳинд. Бозсурудаи Мулло Масеҳи Понипатӣ. Бар асоси нусхаи хаттии мунҳасир ба фарди Китобхонаи Лакҳнав.Тасҳеҳ, тавзеҳ ва таълиқоти дуктур Саййид Абдулҳамиди Зиёӣ, прӯфессур Саййид Муҳаммадҷонуси Чаъфарӣ. – Дехлии нав, 2009. – 405 с.

- 32.Ромоёно: тарҷумаи манзуми форсӣ бо унвони “Наргисистон”. Чандрман Коита. Ба тасхеҳи Муҳаммадқозими Каҳдӯй. – Теҳрон: Маҷмуаи заҳоирӣ исломӣ, 1392. – 416 с.
- 33.Роҷ Тарангинӣ. (Таърихи Кашмир). Тарҷумаи форсии Муллошоҳ Муҳаммади Шоҳободӣ. Муқаддима ва тасхеҳи Собирӣ Офокӣ. – Ровалпиндӣ, 1394 ҳ.к/ 1353. – 534 с.
- 34.Саолибӣ, Абумансур. Китоби ғурару аҳбори мулуки-л-фурс ва сияриҳум./ Абумансури Саолибӣ. –Порис, 1840. –633 с.
- 35.Сархуш, Муҳаммадафзал. Каламоту-ш-шуаро. Тасхеҳи Алиризо Қазва./ Муҳаммадафзали Сархуш. –Теҳрон: Китобхона, музей ва маркази асноди Маҷлиси Шуроӣ исломӣ, 1389. – 312 с.
- 36.Сархуш, Муҳаммадафзал. Каламоту-ш-шуаро. Баргардонандаи матн ба ҳатти кириллии тоҷикӣ ва шаҳри луғоту тавзеҳот доктори илмҳои филологӣ, профессор Абдушуқури Абдусаттор./ Муҳаммадафзали Сархуш. – Душанбе: Торус, 2018. –224 с.
- 37.Саъди Салмон, Масъуд. Девон. Муқаддимаи Носири Ҳаййирӣ. / Масъуди Саъди Салмон. –Теҳрон: Фаройин, 1362. – 825 с.
- 38.Соиб, Мирзо Муҳаммадалӣ. Мунтахабот. Мураттибон: Аҳрорӣ З., Лоик, Ш. / Мирзо Муҳаммадалии Соиб. –Душанбе: Ирфон, 1980. – 704 с.
- 39.Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷилди 8. / Абулқосими Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб 1990. – 612 с.
- 40.Фирдавсӣ, Ҳаким Абдулқосим. Шоҳнома. Ҷилди ҳафтум. Матни интиқодии чопи Маскав. Таҳти назари Э.Е.Бертелс./ Ҳаким Абдулқосими Фирдавсӣ. – Теҳрон: Корвон, 1387. – 414 с.
- 41.Фирдавсӣ, Ҳаким Абулқосим. Шоҳнома. Ҷилди ҳаштум. Матни интиқодии чопи Маскав. Таҳти назари Э.Бертелс / Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ. –Теҳрон: Корвон, 1387. – 368 с.
- 42.Хушгӯ, Биндробин Дос. Сафинаи Хушгӯ. Дафтари дувум. Тасхеҳи Саййид Калими Асғар. / Биндробин Доси Хушгӯ. –Теҳрон: Китобхона,

- музей ва маркази асноди Маҷлиси Шурои исломӣ, 1389. – С. чихилу панҷ +902.
43. Ҳофизӣ Шерозӣ. Девон. Ахтарони адаб, 29, Таҳияи матн аз Шарифмурод Исрофилниё. / Шерозӣ, Ҳофиз. – Душанбе: Адиб, 2015. – 480 с.
44. Ҳочӣ Халифа. Кашфу-з-зунун. Ҷ. 2. Чопи Истонбул, 1311. – С. 330.
45. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Калила ва Димна. Танзим ва таҳрири Расул Ҳодизода. – Душанбе: Адиб, 1989. – 300 с.
46. Ҳусайнкулихони Азимободӣ. Нештари ишқ. Бо саъю эҳтимоми Алиасғари Ҷонфидо, ҷ. 1 / Азимободӣ, Ҳусайнкулихон – Душанбе: Дониш, 1981. – 270 с.
47. Ҳусайнкулихони Азимободӣ. Нештари ишқ. Ҷилди IV. Бо тасхеҳу муқаддимаи Асғари Ҷонфидо. / Азимободӣ, Ҳусайнкулихон. – Душанбе: Дониш, 1986. – С. 1174-1496.
48. Ҷурфодақонӣ, Носеҳ ибни Зафар. Тарҷумаи «Таърихи Яминӣ». Ба кӯшиши Ҷаъфари Шиор. / Носеҳ ибни Зафар, Ҷурфодақонӣ. – Техрон, 1374. – 273 с.
49. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров./ Розӣ, Шамси Қайс. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
50. Шерхони Лудӣ. Миръоту-л-хаёл, нусхаи дастхатти захираи дастхатҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ, таҳти 1996, вар. 16а.

II. Адабиёти илмӣ-таҳқиқотӣ

51. Адабиёти динии ҳиндувон ба забони форсӣ. Матни гуфтугӯи рӯзноманигор Маряма Ҳусайнӣ бо ҳиндиносои дуктур Фатҳуллоҳ Муҷтабӣ. Манбаъ: Иттилооти ҳикмат ва маърифат. Пойгоҳи электронӣ. Замони ирсоли матн якшанбеи 16 тирӣ 1398, дар соати 17:34.
52. Азҳари Дехлавӣ, Абдулвадуд. Муқаддима бар Ромояно. / Абдулвадуд, Азҳари Дехлавӣ. //Гардхар Дос. –Дехлии Нав, 2009 –С. понздаҳ-шонздаҳ.

- 53.Алимардонов А. Масеҳои Понипатӣ./ Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 2. / А. Алимардонов. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик, 1989. –С.164.
- 54.Амрияздон Алимардонов. Дар бораи сарчашмаҳои аслии маснавии «Калила ва Димна»-и Абуабдуллоҳи Рудақӣ ва муносибати устод ба он// Алимардонов А. Маҳозину-т-таҳқиқ. –Душанбе: Сифат-офсет, 2018. – С.60-75.
- 55.Амрияздон Алимардонов. Тарҷумаи тоҷикии то кунун номаълуми «Панҷокиёна»// Алимардонов А. Маҳозину-т-таҳқиқ. –Душанбе: Сифат-офсет, 2018. – С.327-334.
- 56.Афсаҳзод Аббоси Аълоҳон. Манбаъ ва густариши ҷаҳонии ривоятҳои форсӣ ва арабии «Калила ва Димна» . / Аббоси Аълоҳон, Афсаҳзод. – Душанбе: Матбуот, 2001, –256 с.
- 57.Аъзамӣ, Шуъайб.Равобити қадимии Ҳинду Эрон ва забону адабиёти форсӣ//Баргузидаи мақолоти ироашуда ба нахустин Ҳамоиши равобитӣ фарҳангии Эронӣ Ҳинд./ Шуъайб, Аъзамӣ. –Мумбаӣ –Ҳиндустон, 1380. – 101 +310 с.
- 58.Барзгар. Сангҳосан Батисӣ / Барзгар // Донишномаи адаби форсӣ. Адаби форсӣ дар шибҳи қорра. (Ҳинд, Покистон,Бангладеш), бахши дувум. – С. 1431-1432.
- 59.Баҳор, Меҳрдод. Аз устура то таърих. / Меҳрдод, Баҳор. –Теҳрон: нашри Чашма, 1384.–265 с.
- 60.Баҳор, Меҳрдод. Пажӯҳиш дар асотири Эрон. / Меҳрдод, Баҳор. – Теҳрон: Огоҳ, 1376, ҷопи дуюм. –398 с.
- 61.Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая./ – А.Н. Бернштам. –М.: Л.: Издательство АН СССР, 1952. – 344 с.
- 62.Бонгард- Левин Г.М., Грантъвский Э.А. От Скифии до Индии./ Г.М. Бонгард- Левин., -М: Мысль, 1974. –128 с.

- 63.Ғафуров, Бобочон. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. / Бобочон, Ғафуров. –Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
- 64.Грантовкий Э. А. Из истории Восточноиранских племен на границах Индии. Краткие сообщения Института народов Азии./ Э. А. Грантовкий. – М: Издательство восточной литературы, 1963. Стр. 29; // КСИНА. Вып. 61. 1963. – С. 8-30.
- 65.Гринцер П.А. «Первая поэма» древней Индии/ П.А. Гринцер // Рамаёна. Книга первая. Балаканда («Книга о детстве»). Книга вторая. Айодхьяканда («Книга об Айодхье») / Изд. подгот. П.А. Гринцер. – М.: Ладомир; Наука, 2006. – С. 691–731.
- 66.Гринцер П.А. Санскритская обрамленная повесть./ П.А. Гринцер // Индийская средневековая повествовательная проза. – М.: Художественная литература, 1982. – С. 3– 20.
- 67.Гришман, Ромен. Эрон аз оғоз то ислом. Тарҷумаи Муҳаммад Муъин. / Ромен, Гришман. –Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1364. – С. 259.
- 68.Гусева Наталья Романовна. Многоликая Индия./ Н. Р. Гусева. –М.: Наука, 1986. – 255 с.
- 69.Деххудо, Алиакбар. Луғатномаи Деххудо, зайли таркибҳои “теғи хиндӣ” ва “теғи муҳаннад”.
- 70.Диловаров М. Мотикони Чатранг./ М. Диловаров. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 1. –Душанбе: Сарредаксияи илмии ЭСТ, 1989. – С. 559.
71. Донишномаи забон ва адаби форсӣ, ҷилди 5. –Техрон, Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1396. – С. 400-409.
- 72.Донишномаи забон ва адаби форсӣ. Ҷилди 2. –Техрон: Созмони ҷоп ва интишороти вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1380 / 2002. – С. 1650 – 1651.
- 73.Донишномаи забон ва адаби форсӣ. Ҷилди 3. –Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1388. –752 с.

74. Достони пайдоиши шатранч. Достонҳои дилангези адабиёти форсӣ. / Техрон: Интишороти Бунёди фарҳанги Эрон. – С.90-91.
75. Зелинский А.Н. Древние погребение на Южном Памире. – в сб. Страны и народы Востока. Вып IV./ А.Н. Зелинский. – М: Наука, 1965. – С. 143-146.
76. Зелинский А.Н. Древние пути Памира. – в сб. Страны и народы Востока. Вып III. / А.Н. Зелинский. – М: Наука, 1964. – С. 99-119.
77. Зиёӣ, Саййид Абдулҳамид. Муқаддима//Мулло Масеҳи Понипатӣ. Ромоёно (нусхаи манзум). Ба эҳтимоми Саййид Абдулҳамиди Зиёӣ, Саййид Муҳаммад Юнуси Ҷаъфарӣ. / Саййид Абдулҳамиди Зиёӣ. – Деҳлии Нав, 2009. – 404 с.
78. Имсоқӣ, Ҳамидризо. Равобити фарҳангии Эрон ва Ҳинд аз дер боз то кунун// Маҷмуаи мақолаҳои нухумин Ҳамоиши байналмилалии Анҷумани тарвиҷи забон ва адаби дарсӣ. Ба кӯшиши доктор Фаромурзи Одина. / Ҳамидризо, Имсоқӣ. –Техрон: Интишороти Донишгоҳи Паёми нур, 1393. Ҷилди аввал. –С. 679-704.
79. Иршод, Фарҳанг. Муҳоҷироти таърихии эронӣ ба Ҳинд. Чопи аввал. / Фарҳанг, Иршод. – Техрон: Мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1385–275 с.
80. Искандаров Б.И. «Средняя Азия и Индия». (Торговые, культурные и политические связи). / Б.И. Искандаров. – Душанбе: Дониш, 1993. – 160 с.
81. Кишитӣ, Муҳан Син. Ҳиндуизм. Тарҷумаи Аскари Пошой. / Муҳан Син, Кишитӣ. –Техрон: Нигоҳи муосир, 1388. – С.102.
82. Корезӣ, Муҳсин Ҳаддодӣ. Ромоян / Муҳсин Ҳаддодии Корезӣ. //Донишномаи забон ва адаби форсӣ дар шибҳи қорра. Ҷилди сеюм. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ. –Сию як +654. –С.421-423.
83. Кошифӣ Ҳусайн Воиз. Анвори Сухайлӣ. Чопи Берлин, 1923, саҳ 5-6 аз мақолаи Мирзоев Абдулғанӣ. Сайри таърихии «Калила ва Димна»// А. Мирзоев. Сездаҳ мақола. –Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 171- 190.
84. Кристенсен, Артур. Эрон дар замони Сосониён. Тарҷумаи Рашиди Ёсамӣ./ Артур, Кристенсен. – Техрон: Садои муосир, 1385. – 544 с.

- 85.Куллиёти таърих. Дурнамое аз таърихи зиндагӣ ва одамӣ аз оғоз то соли 1960 мелодӣ. Бо таҷдиди назари Раймонд Постагет. Тарҷумаи Масъуди Рачабниё, чилди дувум./ Ҷорҷ Вулз, Ҳерберт. – Техрон: Сурушон, 1366. – 880 с.
- 86.Ламп, Ҳорулд, Куруши Кабир 1387, сах. 10, ба нақл аз Имсоқӣ, Ҳамидризо. Равобити фарҳангии Эрон ва Ҳинд аз дер боз то кунун// Маҷмуаи мақолаҳои нухумин Ҳамоиши байналмилалии Анҷумани тарвиҷи забон ва адаби дарсӣ. Ба кӯшиши доктор Фаромурзи Одина. / Ҳамидризо, Имсоқӣ. –Техрон: Интишороти Донишгоҳи Паёми нур, 1393. Ҷилди аввал. – С. 679-704.
- 87.Литвинский Б.А. Древние кочевники Крыши мира. / Б.А. Литвинский.– М.: Наука, ГИВЛ, 1972. – 272 с.
88. Мақсудов, Б. Раёиши таҳқиқи адабиётшиносӣ / Б. Мақсудов. - Душанбе: Сино, 2012.-148 с.
- 89.Маҳҷуб, Муҳаммадҷаъфар. Дар бораи «Калила ва Димна»./ Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб. –Техрон: Фарҳанги Эронзамин, 1333. –222 с.
- 90.Масеҳии Понипатӣ.//Донишномаи адаби форсӣ. Адаби форсӣ дар шабҳи корра. (Ҳинд, Покистон, Бангладеш) бахши сеюм. Ба сарпарастии Ҳасани Анӯша. – Техрон: Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ. Ҷопи аввал, 1370.– С.2351-2352.
- 91.Маҳваш, Воҳиддӯст. Ромоян – куҳантарин асари ҳамосии ҳиндувон / Воҳиддӯст, Маҳваш // нашрияи Донишқадаи адабиёт ва умумииinsonии донишгоҳи Техрон, 1373 шумораи 129 -133. – С. 316 -337.
- 92.Маҷтабӯй, Фатҳуллоҳ. Эрон ва Ҳинд дар давраи Сосониён.// нашрияи Анҷумани фарҳангии Эрони бостон, соли ҳабдаҳум, шумораи бистум, / Фатҳуллоҳ, Маҷтабӯй. –Техрон, 1358. –С. 60-91.
- 93.Машкур, Муҳаммадҷавод. Номаи бостон (маҷмуаи мақолот). Ба эҳтимоми Саъид Мир Муҳаммадсодиқ, Нодира Ҷалолӣ. / Муҳаммадҷаводи Машкур. –Техрон: Пажӯҳишгоҳи улумии инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1378. –784 с.

94. Машкур, Муҳаммадҷавод. Равобити Эрону Ҳинд дар пеш аз ислом // Машкур, Муҳаммадҷавод. Номаи бостон. (маҷмуаи мақолот). Ба эҳтимоми Саъид Мирмуҳаммад Содик, Нодира Ҷалолӣ. – Техрон: Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1378. – С. 254 – 300.
95. Меҳрин, Аббоси Шуштарӣ. Алоқи фарҳангии ориёии Ҳинду Эрон // Аббоси Шуштарӣ, Меҳрин. Маҷаллаи «Оинаи Ҳинд», соли даҳум, шумораи аввал. – С.5-6.
96. Мирзоев А. Сайри таърихии «Калила ва Димна»./Мирзоев А. Сездеҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С.171-190.
97. Мунфарид, Махдӣ Фармонӣ. Бадоунӣ, Абдулқодир / Махдӣ Фармони Мунфарид // Донишномаи забон ва адаби форсӣ дар шабҳи қорра. Ҷилди дувум ба сарпарастии Алиӣ Муаззинӣ. Чопи аввал 1387. – С. 812-814.
98. Муҳаммадӣ, Ҳусайн. Равобити фарҳангии Эрону Ҳинд дар асри Сосониён // Муҳаммадӣ, Ҳусайн. Ҷусторҳои таърихӣ. Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ. Соли ҳаштум, шумораи аввал, баҳору тобистон/ Ҳусайн, Муҳаммадӣ. – Техрон, 1396. – С.157-174.
99. Муҳсин Ҳаддодии Корезӣ. Ромоян/ Корезӣ, Муҳсин Ҳаддодӣ. // Донишномаи забон ва адаби форсӣ дар шибҳи қорра. Ҷилди сеюм Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1392. – Саҳ 421-423, саҳ. 422.
100. Навоӣ, Абдулҳусайн. Эрон ва ҷаҳон. Аз муғул то Қочория. Эронӣён ва ҳиндувон // Абдулҳусайни Навоӣ. – Техрон: Муассисаи нашри Ҳумо, 1366. – саҳ. 476-458. Саҳ. 479.
101. Навоӣ, Абдулҳусайн. Эронӣён ва ҳиндувон/ Абдулҳусайни Навоӣ. // Эрон ва ҷаҳон. Аз муғул то қочория. – Техрон: нашри Ҳумо, 1366. – Саҳ. 476 -547.
102. Надушан, Муҳаммадалӣ. Хешовандии фикрии Эрону Ҳинд/ Муҳаммадалиӣ Надӯшан // Меҳр, шумораи 3. – С. 272-288.

103. Нақавӣ, Саййидхайдар Шаҳриёр. Адабиёти форсӣ дар шибҳи қорраи Ҳинду Покистон / Саййидхайдар, Шаҳриёри Нақавӣ // Ҳунар ва мардум, шумораи 164. –С. 73-78.
104. Нақавӣ, Саййидхайдари Шаҳриёр. Истимрори фарҳангӣ ва ҳунарии Сосониён дар шибҳи қорраи Ҳинду Покистон // . 1355, шумораи 145 ва 166. – С. 109 – 119.
105. Невелева С.Л. О поэтике древнеиндийского эпоса «Махабхарата» / С.Л. Невелева// Письменные памятники Востока, 2016, том 13, № 3. –С. 44–58.
106. Невелева С.Л. Контекстные связи эпической шлоки // Литература и культура древней и средневековой Индии. – М.: Наука; ГРВЛ, 1987. – С. 97–129.
107. Невелева С.Л. О композиции древнеиндийского эпического текста в связи с архаическими обрядовыми представлениями // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.: Наука; ГРВЛ, 1988. – С. 128–160.
108. Нуоров, Нуоралӣ. Поэтикаи ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил. / Нуоралӣ, Нуоров.–Хучанд: Ношир, 2020. – 444 с.
109. Обидӣ, Саййид Амир Ҳасан. Достони “Ромоёно” дар адабиёти форсӣ /Саййид Амир Ҳасани Обидӣ // Меҳр, шумораи 3. –С. 338 – 345 .
110. Озарӣ, Алоуддин. Равобити Эрону Ҳинд дар аҳди бостон// маҷаллаи Баррасиҳои таърихӣ./ Алоуддин, Озарӣ. –Техрон, шумораи сию панҷум. –С.109-149.
111. Орбели И. и Тревер К. Шатранг. / И. Орбели. Книга о шахматах. – Ленинград, 1936.
112. Орифи Нақавӣ. Тарҷумаҳои мутуни форсӣ ба забонҳои покистонӣ/ Нақавӣ, Ориф //маҷаллаи Дониш, шумораҳои 22 ва 24-25.
113. Охониёзов, В. Д. Рамзи рангҳо дар назми классикии форсии тоҷикӣ [Текст] : дис. на соискание уч. степени доктора филологич. наук / В.Д.

- Охониёзов; Науч. консультант Н. Шакармамадов; Ин-т гуманитарных наук АН РТ. - Душанбе : [б. и.], 2010. - 294 с.
114. Парвиз Нотили Хонларӣ. Сухане дар бораи асли китоб// Бухорӣ, Муҳаммад ибни Абдуллоҳ. Достонҳои Бидпой, ба кӯшиши Парвиз Нотили Хонларӣ, Муҳаммади Равшан. –Техрон: 1361. –С. 3-12.
115. Пирниё, Мушируддавла, Ҳасан. Таърихи Эрон қабл аз ислом (Эрони қадим ё таърихи мухтасари Эрон то инқирози Сосониён. / Ҳасан,Пирниё Мушируддавла. – Техрон: нашри Номак, 1386. – С. 23-24.
116. Рабинович И.С. Сорок веков индийской литературы. –М: изд-во «Наука», ГРВЛ, 1969. – 336 с.
117. Ранов В. А. Памир и проблема заселения высокогорий Азии человеком каменного века. Страны и народы Востока. Под общей редакцией члена-корреспондента АН СССР Д. А.Ольдерогге . Вып. XVI. Памир. / В. А. Ранов. – М.: Наука. ГРВЛ, 1975. -С. 136-157.
118. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби дувум. Забон ва замон./ Эмомалӣ, Раҳмон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
119. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби якум. Ба сӯи пояндагӣ. / Эмомалӣ, Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
120. Раҷабов Ҳабибулло. “Рамаяна”- ҳамосаи бемисли мардуми Ҳинд.// Рамаяна. Ҳамосаи бостонии Ҳинд. Тарҷумаи Бобо Ҳоҷӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2021. – С. 4-12.
121. Роҳӣ, Ахтар. Тарҷумаҳои мутуни форсӣ ба забонҳои покистонӣ./ Ахтар, Роҳӣ. – Исломобод: Маркази таҳқиқоти форсии Эронӣ Покистон, 1406 ҳ.қ./1364ҳ.ш./1986.
122. Сайид Абдуллоҳ.Адабиёти форсӣ дар миёнаи ҳиндувон. Тарҷума аз урду дуктур Муҳаммад Асламхон. / Абдуллоҳ, Сайид. –Техрон: чопхонаи Баҳман, 1371. –228 с.
123. Саймиддинов Додихудо. Вожашиносии форсии миёна. / Додихудо, Саймиддинов. –Душанбе: Чопхонаи «Пайванд», 2001. – 310+94 с.

124. Салихов М.О. Сравнительное изучение «Калила и Димна» Абулмаоли Насруллаха и «Анвары Сухайли» Хусейн Воизи Кошифи. Автореферат на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Душанбе ТГУ, 1987. – 20 с.
125. Саридаштӣ, Нодир Каримиён. Дарё халқай иртиботии Эрон ва Шибҳи корра/ Нодир Каримиёни Саридаштӣ. // Маҷмуаи мақолот. – Техрон: Созмони ҷопу интишороти Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1383. – С. 455 – 465.
126. Сатторзода, А. Такмилаи бадеъи форсии тоҷикӣ. (Дар заминаи навиштаҳои пешинӣ ва имрӯзӣ) / А. Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2011. – 380 с.
127. Сатторзода, А. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ / А. Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2001. – 144 с.
128. Саъид Нафисӣ. Муҳити зиндагӣ, аҳвол ва ашъори Абуабдуллоҳ Муҳаммади Рӯдакӣ. – Техрон: Асотир, 1364. – 697 с.
129. Синха Н.К., Бенерджи Л.В. История Индии. Перевод с английского Степанова Л.В., Ястребовой И.П., Княжинской Л.А. Редакция и предисловие Антоновой К. А./ Н.К. Синха, – М.: Издательство инстанной литературы, 1954. – 440 с.
130. Султонӣ, Парисо, Каҳдуи Муҳаммадқозим, Худододӣ, Муҳаммад. Пайкаргардонӣ дар манзумаҳои форсии ҳамосаи “Ромояно” / Парисо, Султонӣ.// Ҷусторҳои навини адабӣ (Адабиёт ва улуми инсонии собиқ) шумораи 201, тобистони 1397. – С. 77 – 101.
131. Суфиев, Ш.З. Вина в персидско-таджикской литературе:эволюция смысла. – Душанбе: Эр-граф, 2019. – 360 с.
132. Суфиев, Ш.З. Саки-наме в системе персидской литературы XVI-XVII веков / Ш.З. Суфиев; Отв.ред. М.-Н.Османов; АН РТ, Ин-т языка, лит., востоковед.и письм. наследия. – Душанбе: Дониш, 2010. – 288 с.
133. Таводиё Чаҳонгир. Забон ва адабиёти паҳлавии форсии миёна. / Чаҳонгир, Таводиё. – Техрон, 1347. – 278 с.

134. Таърихи Эрон. Кембрич, чилди 4. Муаллифон: Абдулхусайни Зарринкӯб, Муртазо Мутахҳарӣ, Босворт Вилфелд Модлинг, Олег Гербер, Эдвард Усворт Кенди, Саййид Хусайни Наср, Ҳонри Корбен, Жилбер Лазар, Бувел ва Клод Кохан. – Кембрич, 1975. – 345 с.
135. Торо Чанд. Равобити Ҳинду Эрон// маҷаллаи тадқиқоти форсии Баёз. Соли нуҳум, шумораи аввал. Анҷумани форсӣ./ Чанд, Торо. – Дехлӣ 1989. – С. 9-10.
136. Тоҳира Таҳсилӣ, Сайида Акрам Зоҳидӣ. «Ҷойгоҳи модар дар «Шоҳнома» ва «Ромояно»/ Таҳсилӣ, Тоҳира. // Нашрияти адабиёти татбиқӣ (илмӣ- пажӯҳишӣ)-и донишкадаи адабиёт ва умуми инсонии Донишгоҳи шаҳид Бохунари Кирмон. Соли 5, шумораи 9, пойиз ва зимистони 1392. – С. 95-112.
137. Тоҳирӣ, Фарҳод. Анвори Сухайлӣ/ Фарҳод, Тоҳирӣ. // Донишномаи забон ва адаби форсӣ. Ҷилди аввал, ба сарпарастии Исмоили Саодат. –Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1384.- – С. 568-569.
138. Умедсолор, Маҳмуд. Калила ва Димна. Донишномаи забон ва адаби форсӣ, ҷилди 5-ум. /Маҳмуди Умедсолор. – Техрон, Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1396. –С. 400-409.
139. Ҳасани Шаҳбоз. Сайре дар бузургтарин китобҳои ҷаҳон. Ҷилди аввал. Ба нақл аз пешгуфтори «Ромояно»- куҳантарин матни ҳамосаи ошиқонаи Ҳинд». Таълифи Валмикӣ, Тулсидос. Тарҷумон: Амар Сингҳа, Амар Паркош. –Техрон: Муассисаи фарҳангӣ – ҳунарии Аласти фардо,1379 –С. 7-17.
140. Ҳикмат, Алиасғар. Равобити Ҳинди қадим ва Эрони бостонӣ./ Алиасғар, Ҳикмат // маҷаллаи Донишкадаи адабиёт. Шумораи 3, соли панҷум, 1937/1959. –С. 1 – 7.
141. Ҳикмат, Алиасғар. Сарзамини Ҳинд. / Алиасғар, Ҳикмат. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1337. – 403 с.

142. Ҳодизода Расул. Ҳикояти «Калила ва Димна»./ Расул, Ҳодизода. Муқаддима бар Кошифӣ Ҳусайн Воиз. Калила ва Димна. –Душанбе: Адиб, 1989. –С. 5-18.
143. Ҳолойд Модлин ва Ҳерман Гутс. Ҳунари ҳинду эронӣ – ҳинду исломӣ. Тарҷумаи Яъқуби Ожанд. / Модлин, Ҳолойд. – Техрон: Мавло, 1384. – 164 с.
144. Ҳофизниё, Муҳаммадризо. Равобити Эрону Ҳинд дар қабл аз ислом // Муҳаммадризо, Ҳофизниё. Фаслномаи таҳқиқоти чуғрофиё. – Саҳ. 88 – 106.
145. Ҳулиё Доробӣ. Ромоёно дар ривояти овозӣ, соябозӣ ва намоиши арӯсақӣ дар Ҳинд // Доробӣ, Ҳулиё. Маҷаллаи “Саҳна”, шумораи 4. – С.140-144.
146. Ҳуччатӣ. Маҳабхарата/ Донишномаи адаби форсӣ. Адаби форсӣ дар шибхи қорра (Ҳинд, Покистон, Банглодеш). Бахши сеум: ғайн – ёо. Ба сарпарастии Ҳасани Анӯша. –Техрон: Созмони интишороти вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1380. саҳ. 1851 – 2807. Саҳ. 2464 – 2467.
147. Шамсиддин Муҳаммадиев. Асари ҷомеъ ва муфид // Муҳаммадиев Шамсиддин. Садои Шарқ. –Душанбе: Деваштич, 2007, №8. – С.148-152.
148. Шамсиддин Муҳаммадиев. Наҳзати тарҷума дар Ҳинд дар замони Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ // Муҳаммадиев Шамсиддин. Суханшиносӣ, 2015 №1. – С. 76-90.
149. Шамсиддин Муҳаммадиев. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва густариши забону фарҳанги форсии тоҷикӣ дар Кашмир// Муҳаммадиев Шамсиддин. Дин ва ҷомеа. – Душанбе:Андалеб Р,2015,№ 04(12). – С.30-31.
150. Шамсиддин Муҳаммадиев. Тарҷумаи осори хиндӣ ба форсӣ дар даврони Бобуриён// Муҳаммадиев Шамсиддин. Суханшиносӣ. – Душанбе: Дониш, 2015, №2. – С. 45-64.

151. Шамсиддин Муҳаммадиев. Чомӣ ва адабиёти форсии Ҳинд/ Муҳаммадиев Шамсиддин. Масъалаҳои мубрами забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе: Дониш, 2016. – С.55-70.
152. Шарифӣ. Тарҷумаи форсӣ дар шибҳи қорра /Донишномаи адаби форсӣ. Адаби форсӣ дар шибҳи қорра. (Ҳинд, Покистон, Бангладеш) бахши якум: алиф – чим. Ба сарпарастии Ҳасани Анӯша. / Шарифӣ. – Техрон: Созмони чоп ва интишороти Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1380. –С.763-787.
153. Шаҳриёр Саййидҳайдар. Истимрори фарҳангӣ ва хунарии Сосониён дар шибҳи қорраи Ҳинду Покистон/ Саййидҳайдари Шаҳриёр // Ҳунар ва мардум. 1355, шумораи 145 ва 166. – С. 109 – 119.
154. Шаҳриёри Нақавӣ, Ҳайдар. Сосониён ва Ҳинду Покистон// Таърих ва фарҳанги Эрон дар замони Сосониён. Нашри вазорати фарҳанг ва ҳунар. / Ҳайдар, Шаҳриёри Нақавӣ. Бидуни соли нашр. – С.165-188.
155. Шойгон, Дориюш. Адён ва мактабҳои фалсафии Ҳинд. / Дориюш, Шойгон. –Техрон: Амир Кабир,1389, чопи ҳафтум, ҷилди 1. – 450 с.
156. Шойгон, Дориюш. Адён ва мактабҳои фалсафии Ҳинд. / Дориюш, Шойгон. –Техрон: Амир Кабир,1389, чопи ҳафтум, ҷилди 2. – 565 с.
157. Яктой, Мачид. Нуфузи фарҳангу тамаддуни Эрону Ислом дар сарзамини Ҳинду Покистон./ Мачид, Яктой. – Техрон, 1353. – 163 с.

III. Ба забонҳои хориҷӣ

158. Durdess J. The Buddhist cave temple and their inscriptionst, India Mumbai: 1879, page 22.
159. Hertel, Johannes. «Was bedeuten die Titel Tantrakyayika and panchatantra?» Wener Zeitschrift fur die Kunde Morgenlandes, vol. 20, 1906.
160. Majumdar R.C. Gen.ed. The History and culture of the Indian people, vol.2 seventh ed. Bharatiya Vidya Bhavan Mumbai. 2001. Vol.3. page 383.
161. Majumdar R.C. Gen.ed. The History and culture of the Indian people, vol.2 seventh ed. Bharatiya Vidya Bhavan Mumbai. 2001. Vol.3. page 383.

162. Prabodh Cendra. Badch Hem Chandra bosu Milik, India and Central Asia National Councel of Education./ Cendra, Prabodh.-Bengal Calcutta 1955 Indi and Central Asia p.10
163. Thapluiyal Uma Prasad. Foreidn elements in ancient Indian society. Manshiram, New Delhi, 1979, Page. 362.
164. Walter Ruben. Das Pancatantra und selne Morallehre, Berlin, 1959.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗӢИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Манонзода А.М. Равобити адабӣ ва фарҳангии мардумони эронӣ ва ҳиндӣ дар даврони бостон [Матн] // Суханшиносӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ.- Душанбе: МН «Дониш», 2021. -№4 – С 132-142.

[2-М]. Манонзода А.М. Муқолаҳои адабӣ ва фарҳангии Эронӣ Ҳинд дар давраи Сосониён [Матн] // Суханшиносӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ.- Душанбе: МН «Дониш», 2022. -№2 – С 120 - 126.

[3-М]. Манонзода А.М. Равобити адабии Ҳиндӣ Эрон дар замони Сосониён (224-651) [Матн] // Суханшиносӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ.- Душанбе: МН «Дониш», 2022. - №3 – С 89 - 94.

[4-М]. Манонзода А.М. Санъатҳои лафзӣ дар Достони «Ром ва Сито» [Матн] // Паёми Донишқадаи забонҳо (силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих).- Душанбе: 2022. -№4 (48) – С 157-163.

[5-М]. Манонзода А.М. Мавқеи Санъатҳои ташбеҳ ва истиора дар Достони «Ром ва Сито» [Матн] // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ.- Душанбе: хиёбони Рӯдакӣ 121, 2023. -№2 – С 121-126.

[6-М]. Муҳаммадиев Ш.М., Манонзода А.М. Нигоҳе ба сайри таърихии “Калила ва Димна” дар адаби форсии тоҷикӣ//[Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии.- Душанбе, 2023. -№2 – С 131-136.

II. Нуқтаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияи байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ илми зер ироа гардидааст:

[7-М]. Манонзода А.М. Муқолаҳои адабӣ ва фарҳангии Эронӣ Ҳинд дар давраи Сосониён [Матн] // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ

конференсияи байналмилалии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи “Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити кӯхистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои дахлдор” бахшида ба 30-солагии Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 30-солагии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев. - Хоруғ: ҶДММ «Аршам», 2022. –С. 362 - 366.

[8-М]. Манонзода А.М. Нигоҳе ба пайвандҳои адабӣ ва фарҳангии мардумони эрониву ҳинд дар аҳди бостон [Матн] // Муштаракоти таърихиву фарҳангӣ ва робитаҳои иқтисодиву фарҳангии халқи тоҷик бо кишварҳои Шарқи Миёна ва Наздик ва дурнамои он (Маводи илмии конференсияи байналмилалӣ). Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупо АМИТ. - Душанбе: 2023. –С. 245 - 254.

[9-М]. Манонзода А.М. Вазн ва баъзе истисноҳои арӯзӣ, қофия ва радиф дар достони “Ромоян” (“Ром ва Сито”)-и Масеҳои Панипатӣ [Матн] // Амир Хусрави Деҳлавӣ –шоири хамсасаро (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ). Донишгоҳи байналмилалии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. - Душанбе: ҶДММ «Таъбу нашр», 2023. –С. 44 - 57.

[10-М]. Манонзода А.М. Нигоҳе ба пайвандҳои адабӣ ва фарҳангии мардумони эрониву ҳинд дар аҳди бостон//Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи “Аз таърихи пайвандҳои илмӣ ва адабии халқҳои тоҷику ўзбек: гузашта, ҳозира ва оянда” ба дар иртибот ба ифтихори 31-солагии Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 145-солагии сардафтари адабиёти муосири тоҷику ўзбек Садриддин Айни, эҳёи нави густариши робитаҳои иқтисодӣ, илмӣ-адабӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ўзбекистон (27-28.04.2023). Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. - Душанбе: 2023. –С. 201 - 204.

Замимаи №1

р/т	Номи асар	Муаллиф	Мутарҷим	Навъ	замон	тавзеҳ
1	Шукаса птати	халқӣ		наср		Шарҳи он бо номҳои “Ҷавоҳиру-л-асрор” ва “Тӯтинома” машҳур аст
2	“Шабис тони ишрат” ё “Аҷоиб у-л- қисас”	халқӣ			Замон и Авран гзеб (ҳукмр онӣ 1658 – 1707)	
3	“Сухнӣ ва Маҳинв ол”			Назму наср		Достони ошиқонаи оммиёнаи панҷобӣ “Аржанги ишқ” Шайх Муҳаммадатой Зирак; “Қади лаззат”-и Начмиддин Муҳаммадбахши Мискин ба сюжети ин достон навишта шудааст.
4	“Сасӣ ва Панун”					Афсонаи қухани ҳиндӣ, ки маъҳази достонҳои “Ҳусну ноз”-и Мир Маъсуми Бҳакрӣ, “Зебо ва Нигор”-и Ҳоҷӣ Муҳаммадризо Ризои Таттавӣ, “Дастури ишқ”-и Лола Муншӣ Чут Паркоши Эшонабодӣ, “Номаи ишқ”-и Андарҷини Муншӣ, “Сисӣ Панун”-и Сандур Доси Ором, “Тозагулшан”-и Файзулло Зиёи Гучаротӣ, “Ҳусну Ишқ”-и Муҳаммадафзали Сархуш, “Вақоъи

						Панун”-и Муҳаммадхусайн ибни Ҳофиз Абдуллоҳ ибни Шайх Абулҳасани Муборак, “Сасй ва Панун”-и Фараҳбахш Фарҳати Лоҳурӣ, “Тухфату-л-икром”-и Махдумӣ, “Меҳру Моҳ”-и Пирмуҳаммад Авадҳӣ, “Тури ишқ”-и Муҳаммадсаломалихо ни мутахаллис ба Саломӣ, “Сасй ва Панун”-и Саидҷалоли Осӣ мутахаллис ба Калим
5	Ҷўг Басишт ё Югавас ишто	Пандити Кашмирӣ	Аз тарафи чанд нафар ба назму наسر тарҷума шудааст			
6	Рамаян а	Валмикӣ	Ба забони фосӣ ҳаждаҳ тарҷумаи он маълум мебошад		Асри панҷи пеш аз милод	Машҳуртарин тарҷумаҳои ин асар: “Ром ва Сито”-и Масеҳои Понипатӣ ба назм, тарҷумаи мансури Амр Сингх, ки аввал дар Лакҳнав бо тасҳеҳи Амр Паркош, баъдан да Техрон ба тасҳеҳи Азҳари Деҳлавӣ дар ду ҷилд (солҳои 1350- 1351) ҷоп шудааст.
7	“Басоти на-л- унс”					Достони ишқи шоҳ – Кишваргир бо шоҳдӯхт Мулқорой, ки асли ҳиндӣ дошта, дар давраи Туғлуқшоҳиён тарҷума шудааст
8	“Чандр Коран”	Фазлудди ни Хайробод ӣ			Дар қолаб и маснав ӣ	
9	Падмов ат ё Ратан ва					Аз афсонаҳои ошиқонаи ҳиндӣ, ки ба забони форсӣ даҳ

	Падам					асари назмиву насрї аз он офарида шудааст
10	Маҳобҳарата					Ҳамосаи бостонии Ҳинд, ки ҳашт тарҷумаи он маълум аст. Тарҷумаи Мир Ғиёсуддин, ки онро дар соли 990/1582 анҷом додааст, вале фасли шашум – Бҳагугиторо надорад. Ин тарҷума ба кӯшиши Ҷалоли Ноинӣ чоп шудааст ва бо такмили фасли Бҳагугито аз тарҷумаи Дорошукӯҳ
11	Бҳагватгито					Қисмҳои 35-43 фасли шашуми Маҳабҳарата мебошад, ки тарҷумаҳои гуногуни он дар ҳафт таҳрир мавҷуд ва машҳуртарин тарҷумаи он ба қалами Дорошукӯҳ ва ҳиндӣ бо номи Баҳован Сокин, ки дар давраи Акбар кардааст бо таҳрири Абдулқодири Бадоунӣ ва Абулфайзи Файзӣ расидааст
12	Панчатантра (Калила Димна)		Мустафо Холиқдоди Аббосӣ	наср	998-1004/ 1590-1596	Ин асар аз дар шибҳи қорраи Ҳинд бевосита аз санскрит бо номи “Панчакиёна” тарҷума шудааст, ки чопи муосири он ба кӯшиши доктор Торо Чанд ва доктор Сайид Амир Ҳасани Обидӣ дар Донишгоҳи исломии Алигарҳ (1973) анҷом ёфтааст.
13	Бидосундур	Виролучи	Муншӣ Назоратуллоҳ	манзум		Дар вази “Юсуф ва Зулайхо” дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси мақсур ё маҳзуф навишта шудааст
14	Ҳатупад	Тоҷиддин		наср	Дар	Дар соли 1300/1883

	иса	Маликӣ			замон и Султо н Муҳам мадшо ҳ аз салоти ни шарқи и Чунпу р	дар матбааи Нувел Кишур
15	Нал ва Даман		Абулфайзи Файзӣ	назм	Дар давраи Акбар подшо ҳ (1556- 1605)	Достони ишқии ҳиндӣ баргирифта аз “Маҳабҳарата” дар вазни “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомӣ суруда шудааст
16	Китоси рат согар	Сомадева	Мулло Аҳмад	наср	1063- 1081/ 1658- 1670	Тарҷумаи кашмирии матни гумшудаи “Брахатгито”, яке аз ривоятҳои ҷайнии Панчатантра, ки имрӯз дар даст нест. Тарҷумае бо номи “Дарёи асмор” ба қалами Мустафо Холиқдоди Аббосӣ, ки ба дастури Акбар сурат гирифтааст, мавҷуд ва чопи он Техрон анҷом ёфтааст.
17	Сағҳоси н Таранси ти	Бараҷ Пандит – вазири Роҷа Баҳуҷ		назм	982/15 74	Тарҷумаи “Санғосин Батисӣ” аз Ийни Ҳарқаран бо номи “Хирадафзо” аз тарафи Абдулқодири Бадоунӣ мавҷуд аст.
18	Лурак ва Мино ё Мино ва Лурак		Ҳамиди Калонурӣ	наср	Дар давраи Авран гзеб (1658- 1707)	Бо номи “Исматнома” мавҷуд аст.
19	Комруп ва Комилт о			манзум		Бо номи “Дастури Ҳиммат” Мир Муҳаммадмурод Лоиқӣ Чунпурӣ, аз достони мансури форсии “Комруп ва

						Комито”-и Ҳимматхон манзум кардааст. Тарчумаҳои дигар аз ин қиссаи куҳани ҳиндӣ мавҷуд аст: “Фалаки аъзам”-и Бадоеъуласр Ҳочӣ Рабеъ, дostonҳои манзум аз Корбахши Ҳузурӣ, Мир Алишер Қонеи Таттавӣ, “Канурком ва Калоком”-и Парё Дос.
20	Мануҳар ва Мадҳум олат ё Мико ва Мануҳар	Шайх Манҷан		назм		Ин афсонаи куҳани ҳиндӣ тарчумаҳои зиёд дорад: бо ҳамон ном ба назм аз Алиризои Муншӣ, бо ҳамон ном аз Нурмуҳаммад, бо номи “Меҳру Моҳ” аз Оқилхони Розӣ, бо номи “Ҳусну Ишқ” аз Шайх Ҳисомуддини Ҳусомӣ, бо номи “Гулшани маонӣ” аз Мир Сайид Аҳмад ибни Файзуллоҳи Колпурӣ, бо номи “Мико ва Манучеҳр” аз Мадҳу Доси Гуҷаротӣ, “Мануҳар Мадҳумолот”-и Асғарӣ, “Парипайкар”-и Соъй.
21	Абул Ронӣ		Раъдӣ	назм	Дар замон и Ҷаҳонгир (1605-1627)	Бо номи “Хамӯшхотун” дар шеърӣ форсӣ тарҷума шудааст.
22	Амвоҷи Хубӣ ё Хуб Таранг	Хубмуҳаммади Чаштӣ	Тарҷумон худи муаллиф			Аз забони гуҷаротӣ, ки бо номи “Хуб Таранг” буда, ба форсӣ бо номи “Амвоҷи Хубӣ” тарҷума ва шарҳ кардааст.
23	Вирот Пурон		Кашан Сингҳи Нишот	наср		Маҷмуаи дostonҳои ҳиндист, ки бо номи

						“Айну-з-ухур” баргардон шудааст.
24	Отам Билос	Шанкар Очорачи Аширѐ	Муншӣ Монсо Роми Хушобӣ			Бо номи “Нозук хаёлот” ба форсӣ баргардон шудааст.
25	Парбуд Чандро уди	Кришан Дос	Банволӣ Дос ӛ Валӣ Ром	драма		Бо номи “Гулзори ҳол” ӛ “Пашан Пуром” яке аз муншиёни Дорошукӯҳ бо номи Банволӣ Дос ӛ Валӣ Ром ба форсӣ гардонидааст, чопи муосир ҳам шудааст.
26	Ҳир ва Ронҷо	Дамудар Орудоқаҳ тарӣ	Боқии Кӯлобӣ	назм	983-987/1575-1579	Ин маснавӣ борҳо ба форсӣ тарҷума шудааст, бори аввал онро Боқии Кӯлобӣ баргардон кардааст. тарҷумаҳои дигари ин манзума: “Афсонаи дилпазири”-и шоире бо тахаллусҳои Саид, Саидӣ, Ҷомӣ дар давраи Шоҳҷаҳон (1627-1658) манзум; “Ҳир ва Ронҷо”-и Муҳаммадлоиқи Ҷунпурӣ дар соли (1096/1685); “Маснавии ишқияи панҷобӣ”-и Мапситои Чанобӣ; “Нозу Ниёз”-и Фақирulloҳи Лоҳурӣ мутахаллис ба Офарин; “Ҳир ва Ронҷо”-и Наввоб Аҳмадёрхони мутахаллис ба Якто, ки дар соли 1328/1910 дар Лоҳур чоп шудааст; “Гулшани розу вафо”-и Синд Дос Ором; “Ҳир ва Ронҷо”-и Азимуддини Таттавӣ; бо ҳамин ном аз Зиёуддини Зиёӣ; бо ҳамин сурудаи Муншӣ соҳиб Рой Муҳан Дос мутахаллисба Озод;

						“Ҳир ва Ронҷо”-и НаввобВалимуҳаммад хони Лағорӣ; “Достони Ҳир ва Ронҷаҳан”-и Қамаруддин мутахаллис ба Миннат; ба наср ба қалами Гур Дос Кеҳгарӣ; ба назму наср аз Роми Хушобӣ; “Муҳаббатнома”-и Шевак Роми Аторуд ба наср; ва охири таҳрири ин қиссаи панҷобӣ ба форсӣ ба қалами Алибек ба наср мебошад.
27	Патёл Пачисӣ	Пакармоҷ ит	Роҷ Каран	наср		Шояд мухтасаре аз Санғосин ва Таранситӣ бошад.
28	Гиёнмо ло	Ром Дос				Бо номи “Насоеху-л-мулк” ба форсӣ баргардон шудааст.
29	Ҳатунад ис		Муфтӣ Тоҷиддин Муҳаммад Муиниддини Моликӣ			Бо номи “Муфарреҳу-л-қулуб” тарҷума ва ба Насируддин Ҳумоюни Гӯрконӣ (1530-1556) пешкаш шудааст; инчунин “Муфарреҳу-л-қулуб” тарҷумаи “Ҷунг Басишт” ҳам ҳаст, ки зикр шуд.
30	Гули Баковул ӣ ё Баковул ӣ		Иззатулло ҳи Банголӣ ва Рафъат	назм		Ду тарҷумаи ин дотони ишқии ҳиндӣ мавҷуд ва онро аз форсӣ Гарсен де Тасси дар соли 1835 ба фаронсавӣ тарҷума ва Париж чоп кардааст. Ба англисӣ ба қалами Галикарит дар соли 1834 ва дар соли 1854 ба қалами Монвал Вондрет тарҷума шудааст.
31	Шуълаи оҳ		Лачҳми Сингҳаи Ғаюрии Дехлавӣ			Достони ишқии урду, ки ба форсӣ баргардон шудааст.

32	Баҳори дониш		Иноятуллоҳ Канбӯҳи Лоҳурӣ		1061/1651	Афсонаҳои куҳани ҳиндӣ ва ривоятҳои бараҳманон аст, ки Иноятуллоҳи Канбӯҳи Лоҳурӣ онро ба форсӣ навиштааст.
33	Шабистони ишрат ё Аҷоибу-л-қисас		Муншӣ Бахт Рой			Достоне ҳиндӣ аст.
34	Ҳанис ва Ҷавоҳир	Миён Қосимшоҳи Дарёободӣ	Абдулқодир мутахаллис ба Махзан ва роҷа Сака Рой Зирак			Ду тарҷумаи ин дoston мавҷуд аст: бо номи “Фарҳату-ларвоҳ” ба қалами Абдулқодир Махзан ва дувумӣ бо номи “Ҳонис ва Ҷавоҳир” ба қалами Сака Рой Зирак
35	Мадхунал Комкандало	Ганпӣ; Шайх Олам	Ҳақирӣ	назм	655/1257; 996/1588 Тарҷумаи форсӣ он дар рӯзгорӣ Аврангзеб (1658-1707) будааст.	Достоне аз санскрит, ки онро Ганпӣ ба ҳиндӣ гардондааст ва Шайх Олам онро ба ҳиндӣ манзум кардааст. Шоир Ҳақирӣ онро бо номи “Маҳзи эъҷоз” ба форсӣ манзум сохтааст.
36	Мирзо ва Соҳиба		Мир Муҳаммад ҳусайнхон и Таскин	назм		Достони маҳаллии панҷобӣ аст, ки бо номи “Шамъи маҳофил” Таскин ва бо номи “Мирзо ва Соҳибон” Хайруллоҳони Фидо ба форсӣ баргардондаанд “Шавқи нола” тарҷумаи дигари ин дoston аз Содик ном шоире ва “Мирзо Соҳибо”-и Шайх Нурулайн Воқифӣ

						Лоҳурӣ низ тарҷумаи ҳамин дoston аст.
37	Ака Нандан	Мурод Шайх Нуруддин	Акмалуддин Мирзо Муҳаммад и Комил (1644-1718)	назм		Дар навъи адабии маснавӣ манзум сохтааст.
38	Вақрам ураши	Калидос	Амир Ҳасани Обидӣ	драма	1338/1960	Намоишномаи шоиру драматурги Ҳинди қадим Калидос, ки онро дар замони мо доктор Амир Ҳасани Обидӣ ба форсӣ ва дар соли 1338/1960 дар Деҳлии нав чоп кардааст.
39	Шакунт ало	Калидос	Чадр Шикҳар	1341/1963 ва 1359/1971	драма	Намоишномаи дигари Калидос аст, ки онро доктор Чадр Шикҳар дар замони мо ба форсӣ тарҷума ва дар Техрон солҳои 1341/1963 ва 1359/1971 чоп кардааст.
40	Дoston и Чунг	Искандар хоҷа	Зако			
41	“Тӯтӣ ва Шорак”	Ҳуҷҷатулҳинд	Умари Меҳробӣ			
42	Пашни Пурон, Вишна Пурон ё Маҳовишна Пурон					Достоне ба санскрит будааст, ки шахсе номаълум онро ба форсӣ гардонидаст, ки мазмуни ирфонӣ доштааст.
43	Пошан Пурон ё Вишна Пурон		Банволӣ Дос мутахаллис ба Валӣ			
44	Балуҳар ва Бузоаф		Муҳаммад боқири Маҷлисӣ			Дар асли эронӣ ва ҳиндӣ будани он ихтилоф аст.